

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

1'2000

Бу санга:

- Хәерле юл, «Фән һәм Тел»
- Тел, әдәбият һәм тарих
- Мәшһүр галимебез Әбүбәкәр Терегулов
- Галимнәребез фәнне үстерәләр
- Фәнгә кереш
- Яшәеш һәм экология
- Милли мәгариф
- Икътисад мәсьәләләре
- Жыеннардан хәбәрләр
- Татар китабын – тормышка
- Китап киштәсе

Мәшһүр галимнәребез

А. Г. ТЕРЕГУЛОВ
1885 — 1966

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал №1(4) 2000

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)**Журналны гамалга куучылар:**

- Казан шәһәре хакимиятенәң җәмәгать оешмалары һәм КМЧ белән элмәтә идәрәсе;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-төзөлеш академиясе.

Баш редактор

Фәил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшид Шамринов

(баш редактор урынбасары)

Мансур Хасанов

Индус Таһиров

Вәлияз Фәтхуллин

Айрат Зарипов

Талгат Галиуллин

Фәтх Гарифуллин

Гали Даутов

Мирфәтих Зәкиев

Рүзәл Йосыпов

Фәнис Нәбиев

Ренат Сәйфуллин

Жәүдәт Сәләйманов

Наил Шәмсетдинов

Алмас Юлдашев

Жаваплы сәркәтпш

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов

Галим Хисамиев

Рәстәм Мингалим

Дизайнер

Хәйдәр Әхмәтжанов

Сәркәтпш

Гөлсәрия Әхмәтжанова

Редакциянең адресы:420043, г.Казань, ул.Зеленая, д.1, кор. Б, к
202А, редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ"
тел. 36-26-52

- * Редакциянең фикере авторлар фикере белән туры килмәскә мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастырганда "ФӘН һәм ТЕМ" журналына сылтама бирү мәжбүри

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә битләргә салынды һәм ООО "Мастер Лайн" типографиясендә бастырылды.
Басарга 11.04.2000 кул куелды
Офсет ысулы белән басылды
Формат 60'84/8. Офсет кәгазе
Күләме 11,6 басма табак
Нөшер хисабы буснча 4,75 табак
Заказ Тираж 1000 данә

420015, Казан ш., Б.Красная ур., 55 й.,
офис 003. Телефон 64-11-23© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы
редакциясе, 2000**БУ САНДА:**

«ФӘН һәм ТЕМ» ЖУРНАЛЫН ЧЫГАРУ — КИРӘКЛЕ ҺӘМ ҖАВАПЛИ ЭШ 3

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ ТАРИХ

ТӨҮЗИХ ИБРАҖИМОВ. Татар теленәң бүгенгесе һәм киләчәге	8
РИФГАТЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Татар терминологиясенәң тарихи чыганаclarы	16
ЛӘЙЛӘГӘЛ ГЫЙМАДИЕВА. Гаспралының күпкырлы эшчәнлегенә бер караш	23
АЛСУ КӘРИМОВА. Ана күңеле баладамы?	25
ГАКЫЙЛӘ КАМАЛЕТДИНОВА. Хәдисләр һәм татар халык мәкальләре	31

МӘШҖУР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

ӘБҮБӘКЕР ТЕРЕГУЛОВ ҺӘМ АНЫҢ ИҖАТЫ	33
РӘЙСӘ ГАБДРАХМАНОВА. Хезмәте яңа ачышларга нигез булып яши	35
ӘБҮБӘКЕР ТЕРЕГУЛОВ. Сулышны көйләү һәм үпкәнәң эшчәнлегенә диагноз куюга карата	36

ГАЛИМНӘРЕБЕЗ ФӘННЕ ҮСТЕРӘЛӘР

РӘШИТ ЯХИН. Археология табылмаларын ЭПР-спектроскопия ысулы белән тикшереп өйрәнү	38
ФОАТ АВЗАЛОВ. Хламидиоз авыруын ачыклауда яңа ысул	44
РИНАТ ГАБДРАХМАНОВ. Татарстан җәмһүриятендә бәрәңге җитештерүнең төбәк технологиясе	46

ФӘНГӘ КЕРЕШ

.....	48
-------	----

ЯШӘЕШ ҺӘМ ЭКОЛОГИЯ

МАЛИК ҖИҖАНШИН. Яктылык бетүеме, ахырзаман җитүеме?	50
---	----

МИЛЛИ МӘГАРИФ

МАРАТ ЛОТФУЛЛИН. Туган телдә белем алуға шартлар тудыру күрсәткече	54
ҖӘҮДӘТ ХӨСӘЕНОВ. Милли мәгариф системасында табигать белеме фәннәре	56
АБРИК КАМАЛОВ. Теоретик механиканы татар телендә укуту тәҗрибәсе	59

ИҖТИСАД МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

ИЛЬЯЗ МӨСЛИМОВ. БДБ илләрәңдә кәгазь базары, базар киштәләрен биләү һәм кәгазьдән тормыш-көнкүреш товарларын җитештерү	62
--	----

ҖҖЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

.....	65
-------	----

ТАТАР КИТАБЫН — ТОРМЫШКА

НИКОЛАЙ МАКСИМОВ. Татар телендә укуту, татар теленә өйрөтү бүгенге көндә ничек тормышка ашырыла	74
Казан дәүләт технология университетының ике телдә укуту үзәге галимнәре тарафыннан соңгы елларда татар телендә чыгарылган фәнни һәм методик хезмәтләрнең исемлегә	76
КИТАП КИШТӨСЕ	32, 37, 75

ФЭН һәм ТЕЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№1(4) 2000

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФЭН һәм ТЕЛ" журналына кешелек дәнәҗә һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән арт-маса тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә татар, рус һәм инглиз телендә язылган, һәрберсә 5-6 юлдан артмаган аннотацияләр бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Мөмкин булганда, Tatedcor, татарлаштырылган Word редакторларын-да эшләнгән дискет бирү мәгъкуль.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Формулалар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган, бертөрлөк язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өскә һәм аска индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне аерым биттә пөхтәләп сызып жиберергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемн, сызым санын куярга.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исем-легә гадәти стандартка туры килергә тиеш.
8. Редакциягә килгән мәкаләгә үзгәртүләр керту кирәк булганда, ул авторга кире жиберелергә мөмкин.
9. Күпчелектә кире кайтарылмый.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)-ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат жиберү мәгъкуль.
11. Мәкалә ахырында авторның им-засы, тулы адресы һәм исем-фамили-ясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ИЗДАНИЕ ЖУРНАЛА «ФЭН һәм ТЕЛ» — ДЕЛО НУЖНОЕ И ОТВЕТСТВЕННОЕ ... 3

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И ЛИТЕРАТУРА

- ИБРАГИМОВ Т. И. Настоящее и будущее татарского языка 8
АХМЕТЬЯНОВ Р. Г. Исторические источники татарской терминологии 16
ГИМАДЕЕВА Л. И. Один взгляд на многогранную деятельность Гаспринского 23
КАРИМОВА А. А. О ребёнке ли все мысли матери? 25
КАМАЛЕТДИНОВА Г. А. Хадисы и татарские народные пословицы 31

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

- АБУБЕКИР ТЕРЕГУЛОВ И ЕГО ТВОРЧЕСТВО 33
АБДРАХМАНОВА Р. Ш. Его дело живёт как основа новых открытий 35
ТЕРЕГУЛОВ А. Г. К проблеме регуляции дыхания и функциональной диагностики лёгких 36

НАШИ УЧЕНЫЕ — НАУКЕ

- ЯХИН Р. Г. ЭПР-спектроскопия в археологических исследованиях 38
АВЗАЛОВ Ф. З. Новый способ диагностики хламидиоза 44
АБДРАХМАНОВ Р. К. Зональная технология возделывания картофеля в Республике Татарстан 46

ВСТУПЛЕНИЕ В НАУКУ 48

БЫТИЕ И ЭКОЛОГИЯ

- ЗИГАНШИН М. Г. Конец света или конец жизни? 50

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- ЛОТФУЛЛИН М. В. О создании условий для обучения на родном языке 54
ХУСАИНОВ Д. А. Естественные науки в системе национального образования 56
КАМАЛОВ А. З. Опыт преподавания теоретической механики на татарском языке ... 59

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

- МУСЛИМОВ И. Б. Тенденции развития рынка бумаги в России и других странах СНГ: занятие рыночных ниш и производство рыночной продукции 62

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ 65

ТАТАРСКУЮ КНИГУ — В ЖИЗНЬ

- МАКСИМОВ Н. В. Обучение на татарском языке, изучение татарского языка: пути реализации 74
Список научной и методической литературы на татарском языке, изданной в последние годы центром обучения на двух языках Казанского государственного технологического университета 76

КНИЖНАЯ ПОЛКА 32, 37, 75

«ФӘН ҺӘМ ТЕЛ» ЖУРНАЛЫН ЧЫГАРУ — КИРӘКЛЕ ҺӘМ ҖАВАПЛЫ ЭШ

(1999 елның 22 октябрендә узган тәкъдир итү кичәсеннән кыскача репортаж)

Журналның баш редакторы Фаил Әхмәдиев:

Бөтендөнья татар конгрессы бинасында бүген үткәрелә торган «ФӘН ҺӘМ ТЕЛ» журналын тәкъдир итү кичәсенә журналны гамәлгә куючылар: Казан шәһәр администрациясе, Татарстан Фәннәр Академиясе, Бөтендөнья татар конгрессы, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш академиясе вәкилләре, журналның редколлегия һәм редакция әгъзалары, төрле дәүләт оешмалары — Президент аппараты, Министрлар кабинеты, Дәүләт Советы, Мәгариф министрлыгы, Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгы вәкилләре, югары мәктәп галимнәре, мәгариф, мәгълүмат чаралары, әдәбият әһелләре, «Татарстан» телеканалы һәм татар телендә чыга торган газет-журнал редакторлары һәм хәбәрчеләре килгән.

«ФӘН ҺӘМ ТЕЛ» журналы әле генә тәкъдир ителсә дә, аның тарихы бүгенгә көн белән генә билгеләнми. Чөнки журналны чыгара башлау идеясе өч-дүрт ел элек үк туып, аның беренче, сыналма саны моннан ике ел элек, 1997 елда ук чыккан иде. Ул Икенче Бөтендөнья татар конгрессына багышланды. Шул вакытта ук инде журналның төп концепциясе, бурычлары һәм максатлары, аерым рубрикалары билгеләнде.

Әмма, шуннан соңгы ике елда журналны чыгарып булмады. Чөнки алдыбызга бүгенгә төп кыенлык — финанс проблемасы килеп басты. Бары тик быел гына, Казан шәһәр администрациясе, шәхсән Камил Шамил улы Исхаков ярдәм кулын сузгач эш алга китте, журналны даими чыгарып бару мөмкинлеге туды. Шуның өчен дә безнең — татар телендә фәнни журнал чыгару идеясе белән янган галимнәренң — шәһәр җитәкчеләгенә рәхмәтебез ифрат зур.

Журналның башка оештыручыларына да — Бөтендөнья татар конгрессына, Татарстан Фәннәр Академиясенә, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш академиясенә зур рәхмәтебезне җиткерәбез.

Баш редактор урынбасары Рәшит Шакиржанов:

Татар телендә фәнни журнал ни өчен кирәк соң? Иң беренче чиратта бу — татар телен саклап калу һәм үстерү өчен кирәк. Чөнки борынгыдан килгән, бай тарихлы, үзгә зур мәдәни һәм рухи байлык туплаган татар теле бөтендөнья цивилизациясенә әһәмиятле бер өлешен тәшкил итә. Татар теленә юкка чыгуы шул байлыкны югалту булып иде. Икенчедән, татар теленә саклануы һәм үсүе халкыбызның яшәвен тәэмин итә. Тел булмаса, халык та юк. Ә тел үсмәсә, алга бармаса, ул юкка чыга. Бүген, информация ташкыны һәм информация технологияләре кискен үскән чорда, бу процесс аеруча тиз бара. Шуңа күрә телебезне даими үстереп кенә, аңа яңа терминнар һәм төшенчәләр кертеп кенә һәм аны яңа эчтәлек белән баеп кына саклап калып була.

«ФӘН ҺӘМ ТЕЛ» журналы менә шушы ифрат мөһим юнәлештә — татар телен үстерү юнәлешендә эшләргә омтыла. Ул халкыбызның рухи потенциалын мөмкин кадәр тулырак эшкә җигү максатын куя. Ә татар халкының бу потенциалы гәҗәп зур. Дөньяның төрле кыйтгаларында бихисап күп татар галимнәре эшли һәм алар һәр җирдә зур нәтиҗәләргә ирешәләр. Журналның максаты — шул потенциалны барлау һәм туплау, аны халкыбыз файдасына, кешелек дөньясы файдасына юнәлтү өстендә эш алып бару.

Журналның икенче максаты — алдыбызда торган төрле проблемаларны фәннә нигезләп һәм фәнни төгәллек белән чишү юлларын эзләү. Шул ук вакытта, игътибарны фәннә гомуми проблемаларына, төрле технологияләргә генә юнәлтә калмыйча, фәнне пропагандалау һәм популярлаштыру өстендә дә эшләргә уйлыбыз. Бу юнәлештә эш бара да инде. «Мәшһүр галимнәребез» дигән рубрика шул максатны куя. Яшьләргә, укучы балаларны фәннә җәлеп итү өчен дә аерым рубрика булырга тиеш.

Өченче максатыбыз — татар телендә югары белем бирүгә, татар халкының үз югары мәктәбен булдыруга булышлык итү.

Дүртенче максат — әлегә бер-берсеннән кискен аерымланып торган төгәл һәм гуманитар фәннәр өлкәсендә эшләгән галимнәрне бергә туплау, аларның хезмәттәшлеген булдыру. Журналның «ФЭН һәм ТЕЛ» дигән исеме дә шул максатка хезмәт итә, фән нигезендә телне, ә тел аша фәнне өйрәнү кирәклеген искәртеп тора. Журналның «Белем — акыл — гамәл» дигән шигаре (девизы) да фәндә татар телен, аның асылын тәшкил иткән философик принципны — диалектиканы — куллануны күз угында тотта.

Тагын бер җитди максатыбыз — татар телендә фәнни терминнар системасын һәм фәнни стильне булдыру.

Гомумән, максатларыбыз зур. Аларны кечкенә бер редакция коллективы белән генә тормышка ашырып булмый. Шунлыктан, без киң жәмәгатьчелекнең, галим һәм зыялыларыбызның ярдәменә мохтаж. Безгә хәзер иң кирәклесе — мәкаләләр портфелен туплау. Татар телендә мәкаләләр язарлык, бу эшнең мөһимлеген аңлый торган галимнәр һәм зыялылар белән элемтәгә керү һәм үз хәбәрчеләребезне булдыру да зарур. Ә иң мөһиме — «ФЭН һәм ТЕЛ» журналының үз укучыларын булдырырга, аларның сафын көннән-көн арттырырга, журналны татарлар яшәгән барлык төбәкләргә таратырга кирәк. Гомумән, журналны халкыбызга, жәмгыятьбезгә мәгърифәт нуры таратучы итү өчен бик күп көч куярга һәм тырышырга кирәк әле. Бу эштә сездән ярдәм көтәбез.

**Бөтендөнья татар конгрессы
Башкарма комитеты рәисе
Индус Таһиров:**

«ФЭН һәм ТЕЛ» журналы чыга башлау бик куанычлы хәл. Телебез бик бай һәм көчле, аның мөмкинлекләре бик зур. ЮНЕСКО тарафыннан ул иң камил 14 тел арасына кертелгән.

Безгә, бүгенге көннән башлап ук, татар телен русларга да, мукшыларга да өйрәтергә, шушы телне камил рәвештә аңларга ирешергә кирәк. Чөнки дәүләт телен белмәгән кеше дәүләт белән идарә итүгә дә катнаша алмый, ул фән эшендә дә чынчынлап эшли алмый торган була.

Безнең журналыбыз — татар телендә алып барылачак фәнни эшләребезнең беренче карлыгачы. Минем сезне шушы карлыгач белән тәбрик итәсем килә. Журналны барыбыз бергә күтәрик, бергәләп аңа ярдәм итик. Әгәр дә без бөтен фәнни жәмәгатьчелек белән эшләсәк, әлбәттә зур эшләр башкарыбыз.

**Татарстан Фәннәр Академиясенең
баш гыйльми сәркәтибе Илдус Хәйбуллин:**

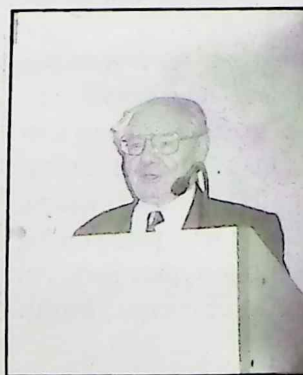
Мин монда бик сөенеп, бәйрәмгә килгән кебек килдем. Чөнки Фәннәр Академиясенең бер бурычы — халык арасында белем тарату. Ә белемне китап, журнал аша тараталар. Безгә Рәшит әфәнде Шакир-жанов яңа журналның максатын аңлаткач, без моңа бик зур игътибар белән карадык. Чөнки бу — бик кирәкле һәм җаваплы эш, ә анда без дә катнаша алачакбыз. Чыннан да, бүген журнал редколлегиясендә безнең академиянең 9 әгъзасы катнаша.

Аннары, телне саклау һәм үстерү мәсьәләсе дә бар. Хәзер мәктәпләрдә татарча укытыла. Югары белем дә татарча бирелә башлады. Әмма моның өчен татарча терминология җитешми. Журнал бу зур мәсьәләне чишүдә, терминологияне үстерүдә катнашырга тиеш.

Мин Фәннәр Академиясе исеменнән сезне журнал чыга башлау, бу беренче адымны атлау белән тәбрик итәм. Бу адым уңышлы булсын, журналны укучы аның икенче саны чыгуын көтеп, шатланып торсын. Редколлегиягә зур уңышлар телим.

**Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
директоры Мирфатих Зәкиев:**

«ФЭН һәм ТЕЛ» журналын чыгару — мин моңа басым ясап әйтәм — Казан дәүләт архитектура-төзөлеш академиясе галимнәре инициативасы. Беренче фәнни дәрәҗәлекләр дә шунда төзөлә башлады һәм чыгарылды. Ә журнал чыга башлау тагын да яңа зур вакыйга. Шушы эш өчен янып-көеп йөргән галимнәргә зур рәхмәт.

Без телләр турындагы законны кабул иттек, аны тормышка ашыру программасы да бар. Хәзер инде без телне функциональ үстерү, ягъни аны тормышның төрле сфераларында куллануны арттыру турында сүз алып барабыз.

Әмма телне куллануның иң авыр сферасы — фән.

Чөнки элегрэк фәнни терминнарыбыз эшлэнгән булсалар да, югары мәктәпләр өчен дәреслекләр төзи башлаганда алар житми башлады. Төгәл фәннәр буенча терминнар төзегәндә әле бер якка, әле икенче якка тайпылабыз. Беребез әйтә, алар теләсә нинди булсын, русча гына булмасын, ди. Икенчебез әйтә, гарәпчәне дә кулланырга кирәк, ди. Өченчебез әйтә, үзәбез ясыйбыз, ди. Бу проблеманы уртага куеп сөйләшәргә кирәк, ә моның өчен фәнни басма кирәк иде. Шундый фәнни басма хезмәтен «ФЭН һәм ТЕЛ» журналы үтәр дип уйлыйбыз.

Төгәл һәм табигать фәннәре өлкәсендә эшләнгән галимнәребез — төрле югары уку йортларында эшләп, әле татарча сөйләшә беләме дип йөргән галимнәребез — тарих, экономика, гомумән гуманитар фәннәр өлкәсендә эшләнгән галимнәрдән зуррак милли жанлы булып чыктылар. Һәм алар үз фәннәрен инде татарча укыта да башладылар. Ул галимнәр дә инде шактый өлкән яшьтә булып бара. Шуның өчен дә яшьләрне тәрбияләү, аларны фәнгә, телебезне саклау һәм үстерүгә жәлеп итү бик зур әһәмияткә ия. Журнал шул юнәлештә дә эшләсә иде.

Журнал озын гомерле булсын, телләр турындагы законны гамәлгә ашыруның бер органы булсын иде дип теләп калырга кирәк.

Татарстанның халык депутаты Роберт Миннуллин:

Бүген чыннан да зур тарихи вакыйга. Тел өчен моңа кадәр нигездә язучылар, тел галимнәре, филологлар, журналистлар көрәшеп йөрдөләр. Инде безнең белән беррәттән техник интеллигенция дә фидакарларчә көрәшүе — безнең эшебезне, телләр турындагы закон үтәлешен яңа баскычка күтәрәп жиберә.

Югары уку йортларында фәннәрен татарча укытып, татарча дәреслекләр һәм методик әсбаплар язып, татарча фәнни журнал чыгарып, алар үзләренең фәнни мәктәпләрен тудырып киләләр. Шуңа күрә аларга безгә караганда күпкә авырырак, күбрәк энергия дә, күбрәк батырлык та, көч тә таләп ителә. Аларга матди ярдәм дә, мораль ярдәм дә кирәк. Безнең монда жыелуыбыз да шуңа бер сәбәп булып тора.

Журналны чыгарганда Казан галимнәре белән генә чикләнмәскә кирәк, безнең татар телле галимнәребез Башкортстанда да, башка республикаларда да житәрлек.

Архитектура-төзелеш институты деканы профессор Вагыйз Фәтхуллин:

Бүген без — Казан дәүләт архитектура-төзелеш академиясендә эшләп, журналны оештырып йөргән бер төркем галимнәр өчен генә түгел, бөтен татар галимнәре, бөтен татар халкы өчен бу зур вакыйга.

Чыннан да, журналның чыга башлавы татар телендә төрле-төрле өлкәләрдә фәнни хезмәтләр язып булуын, аңлашылырлык итеп язып булуын, бүгенге көндә азмы-күпме терминнар да булганын күрсәтә.

Билгеле, журналда кимчелекләр дә бар. Ә легә редакциядә тел белгечләре житми, журналны эшләүчеләр барыбыз да техник фәннәр белгечләре. Киләчәктә редакциягә тел белгечләрен дә кертергә кирәк. Аннан соң, журналның иң беренче, сыналма буларак чыккан санында инглиз телендә дә аннотация бирелгән иде. Бу тәҗрибәне яңадан кайтарырга кирәк дип уйлыйм. Чөнки журнал белән татарча белмәгәннәр дә кызыксыначаклар, әгәр мәкалә кызыклы булса, аны тәржемә дә итәргә омтылачаклар. Шулай итеп, без телебезне башка халыкларга да таныта алачакбыз. Димәк, бу эшне алып барып өчен редакциягә инглиз телен белүчеләр дә кирәк.

Без яшьләрне тәрбияләп, эшебезне дәвам итүчеләрне әзерләргә тиешбез. Шуның өчен безгә — татар егетләренә татар телендә мәкаләләр язарга кирәк. Берәү дә татар телендә шомә яза белмим дип курыкмасын иде. Безнең ярдәм итәргә кешеләребез бар. Ә яза башлаган кеше тиз шомә ул. Татар телендә мәкалә язарга алыну ул кешегә милли мохиттә үсәргә мөмкинлек бирә.

Журналны укучылар андагы мәкаләләрнең күбесен архитектура-төзелеш академиясә галимнәре язган дип безне тәнкыйтьләмәсеннәр иде. Хәзергә бу чыннан да шулай. Чөнки башка уку йортларынан язучылар әлегә күп түгел. Торабара алар күбәер, бу эшне барыбыз бергә дәвам итәрбез дип ышанам.

Мин безнең эшкә уңай караган Фәннәр Академиясенә, Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма комитетына рәхмәт әйтәсем килә. Мирфатих әфәнде Зәкиев та безгә мөмкин булган ярдәмне күрсәтә. Телләр турындагы законны тормышка ашыру комитеты да бу эштән читтә тормый. Әгәр Фаил әфәнде Әхмәдиев бу эшкә алынмаса, журналны чыгарып булмас иде. Ул шөһәр хакимиятен бу эшкә күндерде. Шулай күмәк башланган эш тукталып калмасын, дәвам итсен иде.

Безнең татар теле кимсетелү баскычына куелган вакытларда мин язмышка бик үпкәли торган идем: ничек инде тел булсын да, ул кухняда гына яшәсен? Ничек инде анда фән турында язып булмасын ди? Матур-матур шигъри үрнәкләребез күп, әдәбиятыбыз бай. Телебез ЮНЕСКОда 14нче

тел булып исәпләнә. Анда теләсә нинди катлаулы фикерләргә белдереп, кәгазьгә салып була бит. Ә телебез фәнгә кермәгән. Нигә алай соң? Хикмәт шунда гына, бу матур телебезне үзбездә житәрлек белмибез. Аннан соң, шушы телне белмичә яшәргә мөмкин дигән кешеләр күп. Культуралы яшәүнең мәгънәсен башкача аңлаганга күрә, телебез шундый дәрәжәдә кала бирә. Ә бит телне белмичә ашарга мөмкин, эчәргә мөмкин, әмма ансыз матур итеп яшәп булмый. Галимнәребезнең татарча белмәүләре, укыта алмаулары аяныч хәл.

Татарча фәнни журнал чыга башлау — энтузиастларның зур уңышы һәм җимеше, татар интеллигенциясенең кызыксынып һәм тырышып нәтиҗәләргә ирешкән башкара башлауы ул. Журнал фәннәргә татарча укытуда зур этәргеч, зур ярдәм булырга тиеш.

Татар теленең киң таралуына комачаулаган фактор булып терминнарның җитмәве турында әйтәргә яратучылар күп. Мин моның белән килешә алмыйм. Без Фәйзә Әхмәдиев белән полимерлар химиясе, материаллар фәне буенча татарча китаплар яздык. Әмма, аларны язган чакта терминнар буенча зур кыенлыкларга очрамадык. Бары тик җөмләне формалаштырып бирүе генә берәз кыенрак.

Журналыбызда матур-матур фәнни һәм тарихи мәкаләләр, зур галимнәр, телне фәнгә яраклаштыру турындагы материаллар басылу халкыбыз өчен бик файдалы булыр иде. Безнең редакция андый материалларны бик теләп кабул итәчәк. Шулай ук, журналда фән турында гына түгел, тел турында да бер үк калыпта сөйләргә мөмкин. Терминнар да тора-бара тупланыр. Бүген кулланылган терминнар бик үк уңышлы булмаска мөмкин. Аларның иң уңышлыларын тормыш үзгәртә алачак, халык та аларга күнәгәчәк. Димәк, журнал бу өлкәдә дә зур ярдәм күрсәтә ала.

Телнең дәүләт теле буларак яшәеше булмый икән, ул чын тел булмый, сүз генә булып кала. Безнең татар теле гомуми әдәбиятта, матур әдәбиятта, публицистикада, көнкүрештә теге яки бу күләмдә яши. Әмма ләкин, әгәр тел фәндә яшәми икән, шушы телдә диссертацияләр якланмый икән, шушы телдә фәнни тапшырулар алып барылмый икән, тел дәүләт теле буларак бервакытта да эшләмәячәк.

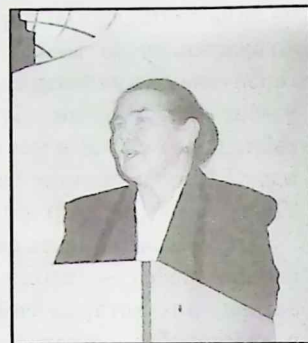
Бүген, нинәйтә, фән юнәлешендә эш алып баручы татар журналы барлыкка килде. Минем уемчә, аның тирәсендә терминология белән, тел тарихы белән, фәннәр белән яхшы таныш булган, сүзләре уртак булган галимнәр тупланырга тиеш. Шушы журнал каршысында ниндидер кечкенә генә, оператив эшләүче термин комиссиясе дә булырга тиеш дип уйлыйм мин. Ул теге яки бу терминны сайлап алырга вәкаләтле дә булсын иде.

Журналга тагын бер рубрика — «Диссертацияләр яклау» дигән рубрика да кирәк. Докторлык диссертациясе якланамы, филология яки медицина буенчамы ул, шуның турында мәгълүмат бирелеп барылсын иде. Мәнә шушы бер генә бит тә терминнар буенча күп кенә мәсьәләләргә хәл итәргә мөмкинлек бирәчәк, дип уйлыйм. Чөнки материал тупланачак, диссертациянең эчтәлегенә буенча терминнар җыелачак.

Терминнарны туплау өчен борынгы сүзлекләребезгә дә мөрәҗғәгать итәргә кирәк. Безнең терминнарда багышланган 200гә якын сүзлекләребез бар. Мәнә шушы мирасны файдаланасы иде. Тагын, теге яки бу фән буенча терминнарда конкурс та игълан итеп була.

Редакциягә зур иҗади уңышлар теләп калам. Аңа һәрвакытта үз ярдәмемне итәрмен. Консультация кирәкме, башкасымы, без сезгә һәрвакыт булышырга әзер.

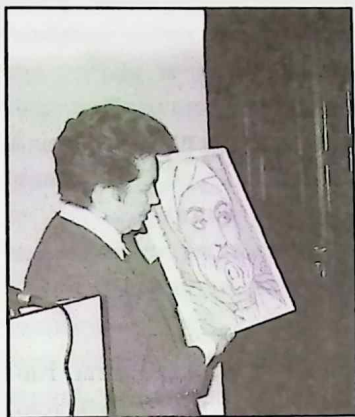
Журналга бүләк итеп әле яңа гына табакдан төшкән китабыбызны — «Синонимнар сүзлеген» алып килдем. Редакция бу сүзлеккә тагын да бае-ту өстендә эшләр дип уйлыйм.

«Сөембикә» журналының баш мөхәррире
Роза Туфитулова:

Безнең телебезнең икенче — ана теле дигән исеме дә бар. Мәнә шушы ана теленең ачыгын бирүдә

катнашкан журналыбыз «ФЭН һәм ТЕЛ» журналын бик хуплап каршы ала. Ул безнең тансыклап кетеп алган журналыбыз.

Чыңгыз Әкбәровның «Карт» дип аталган картинасы.

**Милли китапханә директоры,
Татарстанның халык депутаты
Разил Вәлиев:**

Бүген барыбыз өчен дә зур бәйрәм. Бу бәйрәм татар телен сөючеләр өчен генә түгел, киләчәктә аны сөяргә тиешле кешеләр өчен дә.

Телләр турындагы законны — канунны кабул иткәнгә шактый вакыт узды. Беренче елларда аны гамәлгә ашыру шактый тиз генә бара башлаган иде. Әмма соңыннан эш акрынайды, сүлпәнләнде. Без аның сәбәбен эзләгәндә әллә хөкүмәт туйдымы икән, яисә бу эшне башкаручылар тиешле юлдан китмәделәрме, алар өчен тиешле шартлар юкмы икән дип уйлап карадык. Болар һәммәсе дә бар. Шулай да, без бүген жыелган сәбәп — шуларның иң зурысыдыр, мөгаен. Чөнки, фән теле булмый торып, тел беркайчан да дәүләт теле булмаячак.

Бу юнәлештә моңарчы кылган гамәлләребез бик аз иде. Әмма ләкин бүген гажәеп зур эш эшләнә башлады. Тик бу — эшнең башы гына. Чөнки журналның тиражы 1000 данә генә, бу искиткеч аз. Әгәр 7 миллион татар бар дибез икән, журнал 10 мәктәпкә берәү генә туры килә. Шундый зур эш эшләп тә, аны үзәбез чыгарып, үзәбез генә укый торган булсак, моның нәтижәсе зур булмас.

Иң беренче чиратта, журналга хөкүмәттән дотация булырга тиеш. Журналны тарату, аңа язылуны оештыру өчен Россия һәм Татарстан газета-журналлар каталогына керергә кирәк. Мәдәният һәм мәгариф министрлыклары аша журналны китапханәләргә таратып була: бездә 1656 китапханә, 2000 мәктәп китапханәсе бар. Журналны чит ил китапханәләренә жибереп, бөтендөнья каталогына да кереп булыр иде.

Академик Мирза Мәхмүтов:

Тел — милләт өчен иң газиз нәрсә. Телсез калган милләт күпмедер яши әле, ләкин бу аның иң соңгы чоры. Бетүгә юнәлгән милләт башта телен югалта. Киресенчә, аякка басучы милләт (мәсәлән, яһүдләр) иң беренче телен торгыза. Шуңа күрә безгә дә телне торгызу һәм үстерү өстендә эшләргә кирәк.

Терминнар өчен сүзләр сайлаганда гарәптән кәргән сүзләргә дә читкә какмаса иде. Чөнки күп гарәп терминнары абстракт төшенчә белдерәләр, ә абстракт дөньяны аңлата торган терминнарны кыскага ярамый.

Журналда ата-аналар, гаилә өчен бер бит бирергә кирәк. Бу журнал укытучылар өчен дә файдалы булачак. Моның өчен мәктәпләр өчен бер бүлек эшләргә кирәк.

**«Шәһри Казан» гәзитенң баш мөхәррире
Илдус Илдарханов:**

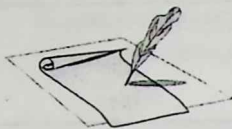
Журналны әзерләгәндә терминнарга күбрәк әһәмият бирергә кирәк. Мәсәлән, *редактор* урынына — мөхәррир, *материал* урынына — язма, *фәнни-хәбәри журнал* урынына — фәнни-хәбәри басма, *редактор багасы* урынына — бите һ.б. Киләчәктә бер юнәлештә бергә эшләргә, утырышларны бергә-бергә үткәргә кирәк.

Фаил Әхмәдиев:

Бүген бик әһәмиятле һәм нәтижәле очрашу булды. Хәзер журналны халкыбызга танытырга, аңа файдалы итәргә кирәк. Моның өчен зыялыларны журнал тирәсендә жыйрга, проблемалы мәкаләләр тупларга һәм бастырырга, бергәләшеп эшләргә кирәк. Журнал белән кызыксынуыгыз өчен, аны кызыклы һәм эчтәлекле итү өчен бергән киңәшләрөгез өчен зур рәхмәт.

Журналга ак юл, халкыбызга иминлек һәм өметле киләчәк телик.

© Ибраһимов Т.И., 2000

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ БҮГЕНГЕСЕ ҺӘМ КИЛӘЧӘГЕ

Тәүзих Ибраһимов

Тәүзих Ибраһим улы Ибраһимов — филология фәннәре кандидаты, Казан дәүтәт университетның милли мәктәпләрдә рус телен укыту кафедра-сында өлкән мөгаллим булып эшли. Татар теленең фонологиясе һәм фоне-тикасы, компьютерны татарча сөйләштерү, социалингвистика буенча эзләнүләр алып бара.

Ибрагимов Т. И. Настоящее и будущее татарского языка.

В свете социалингвистики, а именно, на базе понятий «языковая ситуация», «языковая политика» и «языко-вое планирование» оцениваются современное состояние и перспективы развития татарского языка.

Соңгы 40 — 50 ел эчендә тел белемдә шак-тый күп тармаклар барлыкка килде. Шулар-ның берсе — социалингвистика. Социалингви-стика телнең яралу һәм үзгәрешендә жәмгы-ятьнең ролен, жәмгыятьнең телгә, ә телнең жәмгыяткә булган йогынтысын өйрәнүче фән. Социалингвистикада кулланылучы төп төшен-чәләр: тел халәте, тел сәясәте һәм телне план-лаштыру. Мәкаләдә шушы төшенчәләргә бәйлә-рәвештә татар теленең хәзерге торышын, ки-ләчәген, телне саклау мәсьәләләрен яктырту күздә тотыла.

ТАТАРСТАНДАГЫ ТЕЛ ХАЛӘТЕ

Тел дип без аерым халык аңында яшәүче тел берәмлекләре системасын атыйбыз. Тел халәте (языковая ситуация) — аерым бер төбәктә фай-даланылган тел яки телләрнең яшәү формала-рын белдерә. Тел халәте күптөрле. Шуларның берсе — Татарстан жирлегендә күзәтелгәнә — билингвизм. Билингвизм берничә төргә бүленә. Ул аерым кешеләргә һәм массаларга хас булыр-га мөмкин. Массаларга хас билингвизм я бу төбәктә яшәүчеләрнең һәркайсы өчен дә уртак (жирле), я ул төбәктә яшәүче аерым бер милләт кешеләре өчен генә уртак (милли) була. Татар-стандагы икетеллелек соңгы төр билингвизмны

гәүдәләндерә. Биредә бары татарлар гына билин-гвалар төшкил итәләр, ягъни алар аңында гына ике тел — рус һәм татар телләре системасы бар-лыкка килгән һәм яши.

Чыгышы — биографиясе буенча билингвизм ике төргә бүленә. Ул катнаш (сложный) һәм ко-ординатив булырга мөмкин. Катнаш билингвизм ике телнең бергә яшәү, бергә кулланылу шарт-ларында формалаша. Координатив билингвизм исә халыкның чит телне туган теле аша өйрәнүе нәтижәсендә барлыкка килә. Мондый билингва-лар сөйләмдә бер телдән икенче телгә жиңел күчәләр, телләрне бутамый файдаланалар.

Татарстандагы икетеллелек беренче төргә ка-рый. Жирле халык рус телен туган тел — татар теле ярдәмендә түгел, ә ишетеп-сөйләшеп өйрә-нә. Нигездә, аны чарасы юклыктан үзләштерә. Әгәр ул бу телне белмәсә, аңа шөһәрдә эш табу, махсус урта һәм югары белем алу, почта-теле-графлардан файдалану һәм, гомумән, шөһәрдә яшәү проблемага әйләнер иде.

Билингвизмны өйрәнүдә тагы ике халне — жирле тел ияләренең кертелмә (импортирован-ный) тел ияләреннән күп яки аз булуын (демог-рафик егәрлекне), жирле һәм кертелмә телләр-нең кулланылыш сфералары бертигез яки төрле дәрәжәдә булуын (хәбәрләү егәрлеген) исәпкә алу мәслихәт санала.

1989 елгы халыкны исәпкә алу мәгълүматларына караганда, Татарстанда татарлар 48,48%, ә руслар 43,26% тәшкил итәләр. Күрәнгә ки, демографик егәрлек буенча татар теле рус теленнән өстен. Ә менә хәбәрләшү егәрлеге ягыннан ул рус теленнән шактый нык калыша. Күпчелек хәбәрләшү сфераларында, шул исәптән: завод-фабрикалар эшен оештыруда, жәмгыять белән идарә итүдә, һөнәри һәм югары белем алуда, төгәл фәннәр өйрәнүче гыйльми институтлар эшчәнлегендә татар теле файдаланылмый.

Менә шушындый — демографик егәрлеге белән өстен, ә хәбәрләшү егәрлеге ягыннан зәгыйфь, чыгышы буенча катнаш булган билингвизм, нигездә, яулап алынган төбәктә барлыкка килә. Басып алучылар жиңелгән төбәктә үзләренә идарә итү системасын урнаштыралар. Жирле халык ул системага яраклаштырга, басып алучылар телен үзләштерергә тиеш була. Шушы формада беренче көннәрдән үк жирле һәм кертелмә телләрнең яшәү һәм үсү шартларында тигезсезлек барлыкка килә. Вакытлар үтү белән кертелмә тел югары катламнар теленә, пристижлы телгә әверелә. Жирле тел, киресенчә, икенче сортлы телгә әйләнә. Аралашу чарасы буларак, ул универсальлеген югалта. Кайбер хәбәрләшү өлкәләрендә кулланылмау сәбәпле, жирле телнең терминнар катламы үсми. Нәтижәдә буйсындырылган халыкка туган телендә әңгәмә алып бару кыенлаша, фикерне төгәл әйтә бирү өчен сүзләр, грамматик чаралар табылмый башлый. Жирле халыклар ихтыярсız рәвештә әүвәл телләрне бутап сөйләшүгә, аннары кертелмә телдә хәбәрләшүгә күчәләр.

Телнең икенче бер телгә авышуы фәндә тел кузгалышы (языковой сдвиг) дип атала. Кузгалган телнең төшенчәләр системасы гына түгел, аның нигезен тәшкил иткән грамматик структурасы да имгәнгән була һәм ул, кагыйдә буларак, яңадан торгызыла алмый.

Жирле телнең кертелмә телгә күчү дәверезын да, кыска да булырга мөмкин. Ул күптөрле факторларга бәйләнгән. Шул исәптән: жиңелгән халыкның санына, аның тугандаш телле халыклар белән янәшә яки ерак торуына, цивилизация баскычында тоткан урынына, активлыгына һ.б. Аңлашыла ки, яулап алынган халык сан ягыннан күп, тугандаш телле халыклар белән чиктәш, фән һәм мәдәният өлкәләрендә жиңүче халыктан өстен булса, күчү процессы күп гасырларга сузылырга мөмкин [1]. Шушы факторлар капма-каршы сыйфатка ия булганда, бер телдән икенче телгә күчү күп вакыт алмый.

Л.Блумфильд күзәтүенчә, Америкага килүче иммигрантлар өченчә-дүртенчә буында инде ана телләрен югалталар.

Бүгенгә хәлдә татар теле — кузгалган тел булып тора. Моның дәлилләре трамвай-троллейбуслар һәм шәһәр урамнары тулы. Статистик мәгълүматлар буенча Казанда татарлар 38%, ә күзәтүләр буенча татарча сөйләмнең 5–6% тан артавын күрсәтәләр. Үзләрен татар дип йөргән кешеләрнең бер өлеше татар телен ана тел итеп танымый. Халык санын алуга караган мәгълүматлар бу өлешнең һәр 10 ел эчендә чама белән 3% артуын күрсәтәләр. 1969 елгы саннар буенча ул 11% тәшкил итсә, 1979 елда 14% ка, 1989 елда 17% ка җитә. Г.Хәйруллин үзенең «Кабат татар проблемасы турында» исемле мәкаләсендә: «1992 елда үткәрелгән тикшерүләр күрсәтүенчә, татарларның тик 11,1 проценты гына телен камил белә, 56,7 проценты сөйләм телен, 32,2 проценты берәз аңлый гына» — дип яза [2].

Хәзергә яшә буын билингваларның кайсы тел басымы астында яшәвен (56,7 процент тәшкил итүчеләрнең кайсы якка авышуларын) түбәндәгә тәҗрибә нәтиҗәләре ачык чагылдыра.

Тәҗрибәдә рус телендә белем бирүче мәктәпне тәмамлаган һәм татар телендә сөйләшә белгән студентлар сыналдылар (анкета уздырылды). Биш студентка конкрет һәм абстракт төшенчәләргә өченә алган 55 сүз (Рассел-Джинкенс сүзлеге) рус телендә, биш студентка шул ук 55 сүз (стимул-сүз) татар телендә тәкъдим ителде. Студентларга һәр сүз эргәсенә телгә (уйга) беренче булып килгән сүзгә (реакция-сүзгә) язып кую йөкләнде. Сыналучыларга стимул-сүзгә рус телендә дә, татар телендә дә җавап бирү иреге куелды. Әйтик, студентлар «стол» сүзгә эргәсенә «урындык» сүзен дә, «стул» сүзен дә һәм башка сүзләргә дә язарга хаклы иделәр. Шулай ук сүзлекнең татарчасында очраучы «кайчы» сүзенә студентлар «пычак» дип тә, «нож» дип тә һәм башка сүзләр белән дә җавап бирергә мөмкиннәр иде. Бары тик стимул-сүзгә генә тәрҗемә итү тыелды, ягъни студентлар «стол» сүзенә «өстәл» дип, ә «кайчы» сүзенә «ножницы» дип җавап бирә алмадылар.

Нәтиҗәдә, һәр төр стимул-сүзләргә карата якынча 270 реакция-сүз алынды (55 × 5). Аларны анализлау шуны күрсәтте: рус телендә тәкъдим ителгән сүзләргә карата, ягъни беренче төркем тарафыннан бирелгән җаваплар арасында бары 5 реакция-сүзгә татарча булуы, ә татар телендә тәкъдим ителгән стимул-сүзләргә карата, ягъни икенче төркем тарафыннан

бирелгән җаваплар арасында 35 реакция-сүзгә татарча, калганнары русча булуы ачыкланды.

Тәҗрибә нәтиҗәләре милли билингвалар аңында яшәүче татар теле системасының аралашуларда сирәк файдалануын, төшенчәләрнең хәтер почмакларында күмелеп ятуын күрсәтәләр. Билгеле, мондый билингваларга рус телендә сөйләшү уңайлырак һәм аларның әңгәмәдә, үзләре дә сизмәстән, рус теленә күчеп китүләре һич тә гажәп түгел.

Татар теленә (билингвалар аңында яшәүче тел системасына) ике чир йоккан. Берсе — соңгы елларда татар теле системасының берникадәр тизлеген җуйган хәлдә русчалашуы. Икенчесе — тел берәмлекләре — сүзтөзмәләрнең, сүз һәм морфемаларның, сирәк яки бөтенләй үк кулланылмаулары сәбәпле, онытыла баруы. Бу чирләрнең һәркайсы аерым-аерым да телне үтерергә мөмкин. Шулай да иң куркынычлысы — икенче чир. Кулланылмау аркасында грамматик системасы сау-сәламәт булган телләрнең дә тарих чүпләгендә калу очраклары юк түгел.

ТЕЛ СӘЯСӘТЕ

Тел сәясәте дип дәүләт, аерым сыйныфлар, фиркалар яки иҗтимагый оешмаларның урыннардагы тел халәтен саклауга, я булмаса аны үзгәртүгә куйган хезмәтә атала.

Әйтәргә кирәк, кузгалыш фаҗигасен бүгенге көндә бер татар теле генә кичерми. 1992 елда Квебек шәһәрендә булып узган Халыкара тел конгрессы мәгълүматларына караганда, дөньяда 6000 тел яши. Шуларның бары тик 600енә генә югалып калу куркынычы янамый. Калган 5400 халык ике юлның берсен сайларга — я үз тел дөньясында йомылып яшәргә, я башка халыклар белән аралашып яшәргә һәм ассимиляцияләнергә тиеш була.

Мәсьәлә гади түгел. Күп кенә олуг акыл ияләренең (шулар арасында Декарт, Гегель, Лейбниц) дөньяда бер тел булдыру идеясен яклаулары мәгълүм. Алар фикеренчә, тел төрлелеге аңлашуга кыенлык тудыра, низагларга китерә. Вактелләр мәгълүматлелек ягынан ярлы, тел ияләренә гомумкешлек тудырган дөньяга чыгу мөмкинлекләрен ачмыйлар һ.б. Бу сүзләрдә хаклык юк түгел.

Шул ук вакытта, телләр төрлелеген яклаучылар саны да бүген артканнан-арта бара. Кешелекнең гуманистик идеяләр белән сугарылган катламы үзенчәлекле кавемнәрнең, мәдәниятләрнең юкка чыгуы белән һич тә килешә алмый. Телләрнең дөнья куюы цивилизацияләр тарихын өйрәндә дә кыенлыктар тудырыр иде. Һичшиксез, кавемнәр, мәдәниятләр белән бергә телләрнең төркемнәргә бүленешен, цивилизацияләрнең яратылуын ачыкый торган буыннар, дәлилләр дә югалып калачак.

Прогресс нигезендә төрлелекнең ятуы да жәмәгәтчелек аңына акрынлап сеңеп бара сыман. Дөньяда бер генә тел — инглиз теле генә калган дип фараз кылыйк: кешеләр чынбарлыкны нәрсәләргә бертөрле бүлеләр, бер төстә күрәләр (ә бит Океаниядә яшәүчеләр телендә банан 100ләп исем белән, Кола ярымутравында яшәүче саами халкы телендә боз 20 сүз белән, Либериядә яшәүче бер кабилә телендә барлык төсләр бары 2 сүз белән һ.б., һ.б. белдерелүе мәгълүм), үзенчәлекле гореф-гадәтләр, көнкүреш, инану-ышанулар, им-томнар юк. Бер үк көйләр, бер үк биюләр; бертөрле бәйрәм итү, яшәү, уйлау. Мондый бертөрлелек, могаен, күңелгә шом салыр һәм гакылны парализлар иде. Шик юк, тел төрлелеге — кешелеккә дөньяны төрле яктан күрү мөмкинлегенә тудыра, жәмгыятьне халыкларның эндоген потенциалы, идеяләре белән баета.

Тел сәясәтен билгеләү һәм хәл итүдә түбәндәгеләр билгесезлекләренә күздә тоту да урынлы булыр иде. Әйтик, Европа илләренә хас булган бүгенге техник-технологик прогресс кешелекне чынлап та алга өстериме, аны (кешелекне) һәләкәткә тартмыймы? Балки камиллеккә илтүче башка юллар да бардыр? Югалып баручы кайсыдыр бер халыкның яшәү формасы шундый юлларның берсе түгел микән?

Кыскасы, бер генә телне дә, бер генә мәдәниятне дә артык, перспективасыз дип карарга жәмгыятьнең хакы юк. Фәнни жәмәгәтчелекнең вазыйфасы — телләрне саклау чараларын өйрәнү, табу. Алар тел ияләрен: «Мин, инглиз (кытай, испан, рус һ.б.) дус, синең белән сезнең

телдә сөйләшәм, әмма мин сине үземнең туган телемдә аңлыйм» — дип әйтерлек югарылыкка күтәргә бурычлы.

Әйтергә кирәк, вак телләрне саклау бүгенге лингвистикада актуаль мәсьәләләрнең берсен тәшкил итә. Югарыда телгә алынган Халыкара тел конгрессы карарларында да ул ачык чагылыш таба. Конгресста катнашучылар язма формасы булмаган телләрне алфавитлар белән тәзмин итү; аларның грамматикаларын, сүзлекләрне төзү; вак халыкларга туган телләрендә башлангыч белем алырга ярдәм итүне үз өсләренә алалар.

ТАТАРСТАНДАГЫ ТЕЛ СӘЯСӘТЕ

Лингвистикада кабул ителгән тел сәясәтен шартлы рәвештә фәнни тел сәясәте дип карарга мөмкин. Мәгълүм булганча, чынбарлык теориядән бай һәм катлаулырак. Аерым илләрдә, төбәкләрдә уздырылган тел сәясәте фәнни тел сәясәтеннән нык аерыла. Еш кына, идарә итүне җиңеләйтү күзлегеннән карап, күпмилләтле илләрдә кайсы да булса бер тел дәүләт теле итеп игълан ителә. Нәтижәдә, телләр үсешкә өчен тигезсез шартлар тудырыла, кайбер телләр ишетелми, аерым мәдәниятләр күзәтелми башлый.

Совет хөкүмәте, коммунистлар партиясе үткәргән тел сәясәте вак телләрне саклауга юнәлтелмәгән иде. «Союз нерушимый Республик свободных сплотила навеки великая Русь». Какшамас шурага хас төп сыйфатларның берсе — вак халыкларның тормыш-көнкуреше белән Мәскәүдән идарә итү булды. Нәтижәдә, документлаштыру эшләре тулысынча рус теленә күчте. Рус теленә «язык межнационального общения» дип игълан ителүе сәбәпле, автономияле, союздаш республикаларга күчеп килүчеләргә җирле телне өйрәнүнең кирәге калмады. Киресенчә, килүчеләр белән аңлашу өчен җирле халыклар рус телен өйрәнергә тиеш булдылар.

Какшамас бердәмлек өчен халыкларның бертөсле ял, бәйрәм итүләре, бер телдә сөйләшүләре, бертөрле уйлаулары, тормыш көтүләре әһәмиятле иде. 1974 нче елда Н.С.Хрущев Белоруссиядә булганда «Вак милләтләр рус телендә ничаклы тизрәк сөйләшә башласалар, коммунизм шулчаклы тизрәк төзеләчәк» — дип белдерде.

Автономияле Татарстанда хөкүмәтнең тел сәясәте уңышлы рәвештә тормышка ашырылып килде. Торгынлык елларында партия тәрбияләп үстергән телчеләребез «телебез үсә, байый» дип

ялган тараттылар. Алар кушуы белән алынма сүзләр чыганак телдәгечә (русча) язылырга һәм әйтелергә тиеш булдылар. Шушы кагыйдәләр нигезендә авазлар системасында киң әйтелешле (рус теле сузыклары) /о/, /е(э)/, /ы/ сузыклары, В.А.Богородицкий инкарь иткән аффрикаталар (/ц/, /щ/ тартыклары) табылды. Морфологиягә префикс һәм род категориясе кертелде, -ик, -ив, -он, -ль кебек кушымчалар продуктив сүзясәгич суффиксларга әверелделәр. Шик юк, азгына үзгәртеп корулар башланмый торса, тел галимнәре «сан — число» һәм «сан — дәрәжә» сүзләрен каршы куеп рус /а/ сын да, «тол» — вдовый, «тол» — шартлаткыч, «толь» — төзү материалы» сүзләрен каршы куеп рус /ль/ сын да тапкан булырлар иде.

Лексикология өлкәсенә килгәндә, «рәис»не «председатель»гә, «нәшрият»не «редакция»гә һ.б., һ.б. алыштырулар хупланды, прогрессив күренеш дип бәян ителде. Телнең төшенчәләр системасын төзүгә күп кенә сүзләр «архаизмнар» рәтенә кертелде, кулланыштан чыгарылдылар.

Орфография һәм орфоэпия кагыйдәләре, лексикологиягә кертелгән яңалыклар, билгеле, халык аңында яшәүче тел системасына да тәэсир итми калмады. Татар теле бүген чит телләр басымына каршы тора алмый. 400 ел «капуста»ны «кәбестә»гә, «бревно»ны «бүрәнә»гә, «бочка»ны «мичкә»гә әйләндереп, шулар хисабына үсеп килгән тел хәзер варваризмнар белән чуарланырга тиеш була. Телчеләребез моны: «Югарыда китерелгән сүзләр сөйләм аша, ә «колхоз», «социализм», «председатель» кебек сүзләр язу аша кәргәннәр» — дип аңлаталар. Бу — буш сүз. Орфографиясе фәнни булган язу системасы (ул нинди генә алфавитка нигезләнмәсен), телне төзекләндерүгә, ныгытуга ярдәм итә. Икенчедән, бу сүзләр авыл халкы телендә «калхуз», «сәтсиәлизем», «персидәтел» дип әйтелделәр.

Җиңишсез, авазлар структурасын бозу, төшенчәләр системасын бутау, телнең кулланышын киметүгә дә (икенче чирне көчәйтүгә) өлеш кертми калмагандыр. Сүз дә юк, «хәләл мал», «харама ризык», «ярлыкау», «фатиха бирү», «фатиха алу», «иман сату», «иман саклау», «хәмер эчү» һәм башка бик күп сүзләрнең телдән чыгарылуы — тел ияләре аңында яшәүче төшенчәләр системасын имгәтте, буыннар бәйләнешен зәгыйфьләндерде. Радио һәм телевизор аша чыгыш ясаучыларның сүз таба алмый, аны ничек әйтергә белми газәп чигүендә телчеләрнең гаебе аз түгел.

Икенче чирнең ни дәрәжәдә телне имгәтүен югарыда чамалап үттек. Кабат тукталып тормыйм. Нәтижә бер генә — татар теле авыр хәлдә. Бу шартларда хәзерге буынга нинди тел сәясәте уздыру урынлы булыр иде? Татар тел дөнъясын зур телләр дөнъясы белән кушуну — ассимиляцияләштерүнеме, яки татар тел дөнъясын төзекләндерү һәм торгызуны мәгкүль күрәбез?

Беренче юлны сайлаганда жиң сызганып эшләү дә, мал, көч түгүләр дә кирәк булмый. Руслашу бүген ничек бара, шулай дәвам итә. Татар халкы инде рус теле аша зур телләр дөнъясына юл тоткан.

Икенче юлны сайлау да уңышлар вәгъдә итми. Әмма бу очракта без, һәрхәлдә, гомумкешелек цивилизациясен үстерүгә өлеш кертәчәкбез. Телнең, милләтнең саклануына да кечкенә генә өмет кала. Тарихта жирле телнең яулап алучылыр телен жиңу очраклары да булган. Мәсәлән, XI йөздә (1066 ел) норманнар Англияне яулап алалар. Англиядә француз теле хакимлек итә башлый. Әмма инглиз теле югалмый. 300 ел вакыт эчендә ул француз телен кысыкклап чыгара.

Татар телен төзекләндерү һәм торгызуда жәмгыять гаять зур ике проблемага юлыга — Татарстандагы милли билингвизмны жирле (региональ) билингвизмга әверелдерү һәм татар халкының телгә хөрмәтен көчәйтү, телне куллану ихтыяжын үстерү.

Беренче проблеманың чишелүе икеле. Мәсьәлә русларның татар телен өйрәнергә теләмәвендә түгел, ә аны белүнең бүгенге тормыш-көнкүрештә кирәге юклыкта. Телгә көчлөп яки чакыру-өндәүләр белән генә өйрәтәт булмый. Кеше телне үзенең тормыш-көнкүреш хажәтеннән чыгып (мотивацияле) үзләштерә. Сабый әнисеннән нәрсәдер сорарга, әтисенә нәрсәдер өйтергә теләп телгә килә; мәктәп елларында бала белем туплау нияте белән телен үстерә; зурая төшкөч, ят халыкларның тормышы белән кызыксынып, чит телләр өйрәнә. Татар телен аны белмәүчеләр нинди кирәклектән чыгып өйрәнергә тиеш булалар? Үзләрен мәгълүмат белән баету нияте беләнме? Әллә халыкны тирәнрәк аңлау нияте беләнме? Ниятләренең соңгысы урынлы да сыман. Кызганычка каршы, бүген безнең фикерләвебез дә, көнкүрешебез дә русларныкынан аерылмый. Алар кебек сүгенәбез, кайгышатлыкларны юабыз, чучканы алардан да күбрәк асрыйбыз. Без алар өчен кызыклы да, серле дә, хәтта сәер кешеләр дә түгел.

Югарыда әйтелгәннәрдән, минемчә, бер генә нәтижә ясарга мөмкин. Әгәр телләргә саклау

сәясәтен яклайбыз икән, татар телен өйрәнү ясалма рәвештә мотивацияләнергә тиеш. Шундый мотивацияләргә берсе — татар телен икенче тел буларак үзләштергән хезмәткәрләргә (һәм бары тик аларга гына) 15 - 20% өстәмә хезмәт хакы түләү. Татарстан шартларында бу чараның урынлы булуын жәмәгәтчелек аңлар һәм, мөгаен, хуплар иде.

Сүз уңаенда, телне укутуга (татарчага өйрәтүгә) караган тагы бер-ике мәсьәләгә тукталып үтәм.

Бүген югары уку йортларында татар телен укуту инглиз, француз, немец телләрен укуту калыбында бара. Татар теле атнасына бер-ике мәртәбә керә һәм ул елъярым-ике ел дәвам итә. Бу уңышлы түгел.

Инглиз, немец, француз телләрен укутуда, беренче чиратта, оригинал текстларны тәржемә итәргә өйрәтү; укучыларны бу телләрдәгә фән, мәдәният, сәясәт яңалыклары белән таныштыру күздә тотыла. Татар телен укуту бары тик икетеллеккә ирешү, яъни сөйләшүгә өйрәтү күзлегеннән чыгып башкарыла. Әмма бу соңгы максатка студентлар белән атнасына бер-ике мәртәбә очрашып кына ирешеп булмый, хәтта укуту өч-дүрт ел дәвам иткән хәлдә дә. Татарчага өйрәтү тиз арада һәм интенсив рәвештә башкарылырга тиеш була. Минемчә, атнасына ике мәртәбә ешрак очрашып, шул ике еллык курсы бер елда үтү нәтижеләерәк булыр иде.

Телгә өйрәтү бәрәкәтле булсын өчен укучылар белемен ачыклауга сәләтле булган контроль системасы булдыру зарурий. Бүген ул укутучыларның хезмәтен объектив бәяләү өчен дә бик кирәк. Төрле сәбәпләр: тәжрибәле укутучыларның житешмәве, республика администрациясе эшчәнлегенең сүлпәнләнүе (тимер юл вокзалында, автобус һәм трамвай-троллейбусларда татар телендә белдерү ясаулар югалып бара), укуту нәтижеләренең укутучыларда уңай эмоцияләр тудырмавы (мин үземне иләк белән су ташыган кеше кебек хис итәм) аркасында татар телен укуту формаль төс алып бара.

Хәзерге чит телләргә укуту методикасында укучыларның тормыш-көнкүрешендә еш очрый торган сөйләм халәтләрен (речевые ситуации) барлау һәм аларны өйтергә өйрәтү күздә тотыла. Тел белүче, нигездә, сораулар куярга һәм аларга җавап бирергә сәләтле булган шәхес итеп карала.

Шушы юнәлештә контроль системасы телне өйрәнүчегә, беренче чиратта, үзенең нинди сораулар бирә белгән, нинди сорауларга җавап бирә

алуын ачыклау, күзәтеп бару мөмкинлеген тудырырга тиеш була. Мондый система компьютер ярдәмендә генә төзелергә мөмкин. Компьютерлар гына 20 – 25 минут вакыт эчендә укучыга 30лап очраклы сорау бирергә һәм шул сандыгы сорауларга җавап алырга сәләтле. Бары компьютер гына сорауларны көнкүрештөгечә көтелмәгән итә; укучылар белемен бәяләүне субъективлыктан тулысынча арындыра ала.

ТАТАР ТЕЛЕН ПЛАНЛАШТЫРУ

Телне саклауга караган проблемаларның икенчесе — тел ияләренең татар теленә хөрмәтен көчәйтү, ачыклабрак әйткәндә, халыкта татар телен куллану ихтыяжын үстерү. Лингвистикада бу юнәлештәгә мәсьәләләр «Тел планлаштыру» (рус тел белемдә «Тел төзү») исеме астында өйрәнеләләр. Әйтергә кирәк, бу өйрәнүләрдә, нигездә, телнең тышкы формасын төзекләү (алфавитлар төзү, язма һәм сөйләм телләрнең стандартын булдыру, телне терминнар белән тәмин итү һ.б.) күздә тотыла.

Татар тел белеме, асылда, бу этапны үтте. Алфавитлар төзүдә бездән дә тәҗрибелерәк халык, мөгаен, дөньяда юктыр. Ничек язарга, ничек әйтергә кушкан күрсәтмәләр дә аз түгел. Татар теленең бүгенге графикасы өч тел — татар, гарәп һәм рус телләре системасының эклектизмын тәшкил итә. Шуңа сәбәпле, тел составындагы 25% сүзнең ничек язылышын рус теленең орфографик сүзлегенә буенча өйрәнергә тиеш булабыз. Әлифбаларда исә бу алынмаларның кайсы иҗегендә басым ясалырга тиешлеге төфсилләп аңлатыла. Шушы әйтелгәннәргә истә тотып, татар телен планлаштыруда төп игътибар телнең үзенә түгел, ә тел ияләренә — аларның татар теле ярдәмендә үзара аралашуын өйрәнүгә юнәлтелә.

«Тел» һәм «жәмгыятьнең» үзара мөнәсәбәте берьяклы түгел. Жәмгыять телне, тел жәмгыятьне үзгәртә. Аерым төркемнәр генә түгел, аерым шәхесләр дә телнең гомерен озынайтырга мөмкин. Валлий теленең сакланып калуына, нигездә, ул телгә Библиянең тәрҗемә ителүе сәбәп була. Норвегия теленең торгызылуын галимнәр Ивар Аасен, словак теленең торгызылуын Людовик Штур эшчәнлегенә белән бәйлиләр. Бәлки, татар жәмгыятендә дә шундый мөғрифәтчеләр табылыр? Заманында чукуындырылган татарларның бик күпләп үз диннәренә кайту күренешләре булды. Бәлки, әле телгә кайту да күзәтелер? Һәрхәлдә, телнең (тел ияләре аңын-

да яшәүче системаның) руслашу процессын өйрәнү, ул процессны акрынайту чараларын эзләү урынсыз түгел.

Әйтергә кирәк, куелган проблема киң һәм катлаулы. Телгә хөрмәт, аны куллану ихтыяжын үстерү өчен кимендә телнең: система буларак — төзеклеге; дөньяны сүрәтләү чарасы буларак — төшенчәләр белән тәмин ителгәнлеген; жәмгыятьнең мәдәни үсешен чагылдыру чарасы буларак — милли үзәкнең тиешле дәрәҗәдә булуы таләп ителә. Бу мәсьәләләр лингвистлар, социологлар, Республика администрациясе, социолингвистлар, психолингвистлар, этнографлар, дин әһелләре катнашында өйрәнелергә һәм хәл ителергә мөмкин. Мин биредә аралашу ихтыяжының яратылуына һәм аның татар телендә чимәлүенә караган кайбер мәсьәләләргә тукталып үтәм.

Аралашу тел, хәбәрләүче, хәбәрләнүче һәм хәбәрләшү каналы катнашында башкарыла. Информатикада бу дүрт кисәктән торган корылма хәбәрләшү системасы дип атала. Әмма алда гомуми хәбәрләшү системасын түгел, ә бәлки табигый тел, сөйләүче һәм тыңлаучылар ярдәмендә төзелгән хәбәрләшү системасын — әңгәмә өйрәнү күздә тотыла.

Тел бу очракта аралашуны тәмин итүче корал хезмәтен үти, ягъни югарыда китерелгән төшенчәдән берникадәр аерыла. Хәбәрләшү каналы чыбыклы һәм чыбыксыз аралыклардан гыйбарәт. Ул аралыкларның техник сыйфатларына (сыешлык, үткөрү сәләте һ.б.) шулай ук тукталып тормыйбыз.

Әңгәмә ике формада — өнле сөйләм һәм язма сөйләм рәвешендә башкарыла. Психолингвистика фәнендә сөйләм тудыру процессы түбәндәге этапларга бүленә:

1. Аерым сәбәпләр аркасында шәхестә тыңлаучыга нәрсәдер әйтү теләге — фикер (тема) барлыкка килү (интенция этабы).
2. Фикернең төп төшенчәләрен ачыклау (фикернең семантик формалашу этабы).
3. Төшенчәләргә конкретлаштыру — аерым тел берәмлекләрен белән тамгалау (фикернең лексик һәм грамматик формалашу этабы).
4. Сөйләм әгъзалары ярдәмендә фикерне әйтү (фикерне сөйләү этабы).

Әңгәмә кору һәм аның уңышлы агышы һәр баскычтагы эш-хәрәкәтнең оптимальлегенә бәйләнгән. Сөйләм шөгиле (речевая деятельность) энергетик планда башка әгъзалар эшчәнлегеннән (йөрәк тибеше, бавырның канны шикәрләве, күз күрүе) аерылмый һәм алар кебек энергия чыгымын киметүгә омтыла.

Шушы күзлектән карап, татарча әңгәмәгә мөрәжәгать итик. Әмма башта хәбәрләүче һәм хәбәрләнүченең кем булуын ачыклап үтү мәслихәт булып.

Жәмгыять, шул исәптән татар жәмгыяте дә, беркатлы түгел. Беренче чиратта аны икегә — гади халыкка һәм укумышлылар төркеменә бүлсәң мөмкин. Укумышлылар үз чиратында тагын ике төркемгә — гуманитар һәм техник укумышлыларга бүленәләр. Татар жәмгыятендә бу төркемнәр ни дәрәжәдә уртак темалар белән тәмин ителгәннәр? Темаларны яктыртуда — жөмлөләр иҗат итүдә хәбәрләүче һәм хәбәрләнүчеләр нинди кыенлыklarга очрыйлар (нәрсә өчен энергия сарыф итергә тиеш булалар)? Кыенлыklarны чишү, төркемнәрнең үзара аралашуын көчәйтү чаралары бармы?

Әңгәмәдә гуманитар һәм техник укумышлылар катнаша дип фараз кылайк. Ул кешеләр шушы иҗтимагый төркемнәрне тулы чагылдырган, аларның башында торган гыйльми хезмәткәрләр дә булсыннар ди.

Югарыда әйтелгәнчә, әңгәмә — хәбәрләүче (сөйләүче) аңында әйтсә фикер барлыкка килүдән — тема табылудан башлана. Әңгәмә шома барсын өчен, сөйләүче һәм тыңлаучының төшенчәләр дөньясы — тезаурусы бер чамадарак булуы да хәерле.

Үзгәртеп корулар чорында тезауруслар якынаюы күзәтелмәсә дә, уртак темалар берникадәр күбәеп, татарча аралашулар бераз җанланып алды. Кызганычка каршы, соңгы вакытларда ул сүлпәнәя бара. Тел кулланышын киңәйтү күзлегеннән чыгып караганда, бүгенге гуманитар һәм техник фән хезмәткәрләре арасындагы бәйләнеш канәгатьләнәрлек түгел. Гуманитар галимнәребез (беренче чиратта мин филологларны күздә тотам) йомык бер жәмгыять тәшкил итәләр. Конкуренция бары тик шушы төркем эчендә генә күзәтелә. Башкарылган эшләрнең тематикасы да, фәннилегә дә милли чикләр белән чикләнә. Сүз дә юк, татар әдәбиятын иҗат процессын модельләүгә бәйләп, культурология кысасында, теоретик нигездә башка әдәбиятлар белән чагыштырып өйрәнү, ә татар телен «Социоллингвистика», «Психоллингвистика», «Когнитив лингвистика», «Гамәли лингвистика», «Компьютер лингвистикасы» тармакларында тикшерү гуманитар галимнәр белән техник галимнәргә уртак темалар табуны җиңеләйтәр, татар телендә аралашу ихтияҗын көчәйтәр һәм телнең фәнни стилин тудыруга сәбәп булып иде.

Өченче этапта башкарылуы — төшенчәләргә сүзләргә, грамматик формаларга күчерү шулай ук тулысынча көйләнгән-оптималь дип әйтәләр булмый. Л.С.Виготский шәхес аңында туган фикерне сүзләр белән тулып торган болыт итеп күрә. Өченче этапта шушы фикер-болыт сүзләр белән яварга тиеш була.

Кызганычка каршы, татарлар сөйләмдә сүзләрнең аңгыр булып явылуы сирәк күзәтелә. Телевизордан журналист сорауына җавап бирүче татар кешесенең фикере бар, ул фикернең төп төшенчәләре дә ачылган (беренче-икенче этапларның эше телгә битараф, ягъни алар телсез башкарылалар) тик сүзләре юк. Фикер-болыт сүзләр белән тулып, яварга эзер тормый. Җавап бирүче сүз эзли, икеләнә. Икеләнү тагы да зуррак хаталарга китерә. Сөйләүче төмам каушап, югалып кала.

Бу күренешне тудырган төп сәбәпләр икәү — сөйләм күнекмәләренең җитешмәве һәм кайбер төшенчәләргә татар телендә атамалар табылмавы.

Психоллингвистика тәгълиматлары буенча сөйләм тудыруның беренче этабында гына эш-хәрәкәтләр аң күзәтүендә, ягъни ихтыяри рәвештә башкарыла. Калган этапларга хас эш-хәрәкәтләр автоматик процесс тәшкил итәләр. Мәгълүм ки, автоматик процесс үзлегеннән барлыкка килми. Машинкаларда басучылар автоматизмга озак күнегүләр нәтижәсендә ирешкән кебек, сөйләүче дә әйтүен шомартуга сөйләшүләр ярдәмендә генә ирешә ала. Кыскасы, тел шомарту өчен сөйләшү, ә сөйләшү өчен жәмәгәтчелек темалар белән тәмин ителергә тиеш була.

Икенче сәбәпкә килгәндә, ул күп мәртәбәләр телгә алынган терминнар мәсьәләсенә кайтып кала. Лингвистикада терминнар төзүдә ике юнәлеш булуы тәгъбир ителә: телнең үз сүзләре, үз грамматик морфемалары нигезендә термин булдыру һәм чит телдән кергән терминны үз итү, телнең үз системасына яраклаштырып файдалану. Тел жәмәгәтчелегә үзенең яшәү шартларынан, шул төбәктәге тел халәтеннән чыгып, теге яки бу юнәлешне төп принцип буларак кабул итә. Безнең очракта да, терминнар төзүгә керешкәнчә түбәндәге мәсьәләне ачыклау урынлы булчак: без терминнар катламын телне матурайту максатынан чыгып төзбездә, әллә телнең гомерен озынайту максатыннан чыгып төзбездә?

Эш шунда ки, рус алынмалары телдә 20 – 25% (билингвалар сүзлегендә алар тагын да күбрәк), рус теленә авышкан милләттәшләребез 60 – 70% тәшкил иткән шартларда телнең матурлыгын да, яшәешен дә саклау хәлебездән килми. Татар те-

ЙОМГАК

лен я матур көенчә жирлибез, я аның гомерен озынайтуны кайгыртырга тиеш булабыз. Сүз дә юк, математиклар тәкъдим иткән «санак», «күрәк», «язак» сүзләре күләм ягыннан да, авазлар составы белән дә, семантик яктан да килгәннәр. Әмма аларның чын мәгънәсендә тел берәмлегә булып китүе шикле. Моннан тыш, терминнар төзүдә фәнни жәмәгатьчелек тагы бер четерекле мәсьәләгә юлыга. Әйтик, иҗат җимешләре тәшкил иткән терминнар яшүсмергә фәнгә керергә кыенлык тудырмасы, аның дөньяны күрү сәләтен чикләмәсме? Сораулар гади түгел һәм терминология өлкәсендә эшләүчеләр аларны һәрчак күздә тотарга тиеш булалар. Шушы югарыда әйтелгәннәрне исәпкә алганда, терминнар төзүдә икенче юнәлешне сайлау — чит тел терминнарын мөмкин булган чаклы татар теленә яраклаштырып кабул итү бәрәкәтләрәк булчак. Руслар «computer control sistem /кәмпьютә кәнтрүл систем/», «campjuter language /кәмпьютә ләңгвидж/», «copy /копи/», «function /фаңкшән/» кебек төшенчәләрен «компьютерная контрольная система», «копьютерная лингвистика», «копирование» һәм «функция» формасында кабул иткәннәр. Ә безнең ата-бабаларыбыз «книга», «решетка», «утюг» сүзләреннән «кә-нәгә», «рәшәткә», «үтүк» дигән татар сүзләре ясаганнар. Менә шушы ата-бабаларыбыз һәм руслар тәҗрибәсеннән чыгып, югарыда китерелгән инглиз төшенчәләрен «кәмпитерле кәнтрүл системасы», «кәмпитерле лингвистикә», «күпияләү», «фунексия» формасында телгә кертүдә, әңгәмә вакытында тел табу да кыенлык тудырмайчак.

Бу татар теленең үз сүзләрен файдаланудан баш тарту түгел. Урынлы рәвештә, тәрҗемәсә ачык күренеп торган сүзләренә калькалау — сөйләү процессына, мөгаен, зыян китермәс иде (самолет — үзочкыч, колхоз — күмхуж, ток — агым һ.б.).

Дүртенче — жөмләне өнлөү этабында өстәмә энергия чыгымы алынмаларны язылганча әйтүгә сарыф ителә. Л.Блумфильд фикеренчә, ят структураларны әйтү әгъзалардан икеләтә киеренке-лек таләп итә. Мондый уңайсызлыкларга әгъзаларыбыз бик еш — гарәп алынмаларын әйткәндә дә, рус алынмаларын әйткәндә дә юлыгалар. Шулай да бу мәкалә темасында ул үзәк мәсьәлә түгел.

Мәкаләнең соңгы өлешендә телне торгызу өчен зарурый, әмма башкарып чыгу өчен бик тә катлаулы булган мәсьәлә — телнең иҗтимагый ихтыяҗын үстерү (язучылар әйткәнчә, телгә мәхәббәт уяту) мәсьәләсә кузгатылды. Мөгаен, бу мәсьәләне массакүләм аралашу чаралары эшенә бәйләп тәкъдим итү кирәк булгандыр. Чөнки бәхәсле темалар күтөрү, аларны кирәкле төстә яктырту, киң катламнарда җиткерү — нәшрият хезмәткәрләре өчен кулай һәм аларның вазыйфасы да. Әмма без гуманитар һәм техник фән даирәләренең үзара мөнәсәбәтенә (телне җәелдерү күзлегеннән) кагылырга уйладык. Аның сәбәбе икәү. Бүгенге нәшрият хезмәткәрләренең көнүзәк мәсьәләләренә үзвакытында, тиешле хәлләргә, вакыйгаларга, төшенчәләргә төрөп халыкка тәкъдим итәргә, җитәкче даирәләргә карата конструктив оппозициядә иҗат итәргә хәлләреннән килми. Аларны ничек итеп үз фикереңне, үз концепцияңне башкаларга иңдерергә (тагарга) кирәклеген өйрәтмәгәннәр. Татфакларның укуыту программасында Социоллингвистика, Психоллингвистика, Когнитив лингвистика фәннәрен укуыту каралмаган.

Икенче сәбәп — телгә ихтирам арттыру, телнең иҗтимагый ихтыяҗын үстерү — аның байлыгына да бәйләнгән. Татар теленең мәгълүмат-лек ягыннан зур телләр дөньясына якынаюына бүген бары тик техник фән хезмәткәрләрен күздә тотып кына өмет итергә була. Хәзерге вакытта алар тырышлыгы белән төрле фән терминнары сүзлекләре төзәлә, техник фәннәрне татарча үзләштерүче группалар оештырыла, дәреслекләр иҗат ителә, фәнни журнал чыгарыла; татар теле компьютерлар белән аралашуга, интернетка кертелә. Кыскасы, татар телен мәгълүмат белән баетучылар, аны бүгенге фән югарылыгында өйрәнүчеләр, фән дөньясына әйдәүчеләр — математика, механика, физика, медицина, химия белгечләре дисәм, ялгыш булмас.

Соңгы сүз итеп, алда әйтелгән фикеремне кабатлыйм. Бүген татар теленең шөхес аңын, җәмгыятьне формалаштыру, мәдәниятне үстерүдәге ролен түгел, ә бәлки шөхеснең, жәмәгатьчелекнең, мәдәниятнең телебезне сәләмәтләндерүдәге ролен, мөмкинлекләрен өйрәнү таләп ителә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Блумфильд Л. Язык. — М.: Прогресс, 1968. — 606 с.
2. Гариф Хәйруллин. Кабат татар проблемасы турында. // Татарстан. 1996, №12. — 11-19 б.

ТАТАР ТЕРМИНОЛОГИЯСЕНЕҢ ТАРИХИ ЧЫГАНАКЛАРЫ* (монография)

Рифгать Әхмәтъянов

Ахмәтъянов Р. Г. Исторические источники татарской терминологии. (Продолжение. См. №1-2 за 1999 г.).
Здесь излагаются общие вопросы, тематические направления татарской терминологии.

ИКЕНЧЕ ӨЛЕШ ГОМУМ ТӨРКИ МИРАС

«Барча халыклар бертуган — Адәм баласы».
Шәрыкъ фәлсәфәсе

БЕРЕНЧЕ БАБ

Тел турында телмәр¹

Моннан дүрт гасыр элек яшәгән атаклы татар шагыйре Мөхәммәдъяр Мәхмүд углы тел турында түбәндәге юлларны язып калдырган:

*Адәм углының вәжүде эчрә, бел,
Бу тылсым, бу әл-гажәп ирер бу тел!*

Телнең искиткеч тылсымлы гажәеп нәрсә булуын ачкан кеше Мөхәммәдъяр гына түгел. Аңа кадәр дүрт йөз, хәтта дүрт мең ел элек яшәгән акыл ияләре дә телнең искиткеч хикмәтлегенә, аның күзгә күренми торган көч-куәтенә игътибар иткәннәр. Халык арасында да тел турында тирән мәгънәле һәм нәфис мәкальләр, әйтемнәр иҗат ителгән:

- Тел ала, тел сата.
- Тел кылычтан үткен.
- Тел төйнәгәнне теш чишәлмәс.
- Телен биргән — денен² бирер, денен биргән — телен бирер.
- Тел дигән дәрәҗә бар, астында энҗе-мәрҗән бар.
- Белгәннәр чумырып алып, белмәгәннәр коры калыр һ.б.

Борынгы заманда кешеләр куәтле табигать каршында көчсез-гаҗиз булганнар. Көтмәгәндә чыккан давыллы явымнар аларның учакларын сүндүргән, ыру яки кабиләнең ау территориясендәге киекләр башка кабилә территориясенә ка-

чып киткәннәр. Адәм баласы нишләсә? Шундый очракларда ул иң соңгы коралы — телгә өмет баглаган һәм догалар, ырымнар уйлап чыгарган. Урман рухларыннан киек, су рухларыннан балык сораган. Татар телендәге *теләү* һәм *келәү* (мәҗүси дога) сүзләренә *тел* (борынгыча *кел*) сүзеннән килеп чыгуы очраклы түгел.

Әмма бик күпне һәм бик азны өмет иткән телдән кеше.

Әгәр дә борынгы кыргый кабилә кешеләренә хәзерге заман реактив очкычын бүлөк итеп бирсәң, алар нишләп иделәр икән? Башта, әлбәттә, бу галәмәт нәмәрсәдән ашарга яки кияргә яраклы әйбер чыгар дип уйларлар иде. Инде очкычның транспорт чарасы икәннән аңлатып бирсәң, аны елгага төшереп, зур көймә урынына файдаланырга исәп тотарлар иде. Ахыргы чиктә очкычыбыз кабиләнең тулай торагы булудан узмас иде.

Кешеләр үзләре иҗат иткән куәтле корал — тел дә борынгы заманнарда шундый очкыч хәлендә булган. Инстинктив рәвештә телнең искитмәле хикмәт иясе икәннән сизеп, кешеләр аңардан турыдан-туры көндөлек кирәккә яраклы матди файда өмет иткәннәр. Әмма телнең киләчәктә Галәм киңлекләренә алып чыгасы көч икәннән белмәгәннәр дә, уйламаганнар да әле.

Әйе, телнең хикмәтләре исәпсез. Һәм һәр телнең үзенчә аерымы хикмәтләре бар. Телләр бик күп — дөньяда ике мең ярым аерымы тел гамәлдә йөри. Үлгән, онытылган телләр дә шул чама булгандыр. Шуңа күрә тел һәм телләр турында берәү дә беркайчан да берьюлы барысын да сөйләп бетерә алмас.

* Дәвам. Башы журналның 1999 елгы 1, 2 саннарында

¹ Телмәр сүзе турында соңрак сөйләнер

² Ден — биредә инаныч (убеждение) мәгънәсендә

Дөньяда татар телендә жиде миллионга якын кеше сөйләшә. Дөнья йөзөндә мондый «күп халыклы» телләр артык күп түгел. Ана теле дип танучылар саны буенча телләр түбәндәгечә урнашалар: кытай — 700 млн., инглиз — 300 млн., испан (һәр ике Америка, Испания) — 180 млн., рус — 150 млн., һинди — 120 млн., бенгал (Һиндстан) — 110 млн., индонезия — 110 млн., япон — 105 млн., португал (Бразилия, Португалия) — 100 млн., гарәп — 100 млн., немец — 95 млн., француз — 60 млн., итальян — 55 млн., бихар (Һиндстан) — 50 млн., корей — 45 млн., украин — 40 млн., маратхи (Һиндстан) — 40 млн., телугу (Һиндстан) — 40 млн., төрек — 35 млн., поляк — 35 млн., тамил (Һиндстан) — 35 млн., вьетнам — 35 млн., фарсы (Иран) — 25 млн., гуджарат (Һиндстан) — 25 млн., каннара (Һиндстан) — 20 млн., малайяли (Һиндстан) — 20 млн., хауса (Африка) — 20 млн., тай (Таиланд) — 20 млн., бирман — 15 млн., йоруба (Африка) — 15 млн., румын — 15 млн., голланд — 13 млн., венгр — 13 млн., ибo (Африка) — 13 млн., серб-хорват — 12 млн., үзбәк (Үзбәкстан, Афғанстан) — 11,5 млн., кечуа (Көнъяк Америка) — 10 млн., пенжаб (Һиндстан) — 10 млн., белорус — 8 млн., болгар — 8 млн., чех — 8 млн., грек — 8 млн., азәрбайҗан (Азәрбайҗан) — 7 млн., татар — 7 млн.

Шулай итеп, сөйләшүчеләр күплегә җәһәттеннән татар теле дөньядагы телләрнең алгы төркеменә керә. Аннан артта ике мең дүрт йөз тел бар әле. Калганнарның гаять зур күпчелеге — сөйләшүчеләр саны бер миллионга кадәр булган «вак» телләр. Сөйләшүчеләр саны берничә дистәдән генә торган телләр дә бар. Бу инде — соңгы чик. Берничә кеше генә сөйләшкән «тел» — безнең заманда аерым «тере тел» булып хисаплана алмый. Ул «үле тел» була.

Әмма анда мени хикмәт! Дөньяда кешенең ижади фикер эзе калган һәрнәрсә гыйбрәтле һәм матур. Таш гасырында кыя-ташларга төшерелгән ритуаль рәсемнәрне галимнәр хәзерге иң оста, иң атаклы художник-рәссамнарның рәсеменә караган кебек кызыксынып карыйлар. Оригинал, үзгәчлекле биналар, каналлар, төрлө жайланмалар һ.б. һәркайсы, аларны тарихи планда тирән-өйтеп уйлап карасаң, искиткеч кызыклы нәфис иҗат җимешләре. Төрлө халыкларның киёмнәре, орнамент-бизәкләре, аларның көй-музыка ядкәрләре кешенең тынгысыз ижади эзләнү җимешләре буларак кыйммәтлеләр. Әмма халыкларның күп гасырлар давамындагы ижади фикер нәтижеләрен үзгәч туплаган иң зур рухи бина — ул тел.

Рус язучысы В.Г.Короленко бу турында болай ди: «Тел — акылның бөек тырышлыктары җимеше; исәпсез-хисапсыз моллюсклар мәңгән утравын корган шикелле, сансыз-санаксыз буыннарның аерым рухи хәрәкәтләре нәтижәсе ул. Моллюскларның иң булдыклысы, иң даһие үз эшендә урта кул иптәшен йөз, мең яисә ун мең мәртәбә уздыра ала. Ләкин, чамасыз-ниһаясыз күмәк иҗат белән чагыштырганда нәрсә генә соң бу йөз, мең яки ун мең? Иң-иң даһи моллюскның хезмәте дә уртак корылманың планына һәм күләменә сизелерлек тәэсир ясыя алмый» (В.Г.Короленко. О литературе. М., 1957, 443 с.).

Кеше фикеренең үзенә нәфислек, төгәллек, аныклык, мәгънәлек таләпләре куеп, күмәк ысул белән, ашыкмыйча, чиксез камиллеккә омтылып иҗат иткән әсәр булганга күрә, һәр аерым тел үзенә мөстәкыйль эстетик һәм фәнни кыйммәткә ия. Бу җәһәтләрдән караганда, нибары илле кеше үзара аңлаша торган тел белән, сөйләшүчеләре саны илле (яисә биш йөз) миллион булган тел арасында аерма гадәттә артык зур булмый. Телләрнең таралучанлыгы аларның төзелеш камиллегенә баглы түгел. Теге яки бу тел төгәл, матур, шәп булганга күрә киң таралган дип уйларга ярамый. Телләрнең таралу тигезсезлеге — бөтен кешелекнең тарихи үсеш нәтижәсе ул. Грамматик төзелешенә, сүз ясалу юлларына, яңгырашына бик төгәл нигез салынган кайбер телләр дә тарих давамында үсеш алалмыйча юкка чыкканнар. Икенче яктан, грамматик төзелешенә, яңгырашы һәм башка яктары чагыштырмача уртача булган кытай теле (төгәлрәк әйткәндә — кытай теле-нең төньяк диалекты) ярты миллиардтан артык кешегә ана теле хезмәтен үти.

Кайберәүләр, һәркемгә үз ана теле матур инде, — диләр. Бу дөрес тә, түгел дә. Дагстан шагыйре Рәсүл Гамзатовның шундый бер шигыре бар:

— Елга, елга, син күп дөнья күрдөң,
Хәтсез җирдән салдың юлыңны.
Әйтче: кайда ярың — үзеңнең
Иң-иң ямьле, сихри урының?
— Яме белән тиңен табалмаслык
Ул бердәнбер урын, әйе, бар:
Ул — юлымның башы, кашлак асты —
Чиймәм чыккан кара ташлы яр.

Балачактагы беренче фикер чиймәсе — ана теле — һәркемнең үзенә кадерле, әлбәттә. Тагын шунысы да бар — чиймәнең ямьсезе булмый, ул һәрвакыт матур. Әмма телнең чын матурлыгын баяләү өчен бу фәлсәфә генә җитми. Һәрбер тел-

нең кушымчалар системасы, төрләнеш кагыйдәләре, ижек калыплары, тамыр сүзләр составы һ.б. төгәл закончалыклар нигезендә алыштыргысыз итеп сайланган, бер-берсенә жекләп куелган була. Һәрбер телнең үзенең «эчке математикасы», рус шагыйре Степан Щипачев әйтмешли «Менделеев таблицасы» бар. Кыскасы, һәрбер тел үзенчә кабатланмас эчке матурлыкка ия. Әмма бу матурлыкны тиешенчә аңлау өчен һәрбер телне башка телләр белән чагыштырып, катлаулык, сүз байлыгы, яңгыраш жәһәтләрәннән тикшереп карарга кирәк. Бу чагыштыру нәтижәсендә һәр телнең бер жәһәттән искиткеч камил, ә икенче жәһәттән азрак эшкәртелгәнлегенә мәгълүм була. Бу хәл бигрәк тә лексика өлкәсендә ачык күренә. Бер телдә, әйтик, терлекчелек терминологиясе бик нык алга киткән, әмма рәссамчылыкка бәйләнешле сүзләр бөтенләй аз. Икенче телдә исә, нәкъ киресенчә. Телләрнең мондый тигезсезлекләре — алар кирәк фонетика, кирәк грамматика, кирәк лексика өлкәсендә күзәтелсә — тарихи сәбәпләр белән аңлатылалар. Әмма лексиканың, сүзләрнең тарих белән бәйләнеше бигрәк тә тыгыз. Телдә халыкның — ягъни шул телне ана теле дип танылган кешеләр күплегенә — үз тарихы гына түгел, шул халык белән кайчан булса да элементдә торган барлык башка халыкларның да тарихы чагылыш таба. «Сүз, — дип яза күренекле галим-этимолог В.И.Абаев, — аның тарихи эчтәлеген ачкан тәкъдирдә борынгылык ягыннан матди культураның иң кадим ядкәрләрәннән дә калышмый торган кыйммәтле документ булып тора» (В.В.Абаев. Осетинский язык и фольклор. М.: 1949, стр.9). Һәрбер тел, шулай итеп, тарихи ядкәрләрнең гаять зур жыелмасы ул. Халыкның тарихы никадәр бай, эчтәлекле һәм гыйбрәтле булса, ул халык сөйләшкән тел (бигрәк тә аның сүзлегенә) дә тарихи документ буларак шулкадәр бай, эчтәлекле һәм гыйбрәтле була.

Менә хәзер, киң эчтәлекле, масштаблы тарихка ия булган халыкларның берсен — татар халкын алыш та, аның телендә, сүзлек составында нинди кыйммәтле ядкәрләр ятканын өстән-өстән генә булса да карап багыйк.

ИКЕНЧЕ БАБ

СҮЗ ТУРЫНДА СҮЗ

«Тел — агач, сүз — яфрак», — ди халык мәкале. Бу сүздә тирән мәгънә бар. Телнең ботаклары һәм кәүсәсе — грамматика, тамырлары — тарихы булып чыга. Аерым яфраклар-сүзләр тамыр һәм кәүсәдән азык алып яшиләр.

Бу күзаллауның бер сәре дә бар.

Шуны уйлап карыйк әле, кайсы беренчелрәк: сүзмә, грамматикамы? Агачмы, яфракмы? Бер яктан — агач яфраксыз да озак вакытлар исән-сау тора ала, хәтта бөтенләй яфраксыз-ылыссыз үсә торган агачлар да бар, диләр; яфрак исә агачтан аерылса, гадәттә бик тиз үлә. Икенче яктан — яфрак ул үсемлекләр дөньясының символы, яфракта кояш нурын тере матдәгә әверелдерә торган процесс-могжиза (фотосинтез) башкарыла.

Шулай да, кайсы беренчелрәк соң? Яфракмы, агачмы?

Бу сорауның охшашлары да бар. Кайсы беренчел: йомыркамы, тавыкмы? Бал кортымы, чөчәкме?

Мондый сорауларга бердәнбер дәрәҗә җавап шул: тарихи үсеш процессында һәр ике сыңар бер-берсенә җайлаша барганнар һәм хәзергә хәлгә килгәннәр.

Яфрак — үсемлек символы булган шикелле, сүз дә — телнең символы. Әмма бер яфрактан агач булмаган кебек, ялгыз бер сүздән грамматика төзелә алмый. Иң тәүдә, әлбәттә, аерым сүзләр килеп чыккан. Алар берничә данәгә житкәч, грамматика башлангычлары — сүзләрне куллану кагыйдәләре шөйләнә башлаган. Шуннан алар үзара тәэсир итешеп, телне хасил иткәннәр.

Ә беренче сүзләр ничек барлыкка килгән соң?

Бу мәсьәләне чишәргә галимнәр күптәннән тырышалар инде. Берничә теория дә эшләнгән. Шулардан берсен (аны безнең илдә Ашмарин, Газов-Гинабург кебек тикшеренүчеләр яклай) түбәндә баян итәбез.

Беренче сүзләр табигатьтә булган тавыш-әннәргә охшатырга тырышып әйтелгән авазлардан барлыкка килгән. Фаразан, бер борынгы адәми зат — аучы үзенең ачыккан ыругы һәм үзе өчен азык эзләп йөргәндә, якындагы тау артында бер бизон (кыргый үгез) көтүен күрдә, ди. Ул вакытта күсәк яки таш белән коралланган ялгыз кеше бизон, тур, зубр кебек киекларне жиңә алмаган, күмәк ау корырга кирәк булган. Шуңа күрә безнең кыргый аучы киекнең кайдалыгын һәм нинди киек икәнен башкаларга белдерергә мотлак тиешле. Ул киекнең кайдалыгын куллары белән ишарәләп күрсәтә ала, әмма нинди киек икәнен дә (кыр кәҗәсеме, боланмы, сыер затымы яки мамонтмы) әйтергә кирәк бит әле. Аучыбыз аптырашта, ул дулкынланудан ык-мык итә, ләкин теләгәннән аңлата алмый... Шунда аның башына даһи фикер килә — ул бизон булып кычкырып җибәрә:

Му-у! Му-у!

Ыругдашлар шундук аңлап алалар: менә нин-

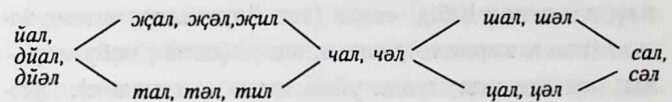
ди мөгътәбәр киек икән! Моңа каршы ныклап хәзерләнеп барырга кирәк, орыш каты булачак!

Безнең аучыбыз кешенең кеше булуы өчен искиткеч әһәмиятле бер ачыш ясаган: ул шәйне (предметны) яки күренешне шул шәйгә хас аваз белән белдерә башлаган. Бу сәләткә бер генә хайван да ия түгел. Бер уңышлы очрак икенчесенә юл ачкан: кешеләр күмәк хезмәт барышында кирәк булган аңлашу-белдерүләрне шартлы авазлар — сүзләр ярдәмендә торган саен ешрак башкара башлаганнар. Сүзләр ясалунуң бу чыганагы — төкълиди (охшатулы, тасвирий яңгырашлы, ияртүле) авазларны куллану хәзер дә үз көчендә кала. Татар телендә турыдан-туры төкълиди сүзләргә нигезләнгән мөстәкыйль сүзләр байтак. Беренче чиратта, боларга хайваннарның, стихия көчләренен, машиналарның авазларын белдергән сүзләр, мәсәлән, шул ук *му-у, мә-ә, бә-ә, без-з, жу-у* (жыл турында), *тү-тү* (автомобиль турында) һ.б. керә. Кайчакта бу сүзләр шәйнең (машина яки хайванның) үзен белдерә башлылар: *тартай* (тар-тар), *кәккүк* (күке), *түтү* (түтек). Күбрәк очракта төкълиди тамыр сүзләргә махсус кушымчалар, өстәмә сүзчәкләр кушылып яңа сүзләр ясала: *мыаубикә* (мыау дип кычкыра), *мырауҗан* (мыр-мыр итә), *карга* (ул карылдый), *торна* (ул торкылдый), *бытбылдық* (ул бытбылдый).

Һәрбер төкълиди (охшатулы) сүздән берничә фиғыль ясала ала: *мырлау, мырылдау, гөрләү, гөрелдәү, зыңлау, зыңылдау, зыңгырдау* һ.б. Бу сүзләрдән, үз чиратында, яңа сүзләр ясала. Мәсәлән, сызгыру авазын белдергән *ссс* төкълиди сүзгә нигезендә *сызгыру, саргыру, сыйгыру, сыйгызу, сыйңыру* фиғыльләре ясалган. Алар барсы да «сызгыру, сайрау» мәгънәсендә. Бу фиғыльләр нигезендә борынгыча *сыйгызгы* — хәзерге татарча *сыбызгы* «сызгырткыч җайланма», борынгыча *сыйгырчык, сыйгырчың* — татарча *сыерчык* (сызгыручан кошчык), борынгыча *сыңырчыкан* — татар әдәби телендә *сычкан* (чыелдаучан жәнлек) сүзләре ясалган. Әкрәнләп дөвам иткән аваз үзгәрешле сүзләренң тамырларын жуялар: *сычкан* сүзгә татар сөйләшләрәндә *тычкан* булып үзгәргән һәм, шулай итеп, бу сүзнең сызгыру белән бәйләнеше бөтенләй сизелми башлаган. Аерым авазларның бер-берләрен алмаштыруы, берберсенә күчеше, озын сүзләренң һаман кыскаруга омтылуы күп гасырлар, меңьеллыклар дөвам иткәнлектән, бик күп сүзләренң төкълиди чыгышы хәзер инде танылмый. Без китергән мисаллар — чагыштырмача соңрак хасил булган ясалмалар гына алар. Төкълиди тамырларга татар телендә тагын *кыңгырау* (*кыңгыр-кыңгыр* итә), *шөлдәр* (кечкенә кыңгырау), *кырмыска* (борынгыча *кымырыска*

— «кымырҗып, кыймылдап йөри торган жан иясе»), *калдырча* (*калдыр-колдыр* килә), *келтермеч* (*келтер-келтер* тәгәри), *тукраң* (*тукыручы, тукуйда-тучы* жәнлек).

Борынгы заманда да, хәзерге кебек үк, төкълиди сүзләр (аваз ияртемнәре, хәрәкәт ияртемнәре яки, кайбер тикшеренүчеләр — Н.К.Ашмарин, Н.И.Дмитриев, В.И.Абаевлар терминологиясә белән әйткәндә, ономопозтик, мимеологик һәм авазы символик тамыр сүзләр) бик күп булмаган. Әмма, телләр үсеше дөвамында үзгәрә барып, бер тамыр сүздән дә бик күп яңа сүзләр ясалырга мөмкин. Мәсәлән, төрки телләрдә шундый гаять продуктив, күп тармаклы берничә төкълиди тамыр бар: *диәл, пыл* (мыл), *чар, тум* һ.б. Шуларның беренчесә тамыр буларак түбәндәгечә тармакланган:

Бу тармаклы тамырның гомуми мәгънәсә — «җимерү, җилкенеп хәрәкәт ясау, селкенү, чалыну». Тикшеренүләр күрсәткәнчә, төкълиди тамырларга күп санлы детерминантлар — махсус кушымчалар ялганып бик күп яңа төкълиди сүзләр һәм исемнәр, фиғыльләр һ.б. ясала. Иң киң таралган детерминантларга *-к-, -кыр-, -п-, -пыр-, -т-, -тыр-* керәләр (Н.И.Ашмарин). Бу хәл түбәндәгә җәдвәлдән ачык күренә.

Йәл, диәл, диәл төкълиди тамырының деривация (тармаклану) җәдвәле (татар теле материалы гына алынды)

1. Й-; -йалау (байрак, әләм; әлмәк), *йәшен* <й-алын (яшен, ялтырау); *йәл* (ат ялы);

-к-: *йәлк, йәлк-йәлк, йәлкы-* (ялку, ялкылдау һ.б.), *йәлкын; йәлкау* (сүлпән селкәнүчә);

-п-: *йәлпы, йәлпак, йәлпай; йәлбыр, йәлбырдау, йәлбырдык, йәлбырдау, йәлбыр-йәлбыр, йәфрак* (борынгыча *ялбыргак* — «яфрак», шуннан, төрки телләрдә *ялпырак, япрак* «яфрак»);

-т-: *йәлт, йәлтыр, йәлтырау, йәлтыравык, йәлтырак, йәлтыр, йәлт-йәлт, йәлт-йәлт, йәлтырау, йәлтырка, йәлдау* (тиз-тиз хәрәкәт итү), *йәлдам;*

2. -җ-: *-жәла, жәлагай* (диалекталь «ажаган»), *жәл; жәлийәк* (ахмак), *жәлгәру, жәлле, жәлләнү, жәлдәк* (үлән исеме), *жәлсенү* (жылдан бит-кул ярылу); *жәлкән, жәләз, жәлле* (әлмәкле бау);

-к-: *жәлкә* (борынгыча *йәлкә, йәлка* «ял урыны, ат ялы»), *жәлкән, жәлке*-(жәлку), *жәлкәнү;*

-п(б)-: *жсалбыр, жсылбыр, жсалбырдау, жсылбырдау* һ.б. (к. *йалбыр, йылбыр*), *жсилбә* (жилфердәп торган), *жсилбәзәк, жсилпәзә, жсилбәгәй, жсилпү, жсилпенү, жсилпәвеч, жсилфер<жсилпер, жсилфердәү< жсилпердәү, жсилпек*;

-т(д)-: *жсилт; жсилт-жсилт* (атлау), *жсилтер, жсилтерәү, жсилтерәтү*.

3. Т-: *тиле, тилерү, тиләскәү* (борынгыча *тәлиг «жилкенүчән»*), *тилбәрән* (тиле бәлән: бәлән — «белена»);

-к-: *талку, талкы, талкыш; тәлкәш*;

-п(б)-: *талпыну, тилпенү* (*талпу, тилпү*), *тилбә* (ахмак, тиле), *тилбер, тилберү* (тилеләнep теләнү), *тилмерү* (борынгы мәгънәсе «бик нык ялыну, тилереп ялыну»).

4. Ч-: *чалу* (жилкенеп корык — лассо ыргыту, аркан белән урату, урау, арканлап егу, ыргытып элү, эләктерү һ.б.), *чалык* (тиз йөрешле), *чалым, чалыш* (кыек хәрәкәт), *чалма, чалгы* (печән чабу коралы; уен коралы, сазда уйнаганда — смычок), *чалгай, чалгый* (кошның жилпенү каурыялары; чабу очы), *чәлу* (тиз генә эләктерү, урлау);

-т-: *чалт, чалтыр, чалтырату, чылт, чылтырау, челтер, челтерәү, чаткы* (<чалткы).

5. С-: *салу* (жилпенеп китереп кую; сугып жибәрү һ.б.). *салты, салмак* (әкрen селкенүчән), *салыну, сәленү, сәленчәк* (бишек), *салама, сәләмә*.

-к-: *салкы, салкын* (борынгыча «жилле»), *сулку, сулкылдау, селку, селкенү, сәлкәү* (акрын кузгалучы);

-п-: *салпы, сәлпән, сүлпән, сәлперәк*;

-т-: *сылтау-селтәү*.

6. Ш-: *шалама*;

-п- *шалпай, шалапай; шәлпер, шәлперәү*.

Башка төрки төкълиди тамырларның татар телендәгә деривациясе (тармаклануы) әлегәчә ныклап, төпченеп тикшерелмәгән. Әмма аларның да шулай ук продуктив була алуына шик юк.

Татар теле һәм, бигрәк тә күршебез чуваш теле, төкълиди сүзләргә ифрат бай телләрдән хисапланалар. Бу телләрдә кайбер очракта төкълиди-охшатулы сүзләр белән барлык фигуральерне — һәр телнең иң тотрыклы составын алмаштырырга да мөмкин. Мәсәлән, тәжрибә рәвешендә без шундыйрак «сюжетлы шигырь» төзи алабыз (төкълиди сүзләрнең астына сызылды):

*Урам буйлап Мыяугали терек-терек,
Капылт аның каршысына һау-һау бер эт!
Мәчәбез шып. Күзләр елт-елт. Бер якка — ялт!
Мазмай выжт-выжт. Менә, менә песине шалт!
Әмма мәчә һан! Капкага. Эт вау-вау-вау!
Песи койма тактасыннан: мыяу-мыяу!*

Бу юлларны укып чыккач шундый тәэсир калырга мөмкин: нәрсәдер житешми. Ә нәрсә соң? Грамматик аныклык юграк биредә — менә шул. Чынлап та, әгәр без *юырта* дисәк, сүзнен төп мәгънәсеннән тыш, башкарылган хәрәкәтнең заманын да (хәзерге заман), затын да (син дә, мин дә түгел, ә өченче зат), ул затның санын да (берәү) һ.б. белдерәбез. Ә нәрсә ул терек-терек? Кем терек-терек? Ничәү терек-терек? Биредә тик сүзнен ялангач лексик мәгънәсе генә бар. Шуңа күрә дә терек-терек сүзә фигураль урынына да (песи терек-терек), сыйфат урынына да (терек-терек пси), исем урынына да (песинен терек-тереге) куела ала, тик һәр урында да ул күрше сүзләр белән кирәгенчә уңайлы бәйләнешкә керә алмый. Нәтижәдә, әйтелгәнне аңлау кыенлаша.

Иң беренче сүзләрдә *выжж, му-у, вау-вау* шикелле иң садә, примитив төкълиди төгъбирләрдән торганнар. Шулар нигезендә әкрenләп башка сүзләрдә барлыкка килгән.

Икенче бер теория буенча, иң беренче сүзләрдә үзенең эчке халәтеңне яки теләвеңне белдергән авазлар нигезендә килеп чыккан. Мәсәлән, без курыкканда, авыртканда *ы-ы, у-у, уй* кебек авазлар ычкындырабыз, авыр нәрсә күтәргәндә «*ых*» итеп куябыз һ.б. Шундый ымлыклар нигезендә сүзләрдә килеп чыккан, янәсе. Бу теориягә нисбәтән, шаяртып булса кирәк, шагыйрь Нури Арсланов шундый бер сюжетлы шигырь язган. Имеш, бер бәби айны күргәч:

*Ай! — дип кычкырып жибәргән
Сокланып аңа,
Шул сүз белән телен ачкан
Нарасый бала.
Шуннан бирле ул дәү йолдыз
Ай дип аталган.
Айсылу дигән исем дә
Шул көннән калган.*

(Н.Арсланов. Ак таңнар. Казан, 1967, 181 б.)

«Халык этимологиясе»ндә мондый аңлатулар еш очрый. Чынлыкта исә ымлык нигезендә ясалган сүзләрдә күп кенә булсалар да, ымлыклар үз көенчә (кушымчалар кушылмыйча) бик сирәк очракта гына аерым сүз булып китәләр. Мәсәлән, татар телендә саф ымлыктан торган тик бер генә сүзгә беләбез: *тити* — тавык (*ти-ти* дип тавыкны чакыру ымлыгынан). Чакыру ымлыгынан башка сүзләрдә нинди дә булса «формага китерүче» элемент ялганып ясала, мәсәлән, *бахбай* — ат (аны *bah-bah* дип чакыралар), *мазмай* — эт, көчек (*mah-mah* ымлыгынан), *песи, песей* (*пес-пес* дигәнгә килә) һ.б.

«Ымлыклар теориясенә» йомшак ягы шунда: авазлар ярдәмендә үз хәлеңне белдерү, иптәшләрәңне чакыру яки шом, гауга-сөрән салу хайваннар дөньясында да гаять киң таралган. Кырмыскалар хәтәр-афәт вакытында «сөрән-салалар», чикерткә сайрап иптәшен чакыра, бүреләр улап өер-төркем жыялар. Тавыш сигнализациясе кошлар арасында бигрәк тә киң таралган. Сыерчык, көне буге сайрап, ояның һәм оя урнашкан «биләмәнең» үзенеке икәннен башкаларга белдерә. Башка сыерчыклар гына түгел, барлык бүтән кошлар, хәтта дүрт аяклы хайваннар да аның «биләмә хокукларын» аңласыннар өчен, ул «башкалар телендә дә сөйлә»: карга булып карылдый, эт булып өрә, сыер булып мөгри.

Атаклы биолог Конрад Лоренц фикеренчә, кошларның иң башлысы, зинһәлесе — козгын, чөнки ул үзенең иптәшен-пардашын хәтта атап чакыра ала: ул үзенең дустанына бер төрле, барлык башка козгыннарда икенче төрле карылдый. Эмма бу сәләтләр козгынны да, башка хайваннарны да акыл һәм тел иясенә әверелдермәгән. Чын сүзнен ымлыктан төп аермасы — хәзерге үзәңне, хәзерге күрү-ишетүеңне яки эчке хәләтеңне генә түгел, ә хәзер инде (яисә хәзерге) күренми, ишетелми, сизелми торган нәрсәләргә дә белдерә алуы.

Менә шуннан инде сүзнен тарихи ядкәр була алучанлыгы килеп чыга да. Сүзнен мәгънәсе аның әйтәлеш мизгеленә беркетелмәгән. Кичәгә, өч көнгә, өч мең ел булып үткән вакыйгалар, хәләтләр, шәйләрне (предметларны) да белдерә ала. «Әйткән сүз — аткан ук», ягъни, сүз әйтүчедән аерылып, мөстәкыйль торыш белән яши башлый. Кеше үлө — сүзгә кала, атадан балага, баладан оныкка күчә. Заманалар үзгәрә, дөүләтләр оеша һәм таркала, хәтта климат шартлары да алмашынып, урманнар урынына чүлләр, чүлләр урынына диңгезләр пәйдә була, ә сүз кала! Сүзнен ара үлчәмендә дә, вакыт үлчәмендә дә таралу циклләре юк диярлек.

Ә соң озын һәм катлаулы юллар үтә-үтә сүз үзгәрә бетмиме соң? Үзгәрә, әлбәттә. Аның яңгырашы үзгәләнә, нинди состав өлешләрдән (тамыр һәм кушымчалардан) торганлыгы онытыла, тәүге төп мәгънәсә югалып, аның урынына күчерелмә мәгънәсә активлаша һ.б. Бу үзгәрешләр сүзнен кулланылу дөвәмында «мохиткә жайлашуыннан» килеп чыгалар. Һәр заман сүзгә үзенең эзен калдыра, аңа «тарих тузаны» сеңә. Аның беренчел йөзә танымаслык хәлгә килергә мөмкин. Эмма, хәзерге фәнни методлар белән коралланып тикшергәндә, нинди генә үзгәрешләр кичергән

сүзнен дә этимологиясен (ягъни тарихи тамырын) шактый зур тирәнлектәргә кадәр юллап, билгеләп барып була. Чөнки һәр сүз күп кенә аергыч билгеләр — фонетик, морфологик һәм мәгънәви «маркалар» буенча таныла. Аларның берсе яки икесе югалса, соңгы берсе сакланып кала. Шулай «маркалар» сүзнен каян килгәнлеген, нинди юллар үткәнлеген, кайсы якларда булганлыгын күрсәтеп торалар.

Сүзнен шушы үзгәреш аның әлеге әйтелгән тарихи документ булганлыгын китереп чыгара да инде. Һәм бу «тарихи документ» кайчакта үтә дә борынгы вакыйгалар турында да шаһит була ала.

Тел яралгылары килеп чыккан дәвәрләрдә кешеләр 50–60 жән иясен берләштергән көтү булып яшиләр. Һәр көтүнең үзенең «теле» була. Шулай башлангыч тел ияләре — күсәк һәм ташлар белән коралланган көтүләр — далалар һәм урмандалалар буйлап күчәләр, жыләк-жымеш жыеп, ау аулап көн үткәрәләр. Билгеле, көтүнең камилрәк, баерак телгә ия булган кешеләре бер-берсен яхшырак аңлайлар, алар тизрәк ярашлар, тизрәк киңәшәләр. Нәтижәдә, ыругның торышы әйбәтләнә, ыруг ишәя, үрчи. Бер ыругтан ике ыруг килеп чыга. Аннан дүрт, сигез ... Шулай итеп, кайбер борынгы телләр шактый киң таралып ала.

Кайбер галимнәр «дөньядагы барлык телләр бер чыганактан килеп чыккан», — диләр һәм шундан исбат итәргә тырышалар. Дәлил итеп түбәндәге мисалларны китерәләр: дөньяда бер-берсенә кардәш булмаган күп кенә телләрдә *теге* мәгънәсендәге алмашлык *т-* авазынан һәм бер-ике сузыкдан тора (татарча *те-ге: -ге* — биредә кушымча; русча *то, та, тот* — теге, кытайча *та* — ул, теге, индонезия телендә *ту* — теге һ.б.); бик күп телләрдә *мин* мәгънәсендәге сүз *м-*авазынан һәм бер яки ике сузыкдан тора: татарча *мин*, борынгы һинд-европа телендә *мин* — мин (шуннан русча *меня, мне*, немецчә *мих* — мине, *мир* — миңа, *мейн* — минеке, минем). Дөньядагы барлык телләрдә дә кардәшлек-туганлык терминнары (атамалары) бер ишләрек:

«әти, ата» мәгънәсендәге сүзләр — *ата, тата, атта; аба, баба, абба; апа, пана, анпа* һ.б.ш.и.

«әни, ана» яки «дәүәни» мәгънәсендәге сүзләр — *ама, мама, амма; ана, нана, анна; аса, саса, асса* һ.б.ш.и.

«апа» мәгънәсендәге сүзләр — *ака, кака, акка* һ.б.ш.и. (Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии / Проблемы общности алтайских языков. М.: Наука, 1966).

Ләкин бу фактлар дөньядагы барлык телләрнең бер телдән таралуын дәлилли алмыйлар.

«Теге» мәгънәсендәге сүзләрдә тавазы кулланлыгы бу авазның һәр очракта да бик ачык һәм көчле әйтелүенән килә. *Теге* сүзе электә, нич-шиксез, кул белән ишарә итүне көчәйтә, тутырып килгән. Күмәк хезмәт процессында «теге»не күрсәтү өчен кыска һәм ачык сүз кирәк булган. Бу функциядәге барлык сүзләрдән иң яхшысы *те, та, ту* варианты булып чыккан.

«Мин» сүзе исә барлык телләрдә *мин, ме* булып яңгырамай; дөньяда иң киң кулланыш тапкан телләрдә «мин» — *мин* түгел: кытайча «мин» — *во*, инглизчә — *ай*, борынгы латинча — *эго*, индонезия телендә — *аку*, гарәпчә — *на* һ.б.

Кардәшлек терминнарына килгәндә, шуңа игътибар итәргә кирәк: *апа, папа, аппа, аба, баба, абба, ана, нана, анна, ама, мама, амма, ака, кака, акка, ата, аса* һ.б. — кеше авызы белән иң җиңел әйтелешле һәм шуңа күрә бәбиләр тарафыннан иң тәүдә әйтелә торган аваз төркемнәре алар. Барлык халыкларда да бәбиләрне башлап әниен, әтиен, туганнарын танып, атап эндәшәргә өйрәтеләр: *аппа* дисәң менә бу кешегә әйт, *атта* дисәң, менә монысына. Бу аваз кәшпәнкөләрнен югарыда китерелгәнчә мәгънә рубрикаларына туры килүе һич тә мәҗбүри түгел: рус телендә *әннәне, әнине* «мама» диләр, әмма грузиннар *мама* дип әтилеренә әйтәләр. Ә татар телендә бәбиләр *мәмә* дип әнигә дә, әтигә, апага, дөүәнигә дә әйтмиләр, ә үзләрен иң кызыксындырган нәрсәне — тәмлетомлы азыкларны шулай атыйлар. Татар телендә *әнәй, ипи, папай* (курчак), *пипи, бәпкә, бәбәй, бәби, бәбәк, бәбәнәк* сүзләре һәм бөтенләй үзгә-үзгә туганлык терминнары: *абый, бабай, апа, әби* уртақ бер тамырга — *аба, баба, абба* һәм *апа, папа, аппа* вариантларына тоташалар. Борынгы төрки телләрендә *аба* дип абыйны гына түгел, атаны һәм бабаны, шулай ук, күчерелмә мәгънәдә, аюны да атап йөрткәннәр. Шуңа нигездә борынгы татар телендә *абака, абакай* сүзе «бабакай» һәм «аю» мәгънәсендә йөргән, шуннан *абага үләне* — «аю үләне» сүзе торып калган.

Шуны да әйтергә кирәк, балаларның инстинктив бытылдавын билгелә бер мәгънә каналларына юнәлтү үзе чагыштырмача соң килеп чыккан нәрсә. Моңың шулай икәнлегә ул сүзләренң мәгънәләре — «әни», «әти», «апа», «әби», «абый» һ.б. — күрсәтеп тора. Тел яралгылары әле генә яфрак ярган борын-борынгы заманнарда, ябай-кыргый җәмгыятьтә әти, апа, абый кебек төшенчәләр үзләре дә булмый әле.

Җәмгыять үсешенң билгеле бер дәверендә ябай-кыргый ыруларда яшә һәм җенес буенча төркемнәргә бүленү килеп туа. Олылар һәм кечеләр, ир-егетләр һәм хатын-кызлар арасындагы мөнәсәбәтләрне билгелә бер төрлүгә салу гаять зур алга китеш була. Ата, ана, апа һ.б. төшенчәләр менә шунда гына барлыкка киләләр. Бу сүзләренң яңгырашлары, ихтимал, беренче сүзләренң гомумән шундый гади иҗекләрдән торганлыгын дәлилликтер. Әмма бу сүзләр шуңа кәенчә (ягъни аерым бер семьялыкларга хас кушымчалары булмаганда) беренчел этник уртақлыклар турында хөкем йөртәргә нигез була алмыйлар.

Теге яки бу телләренң бер борынгы чыганактан таралганлыктары турында нәтиҗә ясаганда, галимнәр аларда тарих борылышларына карата нейтраль сүзләренң беришле яңгырашына игътибар итәләр. Андый сүзләргә *фигыльләр, саннар, табигать күренешләрен һәм тән әгъзаларын белдергән* һ.б. сүзләр керә. Мәсәлән, барлык төрки телләрдә (татарларда, башкортларда, чувашларда, казакъларда, кыргызларда, үзбәкләрдә, төрөкләрдә, төрөкмәннәрдә, азербайҗаннарда, хакасларда, туваларда, якутларда һ.б.) *бар-, кил-, йөр-, кара-, күр-, бел-, -ал, -бир* һ.б. *фигыльләр, бер, ике, өч, дүрт* һ.б. *саннар, ай, кояш, күк, болыт, җир, су, ут, көл, тау* һәм *дә баш, аяк, аваз, күз* кебек сүзләр беришләрәк яңгырыйлар. Бу факт төрки телләренң үзара кардәш булганын, бер нигез (баба) телдән таралганлыгын исбат итеп тора.

Әлбәттә, телләренң кардәшлекләре нибары сүзләр буенча гына билгеләнми. Бу эштә телнең башка яклары — фонетикасы һәм, бигрәк тә, грамматикасы беренче дәрәҗәдәгә әһәмияткә ияләр. Әмма, төрле телләрдә сүзләр уртақлыгы, телләр кардәшлегенң «матди гәүдәләнеш» буларак, бигрәк тә аңлаешлы, үтемле, хәлиткеч дәлил булып тора.

Инде тарихи шартларга карата нейтраль була алмый торган сүзләргә килгәндә, алар телдән телгә күчүчән булулары аркасында еш кына гаять зур территорияләргә таралалар, аларның мәгънәләре дә бик нык үзгәрә. Шуның өчен андый сүзләр буенча (аларга матди һәм рухи культура казанышларына бәйләнешле терминнар, дини һәм фәлсәфи төшенчәләренң атамалары, һ.б. керә) телләренң төптән кардәш булулары турында фикер йөртү кыен. Ләкин ул сүзләрдә тарих конкретрак, ачыграк чагыла. Моңың шулай икәннен без түбәндә күрербез.

(Дәвам ы киләсе санд а)

© Гыймадиева Л. И., 2000

ГАСПРАЛЫНЫҢ КҮПКЫРЛЫ ЭШЧӘНЛЕГЕНӘ БЕР КАРАШ

Ләйләгөл Гыймадиева

Гыймадиева Ләйләгөл Илмас кызы — Казан дәүләт университетының татар теле кафедрасы аспиранты. Татар теле гыйлемендә танылган галим, профессор В.К.Хаков житәкчелегендә татар әдәби теле тарихында фәнник-тикшерү эше алып бара, төрки халыкларның уртакаһарманы, Русиядә беренче дәвамлы төрки телле «Тәрҗеман» газетасына нигез салучы Исмәгыйль Гаспралының эшчәнлеген ачыклай, «Тәрҗеман» газетасының лингвистик үзгәрешләрен тикшерә.

Гимадиева Л. И. Один взгляд на многогранную деятельность Гаспринского.

В статье рассматриваются мировоззренческие позиции основателя, издателя и редактора первой в России тюркоязычной газеты «Тәрҗеман» (1883–1918) Исмаил-бей Гаспринского — крупного общественного деятеля, проводника передовых педагогических идей, одного из организаторов мусульманской партии в России.

Төрки халыкларның XIX-XX йәзләр чигендәге иҗтимагый тормышында И.Гаспралы шәхес зур урын тоткан. Гасыр башында бөтен мәселман дөньясында зур ихтирамга лаек булып та, торгынлык елларында исемен дә атарга ярамаган, инде хәбәрдарлык заманында яңадан телебезгә әйләнеп кайткан бу шәхес — И.Гаспралы кем соң ул?

1851 елның 8(21) мартында Кырымда Гаспрадан ерак түгел Хажикәй авылында патша армиясенең прапорщигы Мостафа Гаспралы гаиләсендә туган Исмәгыйль бәй, белгәнәбезчә, күпкырлы талантка ия шәхес. Безгә ул мәселман милли азатлык хәрәкәтенең лидеры, Русия тарихында беренче төрки телле «Тәрҗеман» газетасына нигез салучы һәм озак еллар мөхәррире һәм нәшире вазифаларын үтәүче, җәдитчелек хәрәкәтен башлап җибәрүче һәм язучы-публицист буларак билгеле.

И.Гаспралы эшчәнлегендә Русиядә мәселман төркиләренә, башка, халыклар белән тигез хокуклы булырга тиешлеге кебек мөһим мәсьәләләр төп урынны алып тора.

Күпмилләтле Русиядә мәселман, шул исәптән төрки халыкларның, икенче сортлы милләт буларак саналуы, иҗтимагый, икътисадый, мәдәни тормышларының түбән дәрәжәгә төшүе, мөғариф системасының искерүе, яраксызлануы, гомумән, Европа илләрендә бөек үзгәрешләр,

реформалар барган чакта төркиләренә мескенлеге, таркаулыгы Гаспралыны милли азатлык хәрәкәтенең башына басарга мәҗбүр итә. И.Гаспралының сәяси эшчәнлегенә иң югары ноктасы булып 1906 елда Русия мәселманнарының «Иттифак-әл-Мөслимин» партиясен төзүдә керткән өлеше тора. Ул бу партиянең съездларын оештыручыларның да берсе була. Бу корылтайлarda, съездларда һәм, гомумән, милли азатлык хәрәкәтендә Гаспралы халыкның мәдәни тормышын кайгыртуга басым ясау ягында була. Мәдәни үсү өчен җирлекне, нигезне ул мөғрифәттә күрә. XIX гасырның икенче яртысында иҗтимагый халәт татар дөньясын яңадан-яңа таләпләр белән күмдә. Бу чорда яңа милли кадрлар, идарә итәргә сәләтле яңа зыялылар кирәклегә бәхәссез иде. Татар буржуазиясенең үсеше, аның киң промышленность-сәүдә мәйданына чыгуы өчен дөньяви белемгә ия кешеләр таләп ителә. Бу кыенлыктан чыгуның бердәнбер юлы — иске тәртипкә мөктәп-мәдрәсәләр системасын яңабаштан үзгәртеп коруда була. Нәтиҗәдә, татар мөғрифәтендә оештыручыларының берсе Исмәгыйль Гаспралы булган җәдитчелек хәрәкәте барлыкка килә. Алга таба бу хәрәкәтнең максаты шактай киңәеп, ул, мәдрәсәләрдә дөньяви фәннәргә укудан тыш, чит телләр өйрәнүенә дә колачлый. И.Гаспралы исә татар халкының үсеше өчен дәүләт теле булган рус телен өйрәнүне

зарури шарт дип саный. Аның карашынча, һәр кеше 5-6 тел белергә тиеш. Шулардан иң мөһим дигәннәреннән — туган тел, үзгә яшәгән дәүләтнең теле, ул заманда халыкара тел булып саналган француз теле. Дәүләт телен өйрәнүне Гаспралы татар милли мәгариф системасының әһәмиятле бер өлеше дип кабул итә: «Русиядә югары белем алу гомумдәүләт теле булган урыс теленнән башка мөмкин түгел,» — ди ул, ләкин, шул ук вакытта, элементар белемнәрен тарату да татар теленнән файдаланырга бернәрсә дә комачауламавын ассызыклай, — мондый юл белән алган белем мөселманнарга тизрәк барып җитәр иде, алар урыс сүзләрен мәгънәсез ятлаудан битәр, гомум белемнәр турында төшенчә алырлар иде».

Башка милләتلәр арасында эреп югалып бетмәс өчен төрки халыкларга бербөтен булып берләшсә, үзләренә мөстәкыйльлек күрсәтергә кирәк була. Чөнки уртак максатлар, уртак киләчәкне күздә тотып хәрәкәт итү генә җәмгыятьне тулысынча оештырып тора ала. Шуңа нигездә И.Гаспралы «Телдә, гайәдә, эштә бердәмлек» дигән лозунгны күтәрә чыга һәм бердәмлекнең нигезе итеп төрки халыклар өчен уртак әдәби телне тәкъдим итә. Аның уенча, бертөрле фикер йөрткәндә һәм шул фикерне уртак тел аша уртак мөнфәгатьләргә буйсындырганда гына көткән нәтиҗәгә ирешеп була. Уртак әдәби телнең беренче үрнәге итеп «Тәрҗеман» газетасын бастыра башлай. Бу басма Гаспралы фикерләрен дөньяга таратучы көчле корал була. 1883-1918 елларда Кырымда нәшер ителгән «Тәрҗеман» газетасы Русиядә төрки телдә чыккан беренче иң давамлы басма буларак билгеле.

«Тәрҗеман» газетасы тематик яктан шактый киң майданлы колачлай. Иң беренче чиратта, әлбәттә, Россиянең төркиләп яшәгән төрле төбәкләреннән килгән хәбәрләргә игътибар бирелә. Мондый телеграммалар-хатларда гомуми иҗтимагый-икътисади һәм мәдәни тормышка караган яңалыклар урын ала. Чит ил яңалыклары, милләтара мөнәсәбәтләргә багышланган язмалар басыла, бай тарихи-этнографик материаллар дөнья күрә, медицина, бакчачылыкка ка-

раган язмалар да даими чыгып килә. Шулай ук биредә матур әдәбият үрнәкләренә дә зур урын бирелә. Шулай да, «Тәрҗеман» газетасында әдәби тел, мәктәп һәм уку-укыту эшләре реформалары, балаларны һәм яшьләрне укыту-тәрбияләү; рус-татар мәдәни багланышы, укытучы кадрлар әзерләү мәсьәләләрен яктырткан язмалар төп урынны алып тора.

«Тәрҗеман» газетасы үзгәчлекле идея көрәше арены, алдынгы карашлы педагогларның, либераль юнәлешле җәмәгать эшлеклеләрен, язучыларның, сәнгать әһелләрен, фән эшлеклеләрен карашларын, фикерләрен пропагандалау чарасы була.

Шулар белән беррәттән, газета, кешенең белем дөньясының барлык өлкәләренә дә мөрәҗғәгать итеп, милли узаңны уятырга, үз халкының мәдәниятына, тарихына карата кызыксыну тудырырга тырыша.

«Тәрҗеман» газетасын күренекле татар мәгърифәтчесе Ш.Мәрҗани хуплап каршы ала. Зур булмаган табакларда басылучы бу газетаны Ж.Вәлиди русның «Новое Время» сынан яки инглиз телендәге «Таймс» кебек гигантлардан мең кабат мөһимрәк дип атый. Педагог, галим, журналист, «Йолдыз» газетасы мөхәррире Әхмәтһади Максуди да «Тәрҗеман» газетасын «татар дөньясына фикер орлыгы чәчүче» дип кабул иткән, үзгә һәр эштә И.Гаспралының шөкерте дип белдергән.

Исмәгыйль Гаспралыны үзгә исән чакта ук «төрки халыкларның аксакалы, «милләт атасы» дип атаганнар. Л.Толстой. М.Горький аның мәгърифәтчелек эшенә югары бәя биргәннәр. Тажик классигы Садретдин Гайни, үзбәк классигы Хәмзә Хәкимзадә, азәрбайҗан революционеры һәм язучысы Нәриман Нәриманов И.Гаспралыны «Минем укытучым, остазым» дип атаганнар.

И.Гаспралының эшчәнлеген шул чорда ук күренекле татар зыялылары Р.Фәхретдинов, Ж.Вәлиди, И.Акчура, Г.Баттал, Г.Ибраһимов, Г.Исхакый, Ә.Максудилар югары бәяләгәннәр.

Гомумән, Исмәгыйль Гаспралы барлык төрки халыклар өчен дә бердәй якин һәм кадерле шөхес.

ЧЫГАНАК

1. Исмаил бей Гаспринский. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения. — Симферополь, 1881, с.32.

© Кәримова А. А., 2000

АНА КҮҢЕЛЕ БАЛАДАМЫ?

(Г.Исхакыйның «Кәләпүшче кыз» хикәясә буенча)

Алсу Кәримова

Кәримова Алсу Атлас кызы — 1996 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе факультетын тәмамлый. Хәзерге вакытта татар әдәбиятының бөек классигы, публицист, жәмәгать эшлеклесе Гаяз Исхакый ижатын өйрәнә, профессор Р.К.Ганиева житәкчелегендә "Гаяз Исхакый ижатында феминистик проблемаларның эволюциясе" темасына диссертация яза. Татарстанда чыга торган "Казан утлары", "Мирас", "Казань" журналларында, "Шәһри Казан" газетларында татар әдәбиятына, Г.Исхакыйга багышланган дистәдән артык мәкаләсе басылды. Аспирантурада уку белән бергә, Казандагы А.М.Горький музееың татар әдәбияты бүлегә житәкчесә булып эшли, татар әдәбияты, мәдәниятенә багышланган кичәләр, күргәзмәләр оештыру белән шөгыльләнә.

Каримова А.А. О ребёнке ли все мысли матери?

Вопросы морали, нравственности, пагубного влияния окружающей среды, роли семьи в формировании личности волновали на рубеже 19/20 вв. и Г. Исхаки, видного общественного деятеля, мыслителя и писателя, внесшего значительный вклад в развитие татарской литературы. В своих произведениях писатель поднимал насущные для того времени вопросы, связанные как с национальным развитием, с духовным воспитанием татарского народа, так и с проблемами феминизма. Все эти всеобщие проблемы, отразившиеся в повести «Тюбетейница» («Кәләпүшче кыз»), анализируемые в данной статье в аспекте феминизма, сегодня, век спустя, приобрели еще большую актуальность.

«Кәләпүшче кыз» хикәясә — XX гасыр татар тормышындагы күптөрле проблемаларга укучының күзен ачкан әсәр.

Әсәрнең теле бүгенге татар әдәби теле белән чагыштырганда примитив тоелса да, анда күтәрелгән фикерләр аның авторын дөньякүләм әдипләр-классиклар рәтенә кертә.

Гади бер татар кызын алып, аның шул дәрәжәдә түбән тәгәрәвен күрсәтү XX гасыр башында хатын-кызны сәю объекты итеп, романтик рәвештә сурәтләгән әдәбият өчен үзенә күрә бер сенсация була. Әлбәттә, З.Бигиев, Ф.Әмирхан, Г.Ибраһимов кебек әдипләр дә татар тормышының күңелсез, жәрәхәтле жирләрән күрсәтәләр. Ләкин әсәрләрендә хатын-кызны кызганудан уза алмыйлар. Исхакый исә чынбарлыкны кискен, реаль рәвештә тасвирларга алына. Ләкин «мәгърифәтчелек» чоры әсәрләрендә әле ул да үгет-нәсихәт бирүдән узмый, феминистик проблемаларны мәгърифәт, аң-белем, гаиләдәгә дәрәс тәрбия ярдәме белән хәл итеп була дип саны.

Кырык еллык ижат гомерендә ул, әдәбият галиме профессор Р.Ганиева күрсәткәнчә, дүрт ижат чорын үтә. Һәр ижат чорында ижтимагый идеяләре үзгәрә, үсә барган саен, әдәби карашлары да үзгәрә, камилләнә. Тарихчылар Исхакыйны тарихчы да дип санасалар, сәясәтчеләр,

әдәбият галимнәре, публицистлар, психологлар да курыкмыйча ул үз өлкәләрендә эшчәнлек алып барды дип әйтә алалар. Шунның өстенә, аны социолог дип тә атарга кирәктер, чөнки әдип ижатында бик күп ижтимагый сорауларга җавап табарга мөмкин.

Жәмгыятьне яшәтә дә, жимерә дә торган бердәнбер регулятор — кеше. «Кеше» дигәндә, фән өлкәсендә ир-атны күздә тоталар. Чөнки жәмгыятьтә гасырлар дәвамында аның мәнфәгатьләре, фикерләре, максатлары тормышка ашырыла. Ул кануннар чыгара, белем бирә, динне саклай, мәдәният, сәнгать әсәрләре тудыра, фән, медицинада ачышлар ясый, сугышлар алып бара. Шунның өчен «ир-ат» образы безнең анда активлык, рациональ аң, көчлелек, катгыйлык, тәртип төшенчәләре белән ассоциацияләнә.

Кешелекнең икенче яртысы — хатын-кызлар, әдәбият белгечләре аларны «гүзәл затлар» дип, сәясәтчеләр «көчсез женес» (слабый пол) дип атап йөртәләр һәм ул гомер буе гаиләдә бала тәрбияләү, ирне карау, ашарга әзерләү, жылы мөнәсәбәт тәэмин итү белән мәшгуль булды. Шагыйрьләргә әйтсәк, ул — жимешнең чәчәге кебек, чәчәкне суык алса, жимеше булмаган кебек, гаиләне, жәмгыятьне дә хатын-кыздан башка күз алдына китерү мөмкин түгел. Хатын-кызның уңай роленнән башка прогресс, үсеш —

үзгәреш була алмас иде. Татар мәгърифәтчеләре, жәдитчеләре моның асылын дәрәс тоеп алалар. Шуңа күрә алар ижатында хатын-кызның ир-ат мәнфәгатләрен канәгатьләндерүче курчак ролен башкаруына каршы чыгалар, аларның да актив көч булырга тиешлеге хакында беренче фикер яралгыларын бирәләр.

Исхакыйның әлегә әсәрендә хатын-кызның өнә шундый актив эшчәнлек алып бару майданы итеп бала тәрбияләү күрсәтелә. Мәгърифәтче язучы тәкъдим иткән хатын-кыз турындагы төгә мондый фикер бу эшчәнлекнең гаять җаваплы булуын искәртә. Әдип бала тәрбияләүне иҗат белән тиңли, шәхес формалашуның иң әһәмиятле баскычы дип атый. Ана кеше буларак Кәримәнең бу процесска игътибар итмәве баласының — Камәрнең — тормышы фәжигәгә әверелүгә сәбәп була.

Төп герой Камәрнең язмышы трагедия төс алуы күп сәбәпләргә бәйләнгән. Аларны аерым-аерым карап үтү сорала.

XX гасыр башындагы капиталистик җәмгыятьтә гаиләнең бердәнбер туендыручы көче — ир-ат — ата кеше. Бу күренеш җәмгыятьнең патриархальгә белән аңлатыла. Атасы Габдерәшит абзыйның вафат булуы Камәр бәхетенә почмагын китеп төшкәндәй була. Бу — беренче, төп жигди сәбәп.

Икенче сәбәп исә — анасының үз гаиләсен тузгытып (ике баласын бер-берсеннән аерып), гаилә нигезен таркатып, үз мәнфәгатен кайгыртып, башка иргә кияүгә чыгуы.

Өченче сәбәп — Исхакый күрсәткәнчә, Камәрнең үзендә, аның мәгърифәтсез, белемсез булуында. Белемсезлекне автор яхшыны яманнан аера белмәүдә, әхлак кагыйдәләре нигезендә тәрбияләnmәүдә күрә.

Бу 3 сәбәпне бәйләп торучы җеп — мәгърифәтче Исхакый күзлегеннән карасак, Камәрнең анасы Кәримә.

Әсәрдә өч тип хатын-кыз: Кәримә, Камәр һәм Кәримәнең үги кызы Вәсфибану образлары аша автор феминистик проблемаларны да, әдәп-әхлак кагыйдәләрен дә күтәрәп чыга.

Бу типларның үзара аерылуларына, аларны характерлаучы, формалаштыручы төп сыйфатларга, үзенчәлекләргә тукталыйк.

Кәримә белән Камәр тискәре яктан сурәтләнсәләр, Вәсфибану аларга капма-каршы рәвештә уңай сыйфатларга ия булган кыз, аннан соң әхлаклы, мәгърифәтле ана рәвешендә, үрнәк итеп куела.

Кәримә әсәрдә XX гасыр башы аналарының җыелма образы. Аны баласының фәжигәсендә гаепләү хаклы булырмы?

Ул — ике бала белән ялгыз калган, уртача хәллә тол хатын. Ире үлеп тол калса да, балала-

рын ялгыз тәрбияләп үстергән аналар совет чорында, хатын-кызга азмы-күпме дәрәжәдә эшләргә, баласын укытырга хокук бирелгән дәвердә, гадәти күренешкә әверелде. Бердәнбер терәге ирзаты булган, җәмгыять тарафыннан гражданлык хокуклары да билгеләнмәгән патша Россиясендә байларга йон, идән, кер, савыт-саба юып кына ике баланы тәрбияләп тә, укытып та булмавы көн кебек ачык. Димәк, хатын-кыз нәрсә дә булса эшләргә тиеш була. Бердәнбер әхлаклы адым — кабат иргә чыгып, матди терәк табу. Дәрәс, Кәримәнең иргә чыгуы, беренчедән, икътисади сәбәп белән бәйлә һәм ул гафу ителә.

Ләкин Кәримәнең хатын-кыз икәннән, тол калганда физик яктан сәламәт икәннән, 30-32 яшьтә булуын да истән чыгармыйк. Автор аны гади генә итеп «Иренең вафатына вакытлар үткәнгә, гомер үткән саен бер яктан мөхәббәт суынып, бер яктан ирнең кирәклеген сизә башлаган иде», — дип әйтә бирә. Шунның өчен без аны иргә чыкканы өчен гаепли алмыйбыз. Кабат иргә чыгуның икенче сәбәбе — өнә шул шәхси мәнфәгатләр.

Күңелендә ике фикер яткан хатынны, Акыл-Хис көрәше яктылыгында психологик яктан да тасвирлый Исхакый. Бу — «аналык шәфкате» белән «иргә бару дәрәс (52б.), ягъни «киләчәктәге 20-30 ел гомерен ирсез уздыруын искә төшерсә, чыдый алмавын белеп» кайвакыт булса да бер иргә барырга тиеш буласын төшенеп, яшәрәк вакытта баруын артык күргәнгә, шул арада кияүгә китү уе» (52 б.).

Өнә шул шәхси мотивлар, хатын-кызның табигый хисләренә гаять көчле булуы Кәримәнең аңы-акылын томалый, җиңеп чыга.

Дәрәс, иргә барып, балаларын үзә янына алырга да булыр иде. Әмма татарларда тол хатын иргә барганда балаларын яшь ире янына сирәк очракта гына алып бара. Кәримәнең дә максаты «бер генә балалы хатын исемен алып иргә китү эшен җиңеләйтү», шуңа да ул кияүгә бирерлек кызы Камәрне генә үзә белән ала, аның фикеренчә Камәр үзен үзә карый ала, аңа торырга урын, ашарга ризык бар. Ана кеше балалары турында борчылмый. Исхакый менә шушы моментларны бик яхшы тотып алып, укучының аңына җиткергә ашыга. Биредә язучы мәгърифәтче буларак кына түгел, философ, психолог буларак та чыгыш ясый: «Шәфкатле ана бәгырь йемеше балаларының сабакларын тыңлатып, укырга мөхәббәт салуда иде» (53 б.). Бу фикерләр бүген дә үз көчендә кала.

Кәримәнең зирәклегә дә юк түгел. Үзенең планнарын кызы һәм улы Габделәхәт ягыннан булчак кирәк кагуларны алдан уйлап эш йөртә. Кызы Камәр белән икесе арасында туарга мөмкин киеренкелекне йомшарту өчен ана кеше «кыз-

лар аңлаганның һәркаюсын аңлай» башлаган кызын үз планнарыннан ерак тотта. Анасының башка ир белән кушылуын балалар өнәп бетермиләр. Ләкин көне-сәгәте суккач кына хәбәр иткәч, ике чарасыз бала берни кыла алмыйлар. Бу — Кәримәнең беренче хатасы.

Ана кеше буларак икенче хатасы — житкән кызын азгынлыгы белән тирә-якта дан тоткан приказчик янына жиберүе. Вакыты юктан, яисә башка бер сәбәптән түгел, ә менә «хәзер иргә китәргә эзерләнә торган булганга үзенә исемән югалтасы» килмәгәнә ул кызының «исеме-чабы кадерлерәк икәнлеген» белсә дә, күбрәк үзе турында уйлап, кызын упкынга этәрә.

Әйе, бу гаепләүләргә каршы төшәргә дә мөмкин. Камәр үзен берәз житдирәк тотса, Вафа аны көч белән мәжбүр итә алмаган булыр иде. Бу фикердә дә хаклык юк түгел. Вафа Камәрне хәйлә белән кулга төшерә.

Атасыз ятим калган, анасы башка иргә китәргә эзерләнә торган яшүсмер баланың күңеле тирән жәрәхәтләне, чөнки аны иң кадерле кешесе — анасы энесеннән аерды, хәзер үзен чит иргә алмаштыра. Камәр «күчү чоры»нда (психологиядә — «переходный возраст») булганга, аңа болар барысы да тискәре тәэсир итә. Ул акыл белән уйлап түгел, хәсрәтне хис дәрәжәсендә кабул итә.

15-16 яшьтәге яшүсмер егет-кызларның галиләдән аерылып, «урам тәрбиясе»нә иярүе күп очракта галиләдә ата-ана тәрбиясенә дәрәжә куелмавына бәйле. Бу педагогик мәсьәләне, күргәнә-бездә, Исхакый үз чорында ук күтәреп чыга. Менә шуның белән бергә, шәхес тәрбияләүдә жәмгыятьнең роле турындагы фәлсәфи проблема да килеп туа.

Камәр үзенә Вафа белән яшәвендә начарлык күрми, киресенчә, шулай тиеш дип кабул итә. Бу мәсьәләне дә төрле яктан килеп тикшерергә мөмкин.

Хатын-кызга «фәхш» дигән ярлык ир-ат күзлегеннән чыгып тагыла, дип саны Америка галиме, социолог Мэри Дэйли: «хатын-кызны гыйфәтлек, кәләш һәм ана категорияләрендә сурәтләү аңа бары тик сексуаль күзлектән генә карау дигән сүз» (Daly M. The Church and Second Sex. N.Y., 1968, p.111).

60 нчы елларда М. Дэйли, үз фикерен дәвам итеп, «ә ир-атны «бозык ир» һәм «ата» категорияләренә аерып карау беркемнең дә башына килми», дип ачынса да, XX гасыр башында ук инде хатын-кызның үз-үзен тотышын характерлау белән рәттән, Исхакый беренче буларак, ир-атны да 1) «итәгәтләне», «намуслы», хыянәт итми торган, һәм 2) «бозык», «азгын» типларга бүлү бердә. Шулай яктан Исхакый фикерләре феминистларныкы белән тәңгәл килә.

Икенче бер галим, М.Степанянц исә ир-атның

хатын-кызга сексуаль карашының таралуына христиан дине ярдәм итте дип саны, һәм ирләрнең секс турындагы карашларын чагылдырган түбәндәге символик бүленешне китерә (М.Степанянц. Образ женщины в религиозном сознании/Феминизм: Восток, Запад, Россия. Москва: Наука, 1993):

«сексуаль явызлык» — зиначы, фәхш хатын,

«сексуаль сафлык» — гыйфәтлек,

«сексуаль житештерү» (воспроизводство) — ана булу».

Шул рәвешле хатын-кыз ир-ат тарафыннан типларга бүленә.

Бу бүленеш азым-күпме дәрәжәдә ислам динендә дә чагыла. Ләкин рус феминистына каршы чыгып, шуны әйтсә килә. Мондый бүленеш исламда хатын-кызны кимсетү максатыннан түгел, киресенчә аны түбән тәгәрәүдән саклау нияте белән китерелә. Чөнки ана хакы зурлап телгә алына, фәхшлекнең жәмгыятькә генә түгел, шәхеснең үзенә дә начар тәэсир ясауы искәртелә. Исхакый шушы дини моментларны үз эсәр тукумасына кертеп, аның аша укучы акылына тәэсир итәргә тырыша. Гомумән, Исхакыйның кайсы гына эсәрә карамакчы, анда дини кануннар кеше — мөселман тормышына нигез итеп алына. Дин ул — шәхес ирегән теге яки бу яктан чикләү генә түгел, аның үзенә шәхси мөмкинлекләре белән дәрәжә яшәве өчен күпмедер күләмдә ирек тә, ягъни тормыш кагыйдәләре дә. Гади итеп әйткәндә, юл йөрү кагыйдәләре кебек үк.

Камәр фәхшгә төп рольне уйнаган Вафаны мәгърифәтче Исхакый ничегрәк сурәтли соң?

Вафа «табигате белән бик гажәп, бик көлкеле кеше» (55 б.). Аның русча укырга теләмәве генә дә, автор фикеренчә, геройның наданлыгын, иске фикерле булуын күрсәтә. Аның яңалыкка каршы көрәше сатирик алымнар белән күрсәтелә. Дин аның өчен «ата-баба йоласыннан башка нәрсә түгел». Вафаның бу фикере кадимчеләр фикере белән аваздаш. Исхакый фикеренчә, кадимчеләр диннең асыл нигезен бозып, аны фәхш жир тормышы кысаларыннан чыгып аңлатырга тырыштылар, аның яшәү фәлсәфәсе булуы хакында беркем дә уйланмады.

XX гасыр башы татар тормышында хатын-кызга мөнәсәбәт нәкъ менә кадимчеләрчә иде. Автор бу хакта Вафа мисалында матур итеп «Хатын-кыз хакында бөтен дөньядагы матур хатын-кызны гүя Вафага гына рәхәт бирер өчен яратылган дип беләп, күргән бер чибәр хатын-кыз берлә аерым утырышлар ясарга тели һәм ясыи иде», — ди. Нәкъ менә шушы урында мәгърифәтче әдипнең хатын-кыз турындагы беренче үзгәрешчәлекләре карашлары саркып чыга, һәм без бу фикерләргә Исхакый ижаатында феминизм пробле-

маларының тәүге яралгысы формалашу дип саный алабыз.

Беренчедән, гөнаһсыз кызларның фәхешлек юлына кереп китүе Вафа кебек фикер йөртүче ирләрнең гамәлләре белән аңлатыла.

Хатын-кыз табигатенә, аның акылына шул рәвешле игътибар итү татар әдәбиятында XX гасыр башында күзәтелсә, рус әдәбиятында ул 19 гасырның икенче яртысында (Толстой, Тургенев, Чернышевский иҗатларында), ә Европада исә 18 гасырда ук туа. Бу карашлар әлбәттә иҗтимагый тормыштагы үзгәрешләр белән бергә бара. Көнбатыш феминистлары бу чорда капиталистик жәмгыятьтә хатын-кыз өчен бердәнбер котылу юлы кияүгә чыгу икәннен күрсәттеләр. Ләкин бу чорда да хатын кеше гаилә эчендә икътисади яктан тулысынча бәйле кала. Кияүгә чыкмаган, яисә чыга алмаган хатын-кызның язмышы аянычлы бетә. Мондый фикерне феминистларның беренче этабы вәкилләре күтәргән иде.

Гаиләдә иреннән матди бәйле булса да, XX гасыр башы татар әдәбиятында да, Европа әдәбияты үрнәгендә, хатын-кыз өчен гаилә тормышы илаһилаштырып, никахны жәмгыятьнең тышкы тискәре тәэсиреннән котылу чарасы итеп сурәтләнә. Исхакыйның «Кәләпүшче кыз», «Теләнче кызы», «Бай углы» моның ачык дәлиле.

«Кәләпүшче кыз» әсәрендә чагылыш тапкан феминистик идеяләр гаять кызыклы.

Беренчедән, хатын-кыз үз балалары, гаиләсе өчен үз-үзен корбан итәргә тиеш, шулар белән генә яшәргә тиеш дигән фикер Аурупа феминистлары тарафыннан кире кагыла. Дөрестән дә, ана кешенең баласыннан тыш, шәхси мәнфәгатьләрен дә кайгыртуы безнең өчен «эгоизм» кебек тоела. Ләкин бу чорда әле Исхакый хатын-кызның Ана вазыйфасына төп игътибарны юнәлтә, аның үз бәхетә бала бәхетә өчен корбан ителергә тиешлегә мәсьәләсе килеп баса.

Икенчедән, ир кеше Вафада үзе харап иткән кызларга карата миһербанлык, кызгана белү, яхшылык теләү, тотнаклык кебек сыйфатлар юклыгы күзгә ташлана. Бу сыйфатлар исә, феминистлар күрсәткәнчә, күбесенчә хатын-кызларга хас. Ә менә Камәргә исә алдан уйлап эш итү, үз фикерендә нык торы кебек сыйфатлар җитми. Хатын-кызның күп очракта эмоцияләргә таянып фикер йөртүе асызыклана. Бу фикер, киресенчә феминистик фикерләргә каршы чыга, Исхакыйның Кәримәсә исә үз-үзенә таләпчән, алдына куелган максатка җитүдә билгеле принципларга таянып эш йөртүче булуы белән аерылып тора. Ул үз язмышын үзе кора.

Исхакыйның «Кәләпүшче кыз» әсәрендә Ж.-Ж.Руссоның хатын-кызга карата әйткән фикерләре белән охшашлык күренә. Руссо үзенең атаклы «Эмиль» әсәрендә хатын-кызның табигате ир-

атныкыннан үзгә, тормыштагы бурычларының, хокукларының да башка икәнлеген күрсәтә. Кыз кеше беренче чиратта үзенең намусын, саф исемен сакларга тиеш, дип саный. (Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения. Том 1.—Москва, 1961, с. 554, 556).

Исхакыйда да кыз баланы ир балага караганда башкачарак тәрбияләү кирәклегенә басым ясала. Чөнки гавәм фикере хатын-кыз өчен бәхет ачкычы, яисә үлем белән бер.

Исхакый әлеге әсәр тукумасын дини кисәтүләр нигезендә корган. Мәсәлән, исламда «Ят кеше белән бергә-бер калу гөнаһ» санала һәм бу кисәтү хаклы. Мөхәммәд пәйгамбәр, аеруча үзе өчен, «Ят хатын-кыз белән бергә бер калудан саклангыз», -дигән (2). Вафа белән Камәр мисалыннан күренгәнчә, бергә-бер калуда олы куркыныч ята, чөнки өченче кеше булмаганда алар арасында яман уйлар туа, ир-атның өстенлегә, хатын-кызның йомшаклыгы моңа сәбәп була. Соңрак, XX гасыр башында бу хакта психологик теория төзелә.

Кеше хиссияте өлкәсендә ислам тыйган тагын бер нәрсә — ул ир-атның хатын-кызга озаклап карап торыуы, чөнки күз карашы башка кеше күңеленә ачкыч кебек. Озак карашның яманлыкка һәм азгынлыкка этәргеч булуы Вафа мисалында исбатлана: «...жылтыраган күзләре Камәргә текәлгән, төнөндәге бөтен тамырлары селкенүгә килеп, күңелендә аз вакытка әллә никадәр уйлар йөргән иде» (57 б.). Хисләр караш кешене хөкем итәргә хокук бирмәсә дә, ул башка кеше күңелен, фикерен дулкынландыра, борчый, анда фетнә уята. Моңы һәрбер мөселман үзе аңлап башкарырга тиеш, бит бөтен вакыйгалар караштан башлана. Шуңа да диндә хисләр караш «зина» дип бәяләнә. (Әл-нур с., 31 аят). Вафаның карашы Камәргә тәэсир итеп, ул да тәүге кат үзенең «күңелендә бер хәсрәт», «нәфесендә бер азгынлык» сизә.

Камәрнең Вафа белән очрашуга киткәндә киенеп-бизәнеп чыгып китүе дә, «мәшһүр ханым»га әверелгән Камәрнең артык бизәнүе дә дин ноктасыннан чыгып сурәтләнә. Шул рәвешле әдип беренче чиратта гади кебек күренгән, ләкин асылында зур мәгънә яткан, эхлаклылыкка өндәгән дини кисәтүләргә битараф булуның нәтижәләрен күрсәтә. Үзе дә намазын калдыруына борчылган, изге Коръәнне тәрҗемә итүгә сакчыл караган Исхакыйның бу идеяләргә таянуы гажәп түгел.

Камәрнең фажигасе «Сөйләшүегездә йомшакназлы булмагыз, йөрәге-күңелендә чир йөрткәндә теләк уянамасын», —дигән (Әл-әзхәб, 32 аят) изге сүзгә белмәүдән башлана. Моңы белгән кыз кеше үзен җитди тотарга тиеш. Дин кагыйдәләре хатын-кызны сакчыл, тыйнак, оялчан, гыйффәтле булырга өндиеләр, шул рәвешле күп кенә «фани дөнья» бозыклыкларынан коткарып калалар.

Камәрнең кызлык сыйфатлары, автор исәбенчә, аның сөйләшүендә чагыла. Вафа уенча, «Камәр сөйләшсән дә, нинди кыз икәнлегә беләнсен» (57 б.). Камәр белән аралары якынаюны егет «Камәрнең көлүләрәннән, елмаюларыннан, күз карауларыннан» аңлап ала.

Жәмгыятьтә инсаннарның эхлаклык ягыннан түбән төшү-төшмәвен дин күзәтеп тора. Ә һәр дин фәхешлеккә каршы чыга. Ислам исә бу күренеш белән көрәшүне катгыйлаштыра. «Әгәр фәхешлек тыелмаган булса,—ди Йосыф әл-Кәрәви, — һәм ир-атның хатын-кызга карата билгеле бурычлары күрсәтелмәгән булса, гаилә барлыкка килмәс иде» (күрсәтелгән хезмәт, 35 б.).

Вафа кебек табигый хисләрен тормышка ашырырга теләгән ир-ат (хатын-кыз да, Кәримә мисалында) никахка керергә тиеш. Татар тормышындагы кебек — күрмичә, белмичә түгел, ә ике якның да ризалыгыннан соң гына. Ләкин бит ир белән хатынның физик, психологик яктан бер-берсенә туры килүе, Исхакый күрсәткәнчә (Мифтах - Кәримә мөнәсәбәтендә), тышкы кыяфәт, яисә матди якка гына бәйле түгел.

Вафа исә гаилә корырга да, никахлы мөнәсәбәтләр белән яшәргә дә ашыкмый. Чөнки «егет кеше» булып яшәү җиңелрәк. Исхакый исә изге Коръәндәгә «Фәхешлеккә якынаймалар — ул кабахәтлек һәм яман юл» дигән (Әл-Исрагъ сүрәсе, 32 аят) аятне «Көләүшчә кыз» әсәрендә сәнгатьчә гәүдәләндерде. Һәм шуның белән Европа роман традицияләренә якин торды. Мәсәлән, Т.Драйзерның «Сестра Керри» әсәрендә Керриниң тәннен сатып көн күрүе (содержантка булуы) һәм Камәрнең «сатлык» кыз булып фатирда торышы кебек охшаш моментлар күзәтелә.

Толстой үз заманында Европа роман традициясә белән бәхәскә керә, һәм «Что такое искусство» хезмәтендә аның төп характерлы сыйфатын күрсәтеп «Прелюбодеяние есть не только любимая, но и единственная тема всех романов» (30 том, 88 б.) дип яза (5). Толстой шуның өчен үзенң геройлары — Анна белән Вронскийның беренче очрашу кичен дә сурәтләми («Анна Каренина», 1-4 бүлек, 154 б.), үзләренң бу адымнан соң җинаятьчеләр кебек хис итүен, шуның нәтижәсендә туган үзгәрешләргә генә күрсәтә. Шуңа охшатып, Исхакый да Камәрнең Вафа белән булган тәүге мөнәсәбәтләрен хикәя кылмый, бары тик аннан соңгы вакыйгаларның үсешен бирә.

Әлеге әсәрдә психологик тасвирламаларның тәүге яралгысы күзәтелә. Әдип инсанның психологик үсеш, үзгәреш этапларын оста тотып ала. Аеруча, ир һәм хатын-кыз геройларның табигатләрен, кичерешләрен ачу да гади, ләкин тәэсирле сурәтләр кулланыла. Геройларын Акыл-Хис

көрәше, вәждан газабы аша үткәрә». Бу алымнарны куллануда XX гасыр башында Европада туып килгән психоанализ күренешенң дә, Толстой этикасының да тәэсире сизелә.

Хикәядә ана һәм кыз арасындагы мөнәсәбәтнең дәрәҗәсә алмавына да зур игътибар бирелә. Кәримә эшләпчәк эшләрен кызыннан яшерса («Аның исәбендә Камәр уе да юк», 60 б.), соңгысында анасына карата ышанмау тойгысы уяна, ул чарасызлыктан иза чигә, ләкин шуңа каршы чыгарлык көч аңарда юк. «...анасының бу исәбенә ничек разый булсын. Ләкин разый булмаенча ни эшләсен. Эш шул турыга җиткәч, разый булмаенча ни кыла ала» (60 б.). Кәримә белән Камәр бериш корылмалар кебек бер-берсеннән этеләләр, бер-берсен инкар итәләр. Бу күренеш, Фрейд буенча, кызның үз атасына, ягъни Кәримәнең иренә булган мөнәсәбәтенә, яратуына бәйле. Анасының Мифтахка кияүгә чыгуын кыз атасына карата хыянәт дип кабул итә, Исхакый исә моны «көнләшү дип билгели. (Фрейд «Я и Оно», 127 б.) (3).

Исхакый геройның кичерешләрен эчке яктан гына сурәтләп калмый, шул кичерешнең тышкы яктан ничек чагылуы белән үрәп бара. «Камәрнең күзләреннән энҗе кебек яшә коела, төсә бер агара, бер күгәрә,... кайнар сулышы бөтен иренен көйдәрә, күңелендәгә хәсрәт... шашу дәрәҗәсенә китерә иде» (60 б.).

Исхакый әсәрләрендә эмоциональлекнең артык дәрәҗәсә булган елау, күз яше түгү күренешләре еш кабатлана һәм күп вакыт чарасызлыкны (нидер эшләргә теләп тә булдыра алмау, мөмкинчелек юклыкны), гәһәңсизлыкны (гаепсезлекне) белдерә.

Автор кызның кичерешләрен гади хикәяләү белән генә канәгатьләнми, аның халәтен актык дәрәҗәдәгә киеренкелеккә җиткерә. «Мескинә бер кызның башына төшкән хәлләре...» (61 б.) дип ул, алда санап үтелгән атасыз калу, туганыннан аерылу, анасының аларга игътибар бирмәве кебек өч зур хәсрәтне берсе өстенә икенчесен өеп, Камәр фәжигәсенә алшартларын күрсәтә. Кыз шул рәвешле ялгызлык (отчужденность) халәтен тоя. «Самая глубокая потребность человека — это потребность преодолеть свою отчужденность, освободиться из плена одиночества»,—дип күрсәтә психолог Э.Фромм (4). Искусство любить. М.-115б.) Инсанның ялгызлык халәтен җиңү-җиңмәве аның узаңының дәрәҗәсенә бәйле. Һәр чор кешесә дә бу проблема белән очраша. Тик аны чишү юллары һәр кешенекә үзенә аерым кем өчендер байлык туплау, тотнаксызлык, сугышлар алып баруда күренсә, кемгәдер ул дин белән генә яшәү, иҗатка кереп китү, аскетлык, бөтен игътибарын иҗтимагый эшчәнлеккә генә юнәлтү, кешеләргә ярату аша табыла.

Камәр башта шул ялгызлыгын «егет сөю» аша бетерергә омтылса, соңрак ул аны үзе теләгәнчә яшәү белән җиңмәкче була.

Камәр феминистлар хатын-кыз азатлыгында төп критерий итен күрсәткән индивидуальлеккә, рухи азатлыкка ия түгел. Ул ана мәхәббәтенә су-саган кыз, «ана назы»н ир-ат назы белән алмаштырырга тели. Бу омтылыш аңсыз рәвештә башкарыла. Исхакый фикеренчә, ана кеше баланы табучы гына түгел, бәлки а) тәрбияче, б) киңәшче, в) терәк тә була белергә тиеш.

Төп геройның ялгызлыгына гаилә, туган нигез таркалу кебек социаль күренешнең дә тәэсире зур. Исхакый бу проблеманы һәр әсәрәндә юкка гына кабатламый. Нигез-гаиләгә ул ата-баба гадәтен, инсафлык, миһербанлыкны тәрбияләүче учак итеп, аны гомумкешелек проблемасы итеп карый. Бу яктан аның карашлары XX гасыр башында иҗат иткән икенче бер татар язучысы Мәхмүт Галәү фикерләренә якин тора. Әлегә әдипнең «Болганчык еллар», «Мөһажирлектә» әсәрләрендә оясын ташлап киткән гаилә әгъзаларының, кая барып бәрелергә белмәгән кош кебек, чит туфракта сыеныр почмак, жылы сүз әйтерлек кешеләр эзләве кебек әһәмиятле тема яктыртыла. Шундый ук фаҗига (гаилә таркалу ул кеше өчен зур фаҗига) Л.Толстойның «Воскресение» романында Катя Маслованың язмышына бәйле рәвештә күтәрелә. «Кәләпүшче кыз»дагы Камәр белән Катя Маслова арасындагы охшашлык икесенең дә мәхәббәт өчен гыйффәтләнген югалтудан да курыкмыйча, фәхишәлек юлына кереп китүләрендә дә чагыла.

Ләкин Исхакый хатын-кыз һәм ир-атның катгый анатомик, гносеологик аермалыкларын күрсәтми, аларның психологияләренең үзенчәлеген, шуннан чыгып тормыштагы ориентацияләренең дә төрле булуларын ассызыклай. Хатын-кызны ир-ат белән иҗтимагый тигезләү психологик факторлар аша башкарыла, ягъни хатын-кызда маскулинлык сыйфатлары (катгый фикер йөртү, принципларга гына таянып эш итү, физик яктан да көчле булырга омтылу) тудырылганда, соңгысында исә феминлык сыйфатлары (юл куя белү, сабырлык, миһербанлык, итәгатлек, эмоциональлек һ.б.) барлыкка килә. Моның сәнгатьчә сурәтләнеше әдипнең «Мөгәллимә»-сендә ачык чагыла.

Җенесләр арасындагы аерымалык аларның мәхәббәт, никах, гаиләгә дә карашлары төрле

булуын тудыра. Мәсәлән, Мифтах өчен өйләнү — беренче чиратта — ятим балаларына тәрбияче, хужабикә алу, аннан соң гына шәхси мәнфәгать. Кәрим өчен кияүгә чыгу — беренче чиратта, хатын-кызның табигый хисләрен канәгатләндерү, икенче сәбәп — матди тәмин ителеш.

Камәр өчен егет белән йөрү — кияүгә чыгарга әзерләнү билгесе булса, Вафа хатын-кыз белән вакытлыча мөнәсәбәтне өстен күрә.

«Кәләпүшче кыз» хикәясендә гыйшык — мәхәббәт линиясе юк. Чөнки геройлар бер-берсен ярату аша кабул итмиләр, бергә кушылу алар өчен тән ләззәтенә кайтып кала. Геройларның үзара мөнәсәбәтен социаль планда тасвирлау әсәрне Гендер теориясе яктылыгында карарга мөмкинчелек бирә. Гендер теориясендә ир-ат — хатын-кыз мөнәсәбәтендә мәхәббәтнең роле игътибарга алынмый, психологик, иҗтимагый спектрлар аша тикшерелә. Димәк, әлегә әсәрне Гендер теориясе яралгылары күренә башлаган беренче үрнәк дип санып алабыз.

Гендер теориясенең максаты — җәмгыятьне нинди дә булса модельгә кайтарып калдыру түгел, ә кешелек тарихындагы юнәлешләрне, борылышларны танып белергә булышлык итү.

Әсәрнең финалы катгый. Толстой, Чернышевскийлар иҗатында ассызыкланган «һәр җинаять үз җәзасын алырга тиеш» дигән фәлсәфә үрнәгендә Исхакый да үз героинясын җәзага тарыта. Үткәне ялгышлардан, бозыклыклардан торган, килчәккә куркыныч билгесезлек көткән Камәр авырып хастаханәгә элгә, үле бала тапканда вафат була. Мондый чишелеш белән автор бөтен гомере сатлык мәхәббәткә корылган, балаларына да бозыктыктан башка тәрбия бирә белмәгән бәндәләрдән торган җәмгыятькә үлем карары чыгара.

Мәҗрифәтчелек һәм «таңчы»лык чорларында хатын-кызны эмансипацияләү кирәклеген күтәрәп чыккан Исхакый, милләтчелек чорында бу проблемадан бераз читкә тайпыла. Гаиләне җәмгыятьтән аерып алып, аның эчендә ир-хатын арасындагы мөнәсәбәтләрнең үзара сөю, ихтирамга корылуына игътибарны ныграк юнәлтә, өстенлек бирә. «Остазбикә» мисалында Исхакый тәрбияле һәр ир кеше үз хатынын югары куярга тиеш, алар аңа лаек, — мондый адым җәмгыятьнең килчәк тигезлегә өчен мөһим, дип санып. Шулар рәвешле әдипнең хатын-кыз мәсьәләсенә карашы үзгәрә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Гаяз Исхакый. Кәләпүшче кыз /Әсәрләр. 15 томда. 1 том. — Казан: Тат. кит. нәшр., 1998. — 50-79 б.
2. Йосыф әл-Кәрдәви. Исламда хәләл вә хәрәм. — Казан, 1992. — 36 б.
3. Фрейд З. Я и Оно. 1 том. — Тбилиси: «Мерани», 1991. — 213б.
4. Фромм Э. Теория любви/Искусство любви. — Минск: «Полифакт», 1990. — 115 б.
5. Линков В. Мир и человек в творчестве Л.Толстого и И.Бунина. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — 59 б.

© Камалетдинова Г. А., 2000

ХӘДИСЛӘР ҺӘМ ТАТАР ХАЛЫК МӘКАЛЬЛӘРЕ

Гакыйлә Камалетдинова

Камалетдинова Гакыйлә Арәфетдин кызы — КДУның көнчыгыш телләре кафедрасы аспиранты. Фәнни житекчесе — көнчыгыш телләре кафедрасы мөдире, профессор Ж.Г.Зәйнуллин. «Татарча хәдисләрнең тәржемә принциплары һәм тел үзенчәлекләре» (Р.Фәхретдиннең «Җәвамигуль-Кәлим шәрхе» китабы буенча) дигән тема өстендә эшли.

Камалетдинова Г. А. Хадисы и татарские народные пословицы.

В статье утверждается, что хадисы — изречения пророка Мухаммеда, определяющие наряду с Кораном жизнедеятельность и поведение мусульманина, являются основой многих татарских народных пословиц и поговорок.

Ислам диненең нигезен тәшкил иткән ике чыганақ бар: изге Коръән һәм Мөхәммәд пәйгам-бәрнең әйткән сүзләрен туплаган хәдисләр. Коръән – Аллаһының сүзләре, аны катгый рәвештә үтәргә кирәк һәм, шул ук вакытта, хәдисләрдә тупланган ислам тәгълиматын да һәр мөселман кешесе белергә һәм үтәргә тиеш. Коръәндә һәм хәдисләрдә Ислам диненең нигезе, тәгълиматы, хокук-әхлак һәм гомумән мөселман кешесенең тормыш-көнкореш мәсьәләләре чагылыш тапкан. Мәселән, хәдисләрден яшәеш-нең барлык сорауларына да җавап табарга була һәм алар кешеләрне әхлакый яктан дәрәс тәрбияләргә, халыктагы, рухи байлыкны ныклап үзләштерергә дә ярдәм итәләр.

Хәдисләр халкыбызга борын-борыннан, ислам дине кабул ителгәннән бирле таныш булган һәм алар әби-бабаларыбыз телендә киң кулланылган. Гасырлар уза-уза хәдисләрнең күбесе халык телендә гыйбрәтле сүз, киңәш итү кебек гыйбарәләргә, тора-бара мәкаль һәм әйтемнәргә әверелгән. Татар халык мәкаль-әйтемнәре белән хәдисләрне чагыштырып карасак, алар арасындагы мөгънә уртаклыгын күрергә була. Моннан чыгып, без татар халык мәкаль һәм әйтемнәре нигездә хәдисләргә нигезләнеп барлыкка килгән дип әйтә алабыз. Моңы алда биреләчәк хәдисләр һәм мәкаль-әйтемнәр дәлиллөп тора. Мәселән, «Дустыңны сөеүне саклык ысулына бина ит, бәлки бер көн ул сиңа дошман булыр, дошманыңны дошман күрүне дә саклык ысулына бина

ит, бәлки бер көн ул сиңа дус булыр» (хәдис). Бу рухтагы дуслык идеясе татар телендә түбәндәге мәкаль һәм әйтемнәрдә чагыла: «Дошманыңа әйтергә ярамаганны дустыңа да әйтмә: аның иртәгә дошман булуы бар», «Дошман серемне белмәсен дисәң, дустыңа да серемне әйтмә». Янә бер хәдис: «Сезнең бергез үзенң дин кардәше күзендә булган чүпне күрә, әмма үз күзендә булган хөрмә агачын күрми». Әлеге хәдис тибында татарча мәкаль һәм әйтемнәр дә бар: «Борын астындагыны күрми, урман артындагыны күрә», «Кеше күзендәге чүпне күргәнче, борын астындагы бүрәнәне күр», «Борын астындагы бүрәнәне күрми, урман артындагы очкан кошны күрә».

Татар халкының кайбер мәкаль һәм әйтемнәре тулысы белән нинди дә булса хәдисне тәшкил итә икән. Мәселән:

«Кайгы күрми егет ир булмый».

«Ир йоклаган урынында калкыр».

«Яшьлек диваналыктан бер ботактыр, хатын-нар шайтан ауларыдыр».

«Һавадагы торнага карап, кулындагы чыпчыкны жибәрү акылсызлыктыр».

Әлеге гыйбарәләрне без татар халык авыз ижатында мәкаль һәм әйтемнәр буларак беләбез.

Һәм хәдисләрдә, һәм мәкаль-әйтемнәрдә кешеләрнең акыл-хикмәт байлыгы, рухи сафлыгы, кешелекнең югары әхлакый сыйфатлары, тормышның барлык яклары: кешелекме, фәнме,

ил-дәүләт булып яшәүме, идарә итүме һ.б. дисеңме? — болар барысы да чагылыш тапкан. Хәдисләрнең һәрбер цитатасын татар халык мәкаль һәм әйтемнәре белән чагыштырып карый алабыз һәм аларның һәрберсендә бер хикмәтле гыйбарә ятуын күрәбез. Хәдис:

«Аллаһ Тәгалә хәрәм иткән нәрсәләрдән саклан, яхшылардан булырсың; Аллаһ Тәгалә үзеңә биргән нәрсәләргә ризалык кыл, бай адәмләрдән хисап ителерсең; күршеңә гүзәл мөгамәлә ит, мөһмин булырсың».

Әлеге хәдиснең беренче өлешендә: хәләл юл белән, тир түгеп, хезмәт итеп аша, жаның тыныч булып; халык арасында, Алла каршында яхшы, күркәм кеше булырсың — дигән фикер ята. Татар телендә исә бу хакта «Данны эзләүче түгел, эшләүче таба», «Карап торып тук булмасың», «Матур эшләсәң, матур ашарсың», «Эшләгән үлмәс, эшләмәгән көн күрмәс» һ.б. мәкаль һәм әйтемнәр булуы билгеле.

Хәдиснең икенче өлешенә дә мәкаль-әйтемнәр өлкәсендә дәлиләр бар. Мәсәлән, «Малны

күпме жыйсаң да, үзең белән теге дөньяга алып китә алмасың», «Аз малың, күп куанычың булсын» һ.б.

Күршегә яхшы мөнәсәбәттә булу хакында да татар мәкаль-әйтемнәре күп. Мәсәлән, «Күрше хақы тәңре — хақы», «Күршеләк кардәшлектән якын», «Күршең белән тату тор» һ.б.

Күренә ки, хәдисләр дә, мәкаль һәм әйтемнәр дә эчтөлекләре ягыннан үгет-нәсихәткә корылган. Алар барысы да халыкны дәрәс юлдан барып, гаделлек һәм акыл белән яшәргә үгетлиләр. Хәдисләрдә чын иманлы кеше сыйфатлары, гадел һәм дәрәс булган тормыш-көнкүреш, кешеләргә хак юлга өндәү һ.б. шуның кебек мотивлар чагылдырылса, мәкаль һәм әйтемнәрдә шулай ук, халыкның акыл-хикмәт байлыгы, рухи сафлыгы һәм әхлагы гәүдәләндерелә. Хәдисләр дә, мәкаль-әйтемнәр дә гомер-гомергә халыкның аерылгысыз юлдашы, киңәшчәсе, акыл, үгет-нәсихәт бирүчәсе, мөһмин-мөселман кешесенә дәрәс яшәү юлы күрсәтүчәсе булып килгән.

📖 КИТАП КИШТӘСЭ

КИТАП КИШТӘСЭ 📖 КИТАП КИШТӘСЭ

КИТАП КИШТӘСЭ 📖

Татар энциклопедиясе сүзлегә

1999 елның азагында «Татар энциклопедиясе сүзлегә»нең рус телендәге басмасы «Татарский энциклопедический словарь» дигән исем астында дөнья күрдә. Бу — республикабыз халкы өчен бик куанычлы вакыйга.

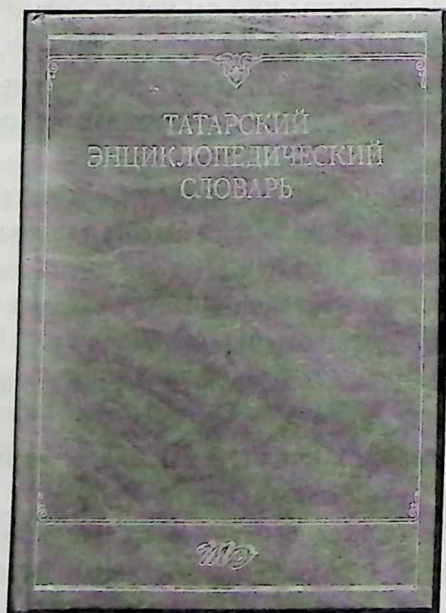
Татарстан тарихында беренче тапкыр басылган шушы универсаль белешмәлекне ТР ФАнең Татар энциклопедиясе институты эшләде. Аны туплауда һәм эшкәртүдә Татарстан галимнәре, Россиянең төрле төбәкләрендә эшләүче һәм иҗат итүче галимнәр, мәдәният-сәнгать эшлеклеләре, хужалык тармаклары белгечләре актив катнашты.

Сүзлекнең күп кенә мәкаләләрендә күренекле дәүләт һәм җәмәгать эшлеклеләре, тарихи шәхесләр, сәнгать осталары, фән һәм мәгариф әһелләре, сәламәтлек саклау хезмәткәрләре, хәрби җитәкчеләр, Бөек Ватан һ.б. сугыш каһарманнары, Социалистик хезмәт батырлары һ.б. турында кыскача мәгълүмат бирелә.

Энциклопедик әдәбиятта беренче буларак, сүзлектә Татарстан Республикасының тарихы, табигате һәм күпмилләтле халкы турында сөйләнә. Шулай ук, сүзлек төрле төбәкләрдә, дәүләтләрдә яшәүче татарлар, аларның үткәне һәм бүгенгесе хакында мәгълүмат туплап бирелү белән дә үзенчәлекле.

Бу уникаль һәм универсаль энциклопедик басмада иҗтимагый һәм тарихи вагыйгалар, татар халкының тарихи һәм социаль тәҗрибәсе, милли үзаңы чагыла.

Китап киң катлам укучыларга тәкъдим ителә.

ӘБҮБӘКЕР ТЕРЕГУЛОВ ҺӘМ АНЫҢ ИЖАТЫ

Әбүбәкер Гәрәй улы Терегулов — медицина өлкәсендә татар милләтеннән беренче профессор, ул Татарстан республикасында сәламәтлек саклау юнәлешенә тулаем бирелеп хезмәт иткән гажәп эшлекле шәхес буларак танылып, шушы өлкәдә белем үсешенә зур өлеш керткән педагог, талантлы врач-терапевт (эчке әгъзалардагы чирләр сәбәбен ачыклаучы, аларга каршы көрәш юлларын эзләуче), медицина фәненә килгән берничә яңа буын врачларның житәкчесе, яңа галимнәр остазы булып тарихка керде.

Абубекир Терегулов и его творчество.

Терегулов Абубекир Гиреевич — вошёл в историю развития медицинской науки и практического здравоохранения РТ как первый профессор из татар в области медицины, заслуженный деятель науки РСФСР и ТАССР, кавалер ордена Ленина, двух орденов Трудового Красного Знамени и медалей.

Выходец из семьи магомётанского духовного служителя г.Уфы, Абубекир Гиреевич благодаря своим незаурядным способностям одним из первых среди лиц татарской национальности в начале XX века получил университетское медицинское образование, стал ведущим терапевтом Республики Татарстан, заведующим кафедрой госпитальной терапии Казанского медицинского института.

А.Г.Терегулов — автор более 60 научных трудов, под его руководством выполнены десятки кандидатских и докторских диссертаций. Его именем названа городская клиническая больница №1 г.Казани. Имя талантливого терапевта в памяти не только медиков, но и большинства жителей г.Казани и Республики Татарстан сороковых годов.

Бу олы шәхес 1885 елның 14 март көнендә Уфада мөселман руханилары җыелышының бүлек житәкчесе Гәрәй Бадамша улы Терегулов гаиләсендә дөньяга килгән. Яшь Әбүбәкер 1898 елдан Уфа гимназиясендә укый башлый. 1902 елда аның әтисе вафат була, гаиләнең яшәү шартлары кыенлаша, малайга бу авырлыкны да үз җилкәсенә алырга, өйләрдә йөрөп, аерым кешеләрнең балаларына дәресләр биреп, акча табарга, шул шартларда укуын да дәвам итәргә туры килә.

Гимназиядә укуын тәмамлаган Әбүбәкер 1906 елда Казан университетының табигать фәннәре факультетына укырга керә. Бер елдан ул медицина юнәлешен сайлый, шунда күчә. Әбүбәкер Гәрәй улы Терегулов үзе соңрак сөйләвенчә, В.В.Вересаевның «Врач язмалары» исемле китабын укыгач, аңарда тормышын медицина өлкәсенә багышлау теләге туган, шуннан соңгы гомере — аның дәрәс юнәлеш, һөнәр сайлый бөлүенә даими дәлил иде. Ул өлкән яшенә җиткәч

тә: «Яшьлегендә үз мөмкинлеген сизгән, мөмкинлегеннән чыгып һөнәр сайлый белгән кеше — картлыгында уйланып, узган юлына карап, җәмгыятькә бирергә өлгергән хезмәт җимешләрен күрү, күңелендә канәгатьлек сизү бәхетенә ирешә ала», — дигән фикердә булды.

Әбүбәкер Гәрәй улы Терегулов үзен медицина фәненә багышлап, бу юнәлештә белем һәм тәҗрибә туплай башлаган ул вакытларда Казан университеты талантлы педагоглар белән еракларга танылган уку-укыту йорты иде. Физиология кафедрасы башында дөньяга билгеле галим, соңрак Ә.Г.Терегуловның фәнни җитәкчесе, профессор Н.А.Миславский торды. Анатомия кафедрасы җитәкчесе — профессор В.Н.Тонков. Акушерлык һәм гинекология кафедрасын профессор В.О.Груздев, неврология кафедрасын мәшһүр невропатолог Л.О.Даркшевич җитәкләде.

Укулар башында ук Ә.Г.Терегуловта кешенең эчке әгъзаларындагы чирләрне тикшерүгә аеру-

ча омтылышы һәм сәләте булу ачыкланды. Ул өченче курс студенты чагында ук жәйге каникул көннәрен Минзәлә өязенең Акташ авылында торып бик җаваплы эштә — кинәт таралып киткән холера (эчәк авыруы) чиренә каршы көрәштә уздырды. Шул көннәрдә кеше гомерен саклап калу өчен күпме тырышлык, белем кирәген, дөвалаучының дөваланучы каршында нинди зур җаваплыгы булуны ул беренче кабат чынчынлап аңлады — бу 1909 ел иде.

1911 елда Ә.Г.Терегулов Казан университетының медицина факультетын «Аеруча оста дөвалаучы» диген дәрәжәле исемгә лаек булып тәмамлый. Профессор Алексей Николаевич Казем-Бек аңа зур өметләр баглый, үзе җитәкләгән клиникада калырга, ординаторлык хезмәткә башкарырга тәкъдим ясый. Медицина аспирантурасының бер төре булган җитди бу хезмәткә Ә.Г.Терегулов әлбәттә хөрмәт белән карый, тик ул моңачы алган белемен тәҗрибә белән ныгытудан, киләчәккә таба юлын халык арасында эшләүдән башларга уйлый.

1911 елдан Уфа губернасының Чишмә станциясе врачы хезмәтен башкара. Ике елдан соң Казан университетына кайта, ординатура тәмамлай, 1917 елдан факультетның терапевт клиникасы ассистенты була, бу эшендә өлкән ассистент дәрәжәсенә күтәрелә.

Гражданныр сугышы чорында һәм аннан соң — 1918–1921 елларда — дәүләт юламасы белән башта Томск, аннан Омск университетларында эшли. Эчке авырулар буенча диагностика кафедраларына укытучылар туплауны оештыра. Хезмәтләре аша аңа анда бик уңышлы киләчеге күренә, шулай да аның күңелен яшьлек каласы, инде Совет Татарстанының мәркәзе саналган Казан ныграк тарта. Ә.Г.Терегулов тиздән Казан университетының медицина факультетында эшли башлай.

1924 елда «Озынча минең сулыш көйләүдәге роле» дигән темага диссертация яклый. Хезмәт өлкәсендәге уңышлары белән киң җәмәгатьчелек ихтирамына лаек булып, ул 1929 елда университетның үтә дә җаваплы эшенә — эчке эгъза чирләрен тикшерүче кафедрага җитәкче итеп билгеләнә. 1931 - 1936 елларда Казан медицина институтының уку-укыту эшләре буенча проректоры була.

Шул ук елларда әледән-әле Татарстанның партия пленумнарында эгъзалыкка сайлануы, 1936 елда делегат вәкаләте белән Советларның VII Махсус Бөтенсоюз съездында катнашуы бу танылган терапевт-галимнең җәмәгать эшләренә

биргән эчкерсез күңеле, көче-егеренә дәлил.

1940 елда аңа медицина өлкәсендәге хезмәтләре өчен ТАССРның, шулай ук РСФСРның атказанган фән эшлеклесе дигән исемнәр бирелә. Шушы елда СССР Югары Советы Президиумы карары нигезендә ул хезмәт Кызыл Байрагы ордены белән бүләкләнә.

Бөек Ватан сугышы елларында Ә.Г.Терегулов уку-укыту, дөвалау барышын сүлпәнләндермәс өчен бар көчен һәм талантын биру максаты белән яши һәм эшли.

1944 елда югары уку йортлары буенча җаваплы Бөтенсоюз Комитеты фәрманы белән аңа Казан медицина институтының госпиталь шартларындагы терапия кафедрасын җитәкләү бурычы йөкләнә. Аның ихтыяр көче сүрелми, медицинага хезмәт дәрте сүнми, җәмәгать эшләрендәге өлгерлеге дә дәвам итә... Сугыштан соңгы елларда ТАССР Югары Советының 2, 3, 4, 5 чакырылышларында депутат була. Казан медицина фәнни оешмалары Советының җитәкчесе, ТАССР терапевтларының фәнни оешмасы рәисе була. Бөтенсоюз терапевтлар оешмасы идарәсенә эгъза итеп сайлана.

Сугыш елларында дөньяга чыгудан туктаган «Казан медицина журналы»ның 1957 елда яңадан тууы да Ә.Г.Терегуловның зур тырышлыгына бәйле. Ул барлык Идел бие халыклары өчен аеруча мөһим булган шушы журналның редакторы (1959 елга хәтле), аннан соң редколлегия эгъзасы булып тора.

Тырыш хезмәткә өчен ил аңа абруйлы медальләр тапшыра, 1950 елда ул икенче кабат Хезмәт Кызыл Байрагы ордены ала, 1952 елда СССР Югары Советы аны Ленин ордены белән бүләкли.

Ә.Г.Терегуловның алдарак танылган фәнни ачышлары аш казаны халәтен, аның баш мие белән бәйләнешен, бөөр эшчәнлеген, шулар багланышындагы табигый булмаган тайпылышлар һәм йөрәк мәсьәләләрен яктырта иде. Соңгы озак еллардагы тикшеренүләре кешеләккә бәла булып киң таралган атеросклероз чирен тикшерү, бу чиргә каршы көрәшкә юнәлгән.

Галим ТАССР табигатендәге кешегә шифалы байлыктар мәсьәләсә белән дә даими кызыксынып яши, тикшеренүләр ясый. Бүген без бик теләп тормышыбызда файдалана торган Ижау суының халыкка танылуында да аның һәм аның җитәкчелегендә эшләгән хезмәттәшләренә җитди өлеше бар.

Казан терапия мәктәбенең үсеше, мәктәпнең нигез ташларын салучы профессорлар Н.А.Виноградов, А.Н.Казем-Бек, С.С.Зимницкий,

Н.К.Горяев, М.Н.Чебоксаров кебек шөхесләр турында язып та галим чиксез мактауга лаек эш күрсәтте.

Ә.Г.Терегулов ил күләмендә оештырылган фәнни конференцияләрдә 70кә якын хезмәткә белән катнашты.

Аның җитәкчелегендә 16 диссертация якланды, 200дән артык фәнни язма төгәлләнде, иң мөһиме — алар клиника эшенә уңай йогынты ясап, яңалык булып керделәр.

1963 елда галим пенсиягә китте, тик үзә җитәкләгән кафедра эшеннән читләшми, аның фәнни җитәкчесе булып эшләвен дәвам итте.

Әбүбәкер Гәрәй улы Терегулов 1966 елда 81 яшендә ихлас бирелгән эшләрен, бу вакытлы дөньяны ташлап арабыздан мәңгелеккә китте. 1969 елда РСФСРның министрлар Советы һәм ТАССРның сәламәтлек саклау министрлыгы карары белән шөһәрәбезнең 1нче хастаханәсенә бирелгән исем — олу галим турында кешеләргә истәлек булып — Татарстанның Казан каласында калды.

Әбүбәкер Терегуловның якты образы матур әдәбиятта да чагылыш тапты. Ул — Габдрахман Әпсәләмовның «Ак чәчәкләр» романындагы табиб Әбүзәрнең прототибы итеп алынган.

Ә.Г.Терегуловның тәрҗемәне һәм иҗади юлы турында мәгълүматны Казан дәүләт медицина университетының патологик анатомия кафедрасы мөдире, профессор Наил Шәмсетдинов әзерләде.

ХЕЗМӘТКӘ ЯҢА АЧЫШЛАРГА НИГЕЗ БУЛЫП ЯШИ

Рәйсә Габдрахманова

Рәйсә Шәрәфетдин кызы Габдрахманова — медицина фәннәре докторы, профессор, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе.

Әбүбәкер Гәрәй улы Терегуловның сәләте студент елларында ук беленә. Казан университетының медицина факультетын тәмамлагач, укытучысы профессор А.Н.Казим-Бәк киңәшен тыңлап, аңа Казанда калу мөмкинлегенә була. Тик ул медицина өлкәсендә юлын практик чыныгудан — тәҗрибә майданында ныгудан, халык арасында эшләүдән башларга карар итте. Уфа губернасының Чишмә станциясендә җирле врач (төбәк врачы, элеккеге земский врач) хезмәтен үтәргә алына. Нәкъ өнә шул елларда Ә.Г.Терегуловның Кеше дигән олы исемгә хөрмәте, Аңа ярдәмгә омтылышы, бу юнәлештә мөмкинлегенә күзәтү үзә һәм халыкка да ачыклана башлый.

Ул турыдан-туры ниндидер чир белән генә түгел, шул чирне тудыручы сәбәпләр, шартлар белән дә көрәшә: аларны табарга, төгәл билгеләргә тырыша. Өлгерә алганча, һәркемне, төрле чирләренә дөваларга омтыла. Үлем чигенә җиткән кешенә дә аякка бастырган чакларын күрергә туры килеп, үзә шатлана һәм кешеләрен дә шатландыра.

Маһирлыгы белән еракларга таныла. Аның исеме — төбәк врачлары арасынан иң мәгълүм, губернага киң таралган исемгә әйләнә.

Халык арасында эшләп, Ә.Г.Терегулов шактый тәҗрибә туплый, шул ук вакытта аны дөваллау өлкәсендә күп кенә катлаулы мәсьәләләрнең теоретик чишелеше җитенкерәмәү дә борчый башлый.

Әлегә борчулары белән ул яңадан Казанга кайта. Ординатор булып, профессор А.Н.Казим-Бәк җитәкчелегендә фәнни хезмәткә, тәҗрибәләр-уйланулар-эзләнүләр хезмәтенә керешә. Соңрак бу эшен Л.Л.Фофанова, М.Н.Чебоксарова җитәкчелегендә дәвам итте.

Ә.Г.Терегуловның Казаннан аерылып торган еллары тагын була. Әмма аның гомере, төп хезмәтләре Казаннан аерылгысыз (ул биредә галим булып җиткә, 1927 елда докторлык диссертациясә яклый).

Галимнең тәҗрибәләре, фикри анализлары, фәнни ачышлары — Казан галимнәренең медицина өлкәсендә юнәлешләрен дәвам иттеләр, үстерделәр. Озынча минең сулыш көйләү-

дәге ролен ачыклаган яңа ачышлары, докторлык хезмәте белән дә ул танылган зур шәхес — Н.А.Миславскийның дәвамчысы иде.

Ә.Г.Терегулов медицина өлкәсендәге иң алдынгы идеяләргә таянып эшләде. Идеяләренә тормышка ашыруда фән һәм техника тигез, бердәм адымда үсәргә тиешлеге турында кайгыртты. Нәтижәдә, 1956 елны аның кафедрасы яңа оешкан, оештыруга Ә.Г.Терегулов зур көч куйган «Медфизприбор» бюросының төп клиникасына әйләнде. Бу хәлләр — яңа технология белән житештерелгән приборлар, аппаратлар, җайланмалар — Ә.Г.Терегуловка алдарак башкарган хезмәтләренә кабат карарга, уңайрак шартларда тикшеренергә, сулыш системасын өйрәнү өлкәсенә тагын да тирәнрәк керергә, андагы табигый (нормаль) хәлләрне һәм тайпылыш-патологияләрен ачыграк аңларга-күрергә мөмкинлек бирделәр. Сулыш халәте, үпкә эшчәнлегендә килеп чыккан тайпылышлар, йөрәк эшчәнлегендәге кимчелекләр — шуларның тәндәге кан әйләнешенә кире тәэсире кебек проблемалар, сулышына куркыныч булып, кешене һәрчак сагалап торучы эмфизема — ныклап өйрәнелде. Бу өйрәнүләр тормышларын медицинага багышлаган М.Х.Чудина, Р.Ш.Абдрахманова, Д.А.Вәлимөхәммәтова, К.А.Маянскаялар катнашында

барды. Комплекслы өйрәнүләр нәтижәсендә сулыш бозылуның дәрәжәсе, моны китереп чыгарган сәбәпләр һәм аларны, бигрәк тә иртәрәк ачыклаган очракта, дөвалау мөмкинлекләре беленде. Үпкә эмфиземасын тудыра торган чирләр, аларга каршы көрәш ысуллары билгеләнде.

Ә.Г.Терегуловның дәрәс фикер юнәлеше, шунан туган хезмәте бүгенге яңа ачышларга нигез булып яши.

Ул кафедрадан киткәч тә — аның укучысы, кафедраның яңа хужасы К.А.Маянская житәкчелегендә — аспирант В.Р.Габдрахманов кандидатлык Р.Ш.Габдрахманова һәм Д.А.Вәлимөхәммәтова докторлык диссертацияләре якладылар.

Медицина өлкәсендә генә түгел, Ә.Г.Терегулов көндәлек тормыштагы гадәтләре, туганнарына, гаиләсендә хатыны Әминәгә искиткеч итагәтле мөнәсәбәт белән дә, дуслар җыелып кичкә чәй эчүләр вакытында ачык йөзле, җор телле, күңелле кеше буларак та хәтерләргә уелып саклана.

Аны белгән күпләр, минемчә, аны сагына, бүгенге дөньяга аныңчарак карарга телидер: фән һәм сәнгатьне, табигать һәм кешене Әбүбәкер Гәрәй улы Терегулов кебек ярата белсәң, тормыш чын матурлыгыннан матуррак булып күрәң һәм кешегә яшәү көче өсти бит ул.

Әбүбәкер Терегуловның фәнни эшчәнлегенә тирән һәм күпкырлы. Аның һәр ягын журналда чагылдыру һич тә мөмкин булмас иде. Шуңа күрә без профессор Терегулов тарафыннан 1960 елда Казан дәүләт медицина институты галимнәре каршында сөйләнгән тантаналы нотыкка гына тукталырга булдык. Бу нотыкның тулы тексти терапия кафедрасының 140 еллыгына багышлап чыгарылган «Избранные лекции» эшынтыгында (Казан, 1995) «К проблеме регуляции дыхания и функциональной диагностики легких» исеме астында басылган (20-29 б.). Биредә шушы нотыкның кыска бер өлеше — үпкә эшчәнлеген ачыклауға багышланган «Функциональная диагностика легких. Физиологические основы диагностики легких» дигән бүлекләре генә татарчага тәрҗемә итеп бирелә.

Сулышны көйләү һәм үпкәнең эшчәнлегенә диагноз куюга карата

Әбүбәкер Терегулов

ҮПКӘ ЭШЧӘНЛЕГЕНӘ ДИАГНОЗ КУЮ

Гадәттә, үпкә эшчәнлегенә диагноз кую өчен, үпкәнең альвеола-капилляр системасы белән кан арасында барган газлар алмашының корреляциясенә (ярашуына) карыйлар. Мәгълүм булганча, сулыш алу селте-кислота балансын саклаучы иң куәтле фактор булып тора. Үпкәсә һәм йөрәк-кан тамырлары төгәл эшләгән кешенең канында рН 7,35–7,45, канның кислород белән туенуы 96–98%, кислород сыешлыгы 18–24%, плаз-

мада углерод диоксиды басымы pCO_2 35–45мм (терекөмеш баганасы буенча CO_2 -нең күләмчә өлеше 45–50%, гематокритның 40–54% булырга тиеш (Sunderman, Boerner, 1949).

ҮПКӘ ЭШЧӘНЛЕГЕНӘ ДИАГНОЗ КУЮНЫҢ ФИЗИОЛОГИК НИГЕЗЛӘРЕ

Мәгълүм булганча, сәламәт кешенең альвеолалар системасындагы канда O_2 һәм CO_2 газлары басымнары тулысынча яраклашкан. Газлар

басымы аермасы кануны буенча, сулыш алу фазасында альвеолалардан үпкә капиллярлары системасына күләмчә 20,93–20,94% O_2 , 0,03–0,04% CO_2 үтсә, сулыш чыгарганда күләмчә 15,5–17,5% O_2 , 2,5–5,0% CO_2 үтә. Ә патология хәлендә, альвеола-капилляр элпәсенә процесста катнашуына һәм вакытлыча тоткарлануына яки үпкәнең кислородка сизгер эчке рецепторларының үлгүнә карап, артериядәге канда һәм үпкә альвеолалары системасында газларның басым халәте бозыла. Бозылуның биохимик күрсәткечләре булып гипоксемия һәм гиперкапния, pH үзгәрү, резерв селтелек торалар. Газлар алмашу процессы уртача бозылганда, купирлаудан соң аны тиз арада төзәтә була, әмма пневмониянең авыр (вируслы) формасы — гипоксия вакытында процесс бозылу клиник купирлаудан соң озаграк дәвам итә. Вируслы пневмония вакытында кислород басымының 67–75% тан түбән булуы процессның бик авыр баруын, кислород сулатмаганда үлемгә дә китерәчәген күрсәтә (Н.Н. Савицкий, Н.С. Молчанов, автордашлары белән Герцог, 1959). Бронхиол-альвеола системасында дисфункция (үпкә энфиземы, бронхиаль астма) яисә гел кабатланучы ялкынсындан яки кире кайтмас процесслар нәтижәсендә бронхиол, альвеол системасы өлешчә яки шактый бозылган, бронхлары деформацияләнгән авыруларда үпкәнең селте-кислота балансы үзгәрүен теоретик һәм гамәли яктан өйрәнү бик кызыклы. Мин биредә килеп чыгу сәбәпләре төрле булган хроник арадаш пневмония, үпкә фиброзы, бронхоэктазия (бронх киңәю) авыруы һ.б. күз алдында тотам.

Үпкәләре бозылган авыруларны күпләп лаборатор-клиник тикшерү нәтижәләре шуны күрсәтә: артерия канында O_2 күләме 65–50% -ка кимү — респиратор алкалозның метаболик ацидоз белән тотрыклы һәм кире кайтмас рәвештә катлаулану турында сигнал бирә (Singer, Hastings, 1948; Westlake, Simpson һ.б., 1955).

Организмның кислородка туенмавы арткан саен, житәрлек оксидлашмаган сәт кислотасы, хлор ионнары, сульфатлар, фосфатлар, арадаш системадан углерод диоксидын кысрыклап чыгарып, респиратор алкалозга тагын метаболик ацидоз да өстәлүгә сәбәп булып тора.

Шулай аңлауга нигезләнеп үткәрелгән клиник-лаборатор күзәтүләр күрсәткәнчә, үпкә зәгыйфьләнү метаболик ацидоз белән катлаулану яки катлауланмауга бәйле.

Үпкәнең кислород белән туенуы 80–70% күләмдә генә озаклап барган авыруларда яшәрен зәгыйфьлек була — баскычтан менгәндә тын кысыла, ә тикшергәндә — тын кысылу, респиратор цианоз күзәтелә.

Артерия канының кислород белән туенуы 65–50% -тан кимегәндә һәм pCO_2 (терекөмеш баганасы буенча) 55–62 мм-дан югарырак булганда, кислород белән туенып житмәгән продуктлар, үпкәдәге кан әйләнәше рецепторларына тәэсир итеп, үпкә гипертензиясенә, уң карынчыкның гипертрофиясенә (артык зураюына) турыдан-туры төп сәбәпчәсе булып торалар һәм, соңынан, үпкә зәгыйфьлегенә йөрәк зәгыйфьлегә дә өстәлүгә китерәләр...

📖 КИТАП КИШТӘСЭ

КИТАП КИШТӘСЭ

📖 КИТАП КИШТӘСЭ

КИТАП КИШТӘСЭ 📖

Галимов Д.Г., Даутов Г.Ю., Тимеркәев Б.А.
Физика: Югары техник уку йортлары өчен дәреслек. Өч кисәктә. 1 кисәк. — Казан: Мәгариф, 1999. — 287 б.

ISBN 5-7761-0414-9

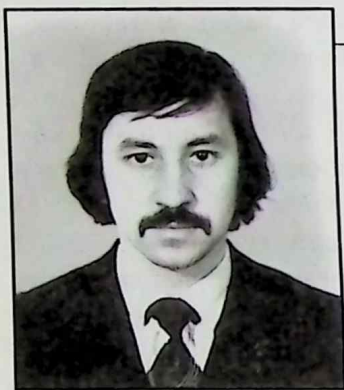
Дәреслек югары уку йортлары студентлары өчен физика курсы буенча билгеләнгән программа нигезендә язылган. Бу китапта физика фәнненең механика, молекуляр физика, термодинамика, механик тирбәнәшләр һәм сыеклыклар механикасы бүлекләренә караган гомумтеоретик мәгълүмат бирелә, мәсьәләләр чишү өчен кирәк булган мәгълүматлар китерелә.

Дәреслек, беренче чиратта, югары уку йортларында татар телендә белем алучы студентларга юллана. Аннан шулай ук аспирантлар һәм мәктәп укытучылары да файдалана ала.

© Яхин Р. Г., 2000

АРХЕОЛОГИЯ ТАБЫЛМАЛАРЫН ЭПР-СПЕКТРОСКОПИЯ ҮСУЛЫ БЕЛӘН ТИКШЕРЕП ӨЙРӘНҮ

Рәшит Яхин

Рәшит Гарәфетдин улы Яхин — физика-математика фәннәре кандидаты, Татарстан Фәннәр Академиясенең фәнни-өштыру бүлегендә баш белгеч булып эшли. Казан физика-техника институтында ЭПР-спектроскопия ысулы белән археологик табылмаларның яшен билгеләү, кан плазмасын тикшереп, ялкынсыну процессларын алдан диагнозлау буенча фәнни эш алып бара. Бу өлкәләрдә берничә мәкалә, патент авторы.

Яхин Р.Г. ЭПР-спектроскопия в археологических исследованиях.

Данная работа посвящается исследованию костной ткани и зубной эмали методом ЭПР-спектроскопии, выявлению некоторых физико-химических закономерностей образования парамагнитных

КЕРЕШ

Бу мәкалә электрон-парамагнит резонансы (ЭПР) спектроскопиясе алымы белән сөяк тукумаларын һәм теш эмален тикшереп өйрәнүгә, аларда барлыкка килүче парамагнитлы үзәкләренң (ПҮ) кайбер физик һәм химик үзлекләрен ачыклауга һәм нурлану (йотылган нур) микъдарын билгеләү ысулын куллануга багышланган.

Соңгы елларда дөньяда экологик проблемалар кискенләшү нәтижәсендә кеше һәм хайваннарның теш эмале һәм сөяк тукумалары ЭПР-дозиметриясенә игътибар артты. Теш эмале һәм сөяк тукумаларының неорганик өлешләре (катнашмалары), хужалары белән гел бергә булганга, бик уңайлы табигый дозиметр ролен үтилә. Шуңа күрә вакытта, алар атом электр станцияләрендә, суасты көймәләрендә, атомтеш корабларында эшләүчеләргә, радиоактив сәнәгать калдыклары белән пычранган регионда һәм хәрби сынау полигоннары тирәсендә яшәүчеләргә шәхси дозиметрия алып бару өчен бик җайлы.

Бүгенге көндә органик матдәдән торган археология табылмаларын даталау да актуаль мәсьәлә булып тора. ЭПР-даталау ЭПР-дозиметрия методының логик дэвамы булып тора. Бу метод сөяк тукумалары һәм теш эмаленең төп төзүчесе бул-

ган гидроксиапатит кристаллитында радиация фоны тәэсирендә барлыкка килгән парамагнитлы үзәкләргә теркәүгә нигезлэнгән. Тикшерелә торган үрнәктә йотылган нур микъдарын билгеләп (жирле радиация фонын белгән очракта), табылдыкның яшен җиңел генә билгеләп була.

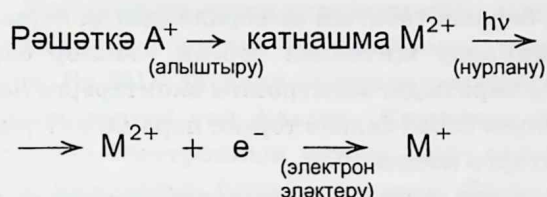
Хәзерге вакытта ЭПР-спектроскопия алымы белән сөяк тукумаларында һәм теш эмалендә җыелган нур микъдарын ике төрле ысул белән билгеләп була: беренчесе — тикшерелүче үрнәкне өстәмә нурланышта тотып; икенчесе — тикшерелүче үрнәктә җыелган нур микъдарын эталон үрнәк белән чагыштырып.

1. РАДИАЦИЯ НУРЛАНЫШЫ НЭТИЖӘСЕНДӘ БАРЛЫККА КИЛГӘН ЭЛЕКТРОН-ТИШЕМ ҮЗӘКЛӘРЕ

ЭПР-спектроскопия куллануың бер өлкәсе булып минерология тора [1]. Сөяк тукумасының һәм теш эмаленең төп нигезен минераллар тәшкит иткәнгә, безнең алар белән кызыксыну аңлашыладыр.

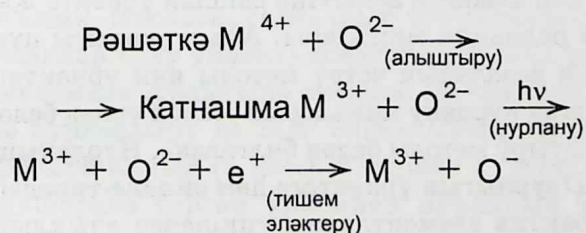
Минералдагы теләсә нинди дефект (кимчелек) якындагы коргының (зарядның) электронейтральгә бозылуны күрсәтә. Шуңа күрә радиация фоны тәэсирендә барлыкка килгән кимче-

лек якин тирәдә уңай (катион вакансиясе булган) яки тискәре (анион вакансиясе булган) корылма житешмәүдән беләнә. Кимчелек уңай корылма белән корылган булса һәм электронны яки «тишемне» эләктереп үзәк ясаса һәм шулай итеп электр нейтральлелеген торгызса, электронны эләктерү процессы ике схема белән күрсәтелә [1]:

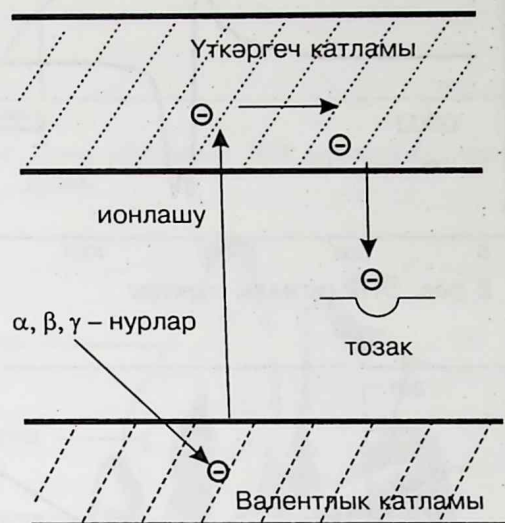
Бу схемада электронлы үзәк барлыкка килү күрсәтелгән: мәсәлән, рәшәткә катионы A^+ катнашма катионы M^{2+} белән алыштырылган, ә ул, үз чиратында, нурлану ярдәмендә барлыкка килгән электронны эләктерергә мөмкин.

Әгәр катион структурасына алыштырганга караганда кечерәк уңай корылма керсә, уңай корылманың житешмәве сизелә. Структурада бу урын тискәре корылган булганга, ул уңай корылган «тишемнәр» өчен тозақка әверелә. Тискәре корылган компонентның уңай корылган үзәкне эләктерүе ахыргача симметрияле түгел (түбәндәге схеманы кара): әгәр дә катион башка кечерәк корылмалыга алыштырылса, радиация артык электроннарны алып ата һәм электрон житешмәгән «тишемле» үзәк күрше кислород атомына күчәчәк:

Катнашма ионының корылмасы зурлыгы алыштыручы ионныкыннан аерылмаска да мөмкин. Төш корылмасы һәм аны чорнап алган электрон болыты арасындагы аерма электрон яки «тишем»не эләктереп алырлык уңай яки тискәре корылмалы өлкәләр барлыкка китерергә мөмкин. Электронны яки «тишемне» эләктерүче үзәкләрне ноктадагы кимчелек дип күзаллау — күренешне якынча ачыклау ғына. Үзәк электронның артык яки ким булуы белән бәйлә булганга, үзәкне кристаллохимик (атом) дәрәжәсендә тасвирлау белән генә чикләнмәскә һәм электронның төзелеше турындагы мәгълүматларны да кертергә кирәк. Бу үзәкнең электроны атом

комплексы буенча таралган һәм гомерен төрле молекуляр орбиталарда уздыра. Орбиталар эләктергеч, эләктерүгә каршы һәм эләктермәүче булырга мөмкин. Гомуми очракта алар бик күп сандагы төрле атомнарны үз эченә алалар.

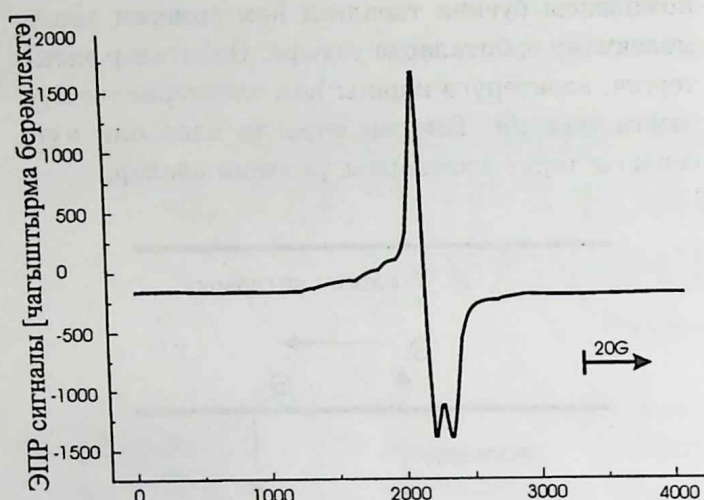

1 рәс. Минералның электронны эләктерү схемасы

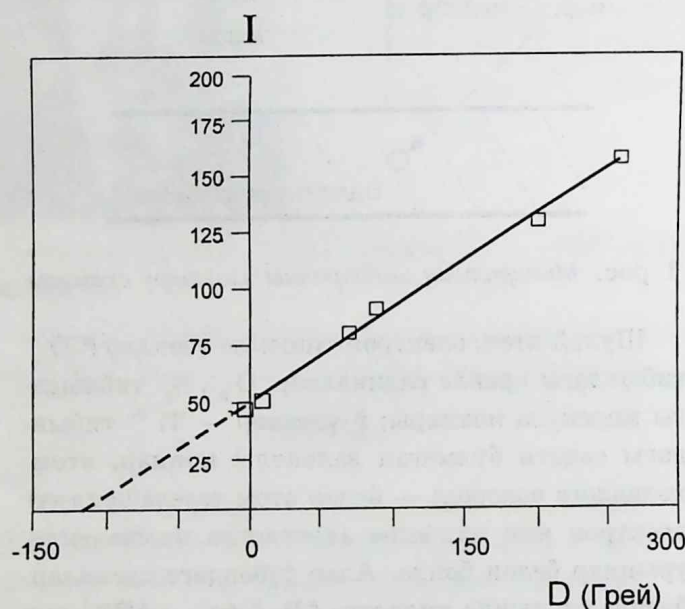
Шулай итеп, электрон-тишемле үзәкләр (CO_3^- тибындагы ирекле радикаллар; O_3^- , S_2^- тибындагы молекула ионнары; F-үзәкләр — Ti^{3+} тибындагы гадәти булмаган валентлы ионнар, атом хәлендәге водород) — болар атом төзелешендәге электрон яки тишемне эләктергән кимчелекле урыннар белән бәйлә. Алар түбәндәге схемалар буенча барлыкка киләләр: $AB_m^n \pm e^- \rightarrow AB_m^{n\pm 1}$ яки $A^n \pm e^- \rightarrow A^{n\pm 1}$, яки $[V_B] + e^- \rightarrow F$ үзәгә. Монда e^- — электрон, A — катион, B — анион, V_B — анион вакансиясе. Кайбер парлашкан агрегат үзәкләрен искә алмаганда, гадәти үтә күренмәле өлкәдә һәрвакыт диярлек оптик йоту белән бәйлә компенсацияләнмәгән (ирекле) электрон бар. Һәм ул ЭПР сигналының, парамагнитлыкның һәм фотоүткәрүчәнлекнең барлыкка килү шарты. Электрон-тишемле үзәкләрнең нурланмаган минералларда киң таралуы, нурлаганнан соң аларның концентрациясе артуы, яңа үзәкләр барлыкка килүе билгеле [2–5].

2. ЭПР-ДАТАЛАУ НИГЕЗЛӨРЕ

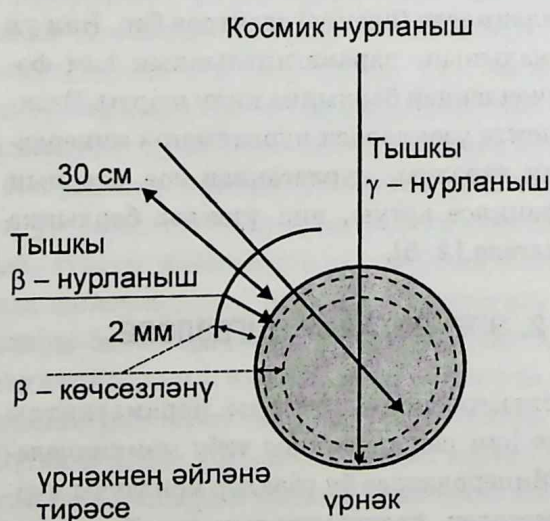
ЭПР-спектроскопия методы парамагнитлы үзәкләрне һәм радикалларны табу мөмкинчелеге бирә. Минералларда бу үзәкләр ионлаучы нурланыш (мәсәлән, радиоактивлык яки X-нурлар, 1 рәс. кара) тәэсирендә барлыкка килергә мөмкин. Диэлектрик буларак минералда электрон тора алырлык ике энергетик өлкә — валентлык

2 рәс. ЭПР сигналы спектры

3 рәс. Төрле микъдарда нурлау белән ЭПР сигналы арасында бәйләнеш

4 рәс. Үрнәкнең әйләнә-тирә радиациясә белән тәәсирләшү схемасы

өлкәсә (төп халәт) һәм үткәргеч өлкә бар. Минерал формалашу вакытында бөтен электроннар төп халәттә булалар. Табигый нурланыш (α , β , γ һәм космик нурлар) тәәсирендә электроннар энергиянең югарырак кимәленә күчәргә мөмкин. Кыска вакытлы диффузия чорыннан соң бу «ярсыган» электроннар валентлык өлкәсә тирәсендә «тишемнәр» белән кушылалар. Шуңа да карамастан, барлык табигый минералларда да корылма берникадәр җитешми торган үзәкләр бар. Алар, үз чиратыда, электронны эләктерергә һәм ЭПР методы белән беләнә торган парамагнит үзәк хасил итәргә мөмкиннәр.

Аерым төр үзәкләр эләктергән электроннар саны һәм аңа бәйле ЭПР сигналы ($g=2,0036 \pm \pm 0,0004$, $\Delta H=8G$) амплитудасы (2 рәс.) нурлану вакытына һәм көчәненә пропорциональ.

Тикшереп өйрәнелә торган үрнәк ЭПР-дәталауда дозиметр буларак эшли. Ул үз тирәсендәге (30 см арада) барлык радиация чыганаclarы нурланышын һәм космик нурланышны терки. Гадәттә, табигый радиация уран (U) һәм торий (Th) изотоплары нурланганда һәм калий (^{40}K) таркалганда күзәтелә. Үрнәкнең яшен ЭПР методы белән билгеләү өчен түбәндәге формула кулланыла:

$$D_F = \int_0^T D(t) dt. \quad (1)$$

Монда D_F – барлыкка килү мизгеленнән яки нуль дип алынган вакыттан башлап үрнәктә җыелган радиация микъдары. Аның зурлыгы нурланыш дозаларын өстәү методы яки үрнәктәге йотылган нурлану микъдарын эталон үрнәк белән чагыштыру методы белән билгеләнә. Нурланышның D зурлыгын үрнәктәге һәм әйләнә-тирәдәге радиоактив элементларны тикшереп ачыклайлар. 4 рәсемдә үрнәкнең әйләнә-тирәдәге радиация белән тәәсирләшүе, D зурлыгын билгеләүче факторлар һәм процесслар күрсәтелгән.

(1)нче формуладан күренгәнчә, яшьне ЭПР методы белән ачыклау өчен ике параметрны билгеләргә кирәк: тупланган D_F нурлау микъдарын һәм D нурлану зурлыгын. Аларның икесенә дә төрле процесслар тәәсир итә. Түбәндә шуларның кайберләрен карарбыз.

Җыелган радиация микъдарын билгеләү

Үрнәккә үтеп керүче бөтен радиация чыганаclarы D_F үзәген тәзи һәм ул «дозалар методы» белән ачыклана. Тикшерелә торган үрнәкләр

артта барган зурлыктагы радиация дозалары белән бер-бер артлы нурландырылдылар, ә бу, үз чиратында, ЭПР сигналын үстерә. ЭПР сигналының зурлыгын нульгә кадәр киметеп, D_F ны ачыкларга мөмкин. Аны билгеләүнең башка ысулы булып, тикшерелә торган үрнәктә йотылган нурлану микъдарын саф эталон белән чагыштыру методы тора.

Йотылып жыелган радиация микъдарын дәрәжә билгеләүнең шарты булып термик тотрыклык тора. Бу ЭПР-даталау методын куллану өлкәсен цикли торган төп фактор. Кимчелек тирәсенә элэккән электронның уртача яшәү вакыты термик тотрыклык белән ачыклана. Яшәү вакыты τ Аррениус законы белән билгеләнә:

$$\frac{1}{\tau} = \nu_0 e^{-\frac{E_a}{kT}} \quad (2)$$

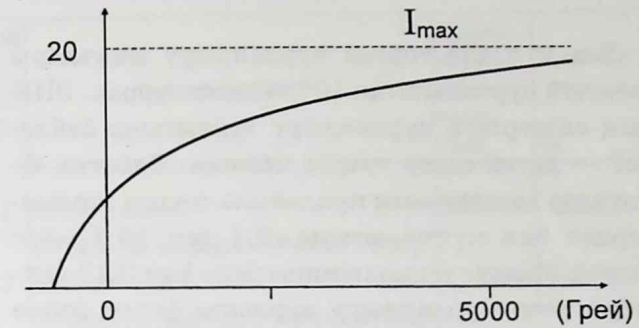
Монда E_a — активация энергиясе; k — Больцман даимие; T — температура (К); ν_0 — ешлык факторы (экспонента алдындагы параметр).

Электрел алынган электронның уртача яшәү вакыты үрнәкләрне кыздыру тәҗрибәләреннән ачыклана.

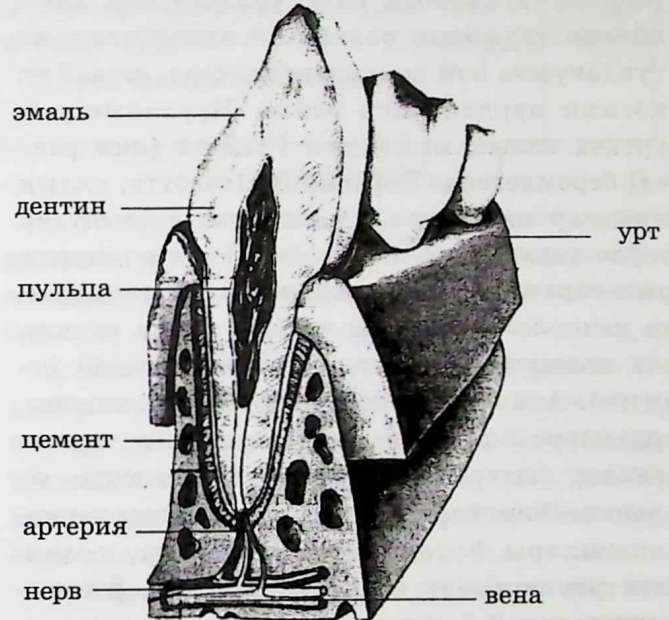
Тикшерелүче үрнәкнең туенуы

Үрнәктә электронны элэктерүче тозақлар саны даими булганлыктан (шулай булырга тиештә), күбрәк электрон элэктереп алган саен аларның башка электроннарны элэктерү мөмкинлегенә кими. Мәсәлән, сигналның үсү сызыгы (бөтен тозақлар тулу уңаена) асимптота буенча үзенең максималь зурлыгына якыная. Моннан соң өстәмә нурландыру да ЭПР сигналының зурлыгын арттыра алмый (5 рәс.). Тәҗрибә күрсәткәнчә, тикшерелә торган үрнәкнең нурланып туену микъдары сызыкча функциягә караганда, экспоненциаль функция белән яхшырак билгеләнә һәм ЭПР буенча яшәүнең төгәлләрәк билгеләнүенә китерә. Шуны да искәртеп китәргә кирәк: бу очракта $I_{\max}$ бер-бер артлы якыная юлы белән хисапланырга тиеш, ә ышанычлы нәтиҗә алу өчен үрнәкне $I_{\max}$ -ның 75 проценты кадәрле микъдарда нурландырырга кирәк. Тешнең эмаля өчен бу микъдар 10^5 Грейга җитәргә мөмкин. Аппроксимация кәкресе экспоненциаль булганда D_F -ны билгеләү хатасын табу шактый катлаулы. Шулай да, ул тупланган радиация микъдарының 5–10% тәшкит итә дип әйтергә мөмкин.

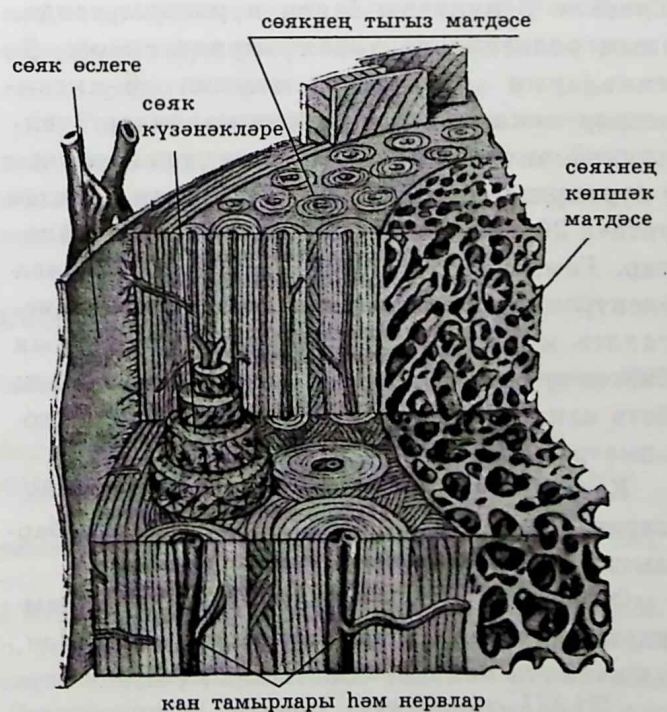
I (Чагыштырма берәмлектә)

5 рәс. Туену эффекты: ЭПР зурлыгы $I_{\max}$ -га килеп җитә

6 рәс. Кеше тешенең төзелеше

7 рәс. Кешенең торбачыл сөягә төзелеше

Без куллана торган нурландыру микъдары табигый нурланыштан 10^9 тапкыр зуррак. ЭПР-ның сизгерлеге нурландыру зурлыгына бәйлеме? — дигән сорау туарга мөмкин. Әлбәттә, бу микъдар даталау өчен кулланыла торган зурлыктардан бик күпкә югары (0,1 дән 10 Грей/с кадәр). Махсус термолюминесцент һәм ЭПР тикшеренүләр нурландыру зурлыгы белән бәйле эффектлар юклыгын күрсәтәләр [4].

Гомумән алганда, үрнәкне нурландыручы радиоактив кырның көче үрнәктә һәм аның әйләнә тирәсендә радиоактив элементларның туплануына һәм концентрациясенә, шулай ук космик нурланышка бәйле. Нурланышның уртача еллык микъдары Грей/ел (яки рад/ел) берәмлегендә бирелә һәм, гадәттә, еллык микъдар дип атала. Радиоактив элементлар төрле характеристикалы α -, β - һәм γ -нурларын тараталар. **α -кисәкчекләр** чагыштырмача кечкенә — 20 мкм чамасы арада ирекле оча алалар (тыгызлыгы $2,5 \text{ г/см}^3$ булган мохиттә). Алар үз тирәсендә бөтен тозакларны тундыручы зур ионлашу хасил итә торган треклар (эзләр) калдыралар. Шуңа күрә α -кисәкчекләр, бер үк энергияле β - һәм γ -нурланышлары белән чагыштырганда, тозак электроннары алу өчен яраксызрак. **β -кисәкчеләренә** $2,5 \text{ г/см}^3$ тыгызлыклы матрицада уртача ирекле очу арасы 2 мм чамасы. Үрнәкне β -нурлары белән нурландырганда, аның өслегендәгә чәчелү процесслары β -микъдарын арттырырга мөмкин. β -кисәкчекләр α -кисәкчекләр кебек каналлар буенча хәрәкәт итмичә, үрнәк эченә үтеп керәләр. **γ -нурлар** тыгызлыгы $2,5 \text{ г/см}^3$ булган мохиттә уртача 30 сантиметрга кадәр ирекле оча алалар. Гамма-нурларының энергиясе икенчел электроннар хасил булу нәтижәсендә кристаллга күчә [3]. Нурланышның зурлыгын билгеләү өчен берничә алым бар: альфа һәм бета санагычлар яки термолюминесцент дозиметрия куллану [6].

Кварц бөртекләрен яки теш эмале үрнәкләрен даталаган очракта β -нурланышы барлыгын да онытырга ярамый.

Әгәр дә үрнәкнең һәм әйләнә-тирә катламнарының уртача атом номеры төрлечә икән, ул вакытта контакт зонасында күзәтелә торган чәчелү эффекты уртача β -нурланыш микъдарын арттырырга да, киметергә дә мөмкин [7].

Күп кенә археологик табылдыкларга гадәти даталау методлары кулланылмый, чөнки аларга радиоуглерод даталау методын кулланып булмый, башка методлар да ярамый. Димәк, сөяк тукумаларын һәм теш эмальләрен ЭПР методы белән даталау кирәк. Тешнең төзелеше 6 рәс. бирелгән. Ул гидроксиапатиттан $(\text{Ca}_{10}(\text{PO}_4)_6(\text{OH})_2)$ торган эмальдән, бай органикалы дентин һәм цементтан гыйбарәт.

Сөяк тукумасының структурасы

Тере организмның аерым органы буларак, сөяк берничә тукумадан тора. Шуларның иң мөһиме — сөяк тукумасы. Сөяк ике төр химик матдәдән: $1/3$ органик (башлыча, оссеин) һәм $2/3$ неорганик (кальций тозларынан, аеруча фосфорлы известьтән) өлеш ләрдән тора. Әгәр дә сөяккә кислота эремәсе белән тәэсир итсәк, известь тозлары эри, ә органик матдә кала. Сөякнең формасы саклана, әмма ул йомшак һәм эластик була. Әгәр дә сөякне яндырсаң, органик матдә янып бетә, ә неорганик матдә кала. Бу очракта сөякнең үз формасы саклана, әмма ул тиз уалучан була. Сөякнең эластиклыгы оссеиннан, ә катылыгы — минераль тозлардан дигән нәтижә ясарга була. Органик һәм неорганик матдәләрнең тере сөяктә билгеле тәртиптә оешуы, аңа гадәти булмаган ныклык һәм сыгымчалык бирә (7 рәс.). Жентекле рентгенологик тикшеренүләр кальцийның рентген нурларын тоткарлау сәләтенә һәм тамгалы фосфор атомнары алу мөмкинлегенә нигезләнгән.

3. ТӘҖРИБӘЛӘР

Тикшеренүләр «Bruker» фирмасының ER-200 SRC ЭПР-спектрометрында үткәрелде. Бөтен типик ЭПР-спектрометрлар кебек үк, ул үтә зур ешлыклы нурланыш чыганагынан, резонатор системасыннан, детекторлау системасыннан, модуляцияләү системасыннан һәм магнит системасыннан тора. Үтә зур ешлыклы нурланыш чыганагы булып якынча $9,5 \text{ ГГц}$ радиоешлыктагы тирбәнәшләр тудыручы клистрон тора. Магнит системасы тышкы магнит кырының 21 килоэрстедка кадәр тотрыклы зурлыктарын алырга мөмкинлек бирә. Приборның сизгерлеге — 1 см^3 үрнәктә 10^{10} парамагнитлы үзәкләр төзәрлек. Тәҗрибәләр

T₁₀₂ тибындагы резонаторда кварц ампулада үткәрелделәр.

Спектрометр кайбер гади тәҗрибәләргә автоматлаштыру, алынган спектрларны эшкәртү, спектрның мөмкин булган параметрларын алу, алынган информацияне озак вакыт саклау өчен «Аспект 3000» исемле компьютер белән тәэмин ителгән. Бүгенге көндә кулланыла торган андый класслы спектрометрлар белән чагыштырганда, без кулланган спектрометрның радиотехник параметрлары тотрыклы. Бу сыйфат кечкенә ЭПР сигналларын җыеп тупларга мөмкинлек бирә.

Үрнәкләрне нурландыру өчен ионлаштыручы нурланыш чыганагы — структураны анализлай торган, өстәлдә урнашкан рентген җайланмасы кулланылды. Ул тәҗрибәләр өчен махсус көйләнде, аңа көмеш анодлы лампа куелды.

Без кеше һәм хайваннарның теш эмальләрен һәм сөяк тукумаларын тикшереп өйрәндек. Тикшерелүче үрнәкне билгеле микъдарда рентген нурланышы белән нурландыру нәтиҗәсендә барлыкка килгән ЭПР спектры 2 рәсемдә китерелгән. Ә 3 рәсемдә тәҗрибә нәтиҗәләре — төрле микъдарда нурландыру белән ЭПР сигналы арасындагы бәйләнеш бирелгән. Аннан күренгәнчә, үрнәкне нурландыру микъдарын арттырган саен, тикшерелгән үрнәкләрдә параманитлы үзәкләрнең концентрациясе туры пропорциональ рәвештә үсә. Бу туры бәйләнешне ЭПР сигналының кечкенә кыйммәтләре өлкәсенә юнәлткәндә, безнең тикшеренүләргә кадәр булган нурлану микъдарын табабыз. 3 рәсемдә күрсәтелгән мисал өчен бу микъдар 119,2 Грей. Үлчәүләрнең максималь хатасы 5–10% булды.

Башка үрнәкләрнең тикшерү нәтиҗәләре 1 җәдвәлдә китерелгән.

№ п/п	Үрнәкнең исеме	Нурландыру микъдары, грей	Үрнәкнең яше, ел
1	Кеше сөяге (Мурзихә каберлегеннән, №54)	326,40	1088,0
2	Хайван сөяге (Мурзихә каберлегеннән, №30)	176,68	589,0
3	№1 теш (археология табылдыгы)	345,53	1151,8
4	№2 теш (археология табылдыгы)	221,51	738,4
5	№3 теш (археология табылдыгы)	119,27	397,6 °
6	Сыер сөяге (Арча шәһәре хәрабәсеннән)	170,75	569,2

НӘТИҖӘЛӘР

1. Тәкъдим ителгән алым кешенең югары радиацияле урында (жирдә) эшләү дәверендә алынган радиация нурлануы микъдарының күләмен билгеләү өчен кулланылырга мөмкин.

2. Эшкәртелгән алым санитар гигиенада гадәти алым белән нурлау микъдарын билгеләүгә караганда төгәлрәк булганга күрә, югарыда тәкъдим ителгән алым пациентның диагнозлау вакытында алган нурлану микъдарын билгеләү өчен кулланылырга мөмкин.

3. Тәкъдим ителгән алым шулай ук сөяк тукумаларында радиация фоны һәм югары радиация шартларында узган биохимик процессларга ионлаштыручы нурланышларның тәэсирен өйрәнү өчен фундаменталь тикшеренүләр уздырганда кулланылырга мөмкин.

4. Сөяк тукумаларының һәм теш эмальләренең еллык уртача нурлану микъдарын белгән очракта, археология табылдыкларының яшьләрен билгеләргә мөмкин.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Marfunin, A.S. (1979). *Spectroscopy, Luminescence and Radiation Centers in Minerals*. Springer Verlag, Berlin, 352 pp.
2. Ikeya, M. (1978a). Electron spin resonance as a method of dating. *Archaeometry*, 20, pp. 147-158.
3. Grun, R. (1985a). ESR dating speleothem records: limits of the method. In: Ikeya, M. and Miki, T.(eds), *ESR dating and Dosimetry*, pp. 61-72. IONICS, Tokyo.
4. Debenham, N.C. (1983). Reliability of thermoluminescence dating of stalagmitic calcite. *Nature*, 304, pp.154-156.
5. Kobayashi, T. and Suhara, M. (1985). Single crystal ESR dating: method and apparatus. In: Ikeya, M. And Miki, T.(eds), *ESR Dating and Dosimetry*, IONICS, Tokyo, pp. 293-298.
6. Mejdahl, V. and Wintle, A. G. (1984). Thermoluminescence applied to age determination in archaeology and geology. In: Horowitz, Y.(ed.), *Thermo-luminescence and Thermoluminescent Dosimetry, Volume III*, pp. 133-190.
7. Kalefezra J. and Horowitz Y.S. (1979). Electron backscattering corrections for beta dose-rate estimations in archaeological objects. *PACT*, 2/3, pp. 428-438.

ХЛАМИДИОЗ АВЫРУУН АЧЫКЛАУДА ЯҢА ЫСУЛ

Фоат Авзалов

Авзалов Фоат Зиятдин улы, Н.Э.Бауман исемендәге Казан дәүләт ветеринария медицинасы академиясенең К.Г.Боль исемен йөртүче патологик анатомия кафедрасы доценты, ветеринария фәннәре кандидаты. Төп фәнни юнәлешле йогышлы авыруларның, шул исәптән түләмә, хламидиоз йогышларының организмда китереп чыгарган патологик, иммунологик һ.б. төзелеш үзгәрешләрен өйрәнү. 80 гә якын фәнни хезмәт авторы. Фәнни эшләре буенча 1 патент, 3 авторлык таныклыгы алган.

Авзалов Ф.З. Новый способ диагностики хламидиоза.

С использованием молекулярно-биологических методов разработан и предложен новый способ обнаружения хламидий в биологических объектах с помощью ДНК-зонда.

Хламидиоз кискен рәвештә узучы яисә озак дәвамлы йогышлы авыру. Хәзерге вакытта күп галимнәрнең раславынча (Терских И.И., 1966; Гаффаров Х.З. һ.б., 1972; Курбанов И.А. 1983; Хазипов Н.З. Равилов А.З. һ.б., 1984; Авзалов Ф.З., Курбанова И.А., 1987 һ.б.), хламидиоз терлекләр, йорт һәм кыргый кошлар, жәнлекләр арасында киң таралган авыруларның берсе булып санала һәм, аралашу нәтижәсендә кешеләргә дә күчү мөмкинлегенә булуын исәпләгәндә, жәмгыятькә шактый зур зыян китерүче авыру булып тора.

Бу авыруны китереп чыгаручы микроблар башкалардан күп сыйфатлары белән аерылып торышын исәпкә алып, алар халыкара таксономик комитетның карары белән аерым төркемгә — хламидияләр ыруына бүлөп чыгарылды.

Хламидияләр киң күләмдә, ягъни төрле билгеләнешләр белән тасвирланучы авырулар китереп чыгаруға сәләтле. Алар арасында күзләр зарарлану, ашказаны-эчәк, женси эгъзалар, баш һәм арка мие, үпкә-сулыш юллары, буын авырулары һәм башкалар бар. Кыскасы, гамәли яктан хламидияләр организмның барлык эгъзаларын һәм системаларын зарарларға сәләтлеләр. Шуш ук вакытта, бу ыруга керүче микробларның бер төр хайваннардан икенчеләренә күчү мөмкинлегенә, организмның физиологик халәтенә һәм хламидияләрнең аңа керү юлларына карап төрле эгъзаларга, тукумаларга яраклашуы, сайланмалы рәвештә аларны зарарлавы ачыкланды. Хламидияләрнең яшәү рәвешенә һәм мохиттәгә әйләнеше, хәрәкәт асылында, аларның эво-

люцион үсеш чорында тереклек организмы күзәнәкләрендә паразитларча яшәүгә бик нык яраклашуы ята. Хламидияләрнең бу паразитик яшәү чоры алар өчен берьяклы файда бирә, тереклек күзәнәкләрен үзләренә ДНКсын (дезоксинуклеин кислотасын) эшләп чыгаруға мәжбүр итү шартларында бара. Хламидияләрнең организм күзәнәкләренә үтеп керүе һәм зарарланган күзәнәкләрдә паразит булып «оятсызларча» яшәве, аларның тыныч, мәшәкатсез тормышын гына түгел, үрчүен дә тәмин итә. Бу очракта аларга бернинди дару матдәләре, хәтта көчле антибиотиклар да тәсир итә алмаска мөмкин. Мондый хәл, үз чиратында, авыруның чыдамлы, өзлексез йогыш (персистирующая инфекция) яки яшерен йокымсырау (латентная инфекция) рәвешенә күчүенә сәбәпче булып тора. Вакыйгаларның мондый борылыш алуы, аңа хас, ачык билгеләнешләре булмау — авыруны тәгаен ачыклауда яңа киртәләр, кискен каршылыклыklar тудыра. Бу очракта гамәлгә кәргән иммунитетны күрсәтүче яки химик ысуллар белән авыруны ачыклау мөмкинлегенә нык дәрәжәдә кими яки бөтенләй югала.

Бүгенгә көндә биологик материалда хламидияләрне аныклауға багышланган, төрле тикшеренүчеләр тарафыннан тәкъдим ителгән 20 гә якын ысул гамәлдә булуга карамастан, алар югарыда күрсәтелгән сәбәпләр аркасында көткән нәтижәгә һәрвакытта да бирмиләр. Тикшенүләр нәтижәсендә алынган уңай яки тискәре күрсәткечләр бәхәслә булып калалар, авыруның төрән төгәл атау мөмкинлегенә югала.

Соңгы елларда уздырылган фәнни-тикшеренүләр күрсәтүенчә, хәзерге вакытта диагностик яктан баерак мәгълүмат бирүче, авыру тулдыручы микроорганизмнарның нуклеин кислоталарын өйрәнүгә нигезләннгән ысуллар аеруча уңышлы булып санала. Алар исәбенә РНК һәм ДНКларны гибридлаштыру, геннарны кискәләп тикшерү (рестрикционный анализ), полимеразлы чылбырлы реакция (полимеразная цепная реакция — ПЦР) һәм башкалар керә. Бу ысулларның мәгънәви кыйммәте, дәрәжәсе бигрәк төчымсыраучы йогышларны ачыклауда, ясалма шартларда үстөрөп булмаган авыру кузгаткыч микроорганизмнарны табуда һәм аларның ыру һәм төр ягыннан дәрәс бүленешен билгеләүдә аеруча арта. Югарыда күрсәтелгән шартларны исәпкә алып, безнең тарафтан хламидиоз авыруын ачыклау, диагноз кую өчен яңа ысул эшләнә һәм төкьдим ителдә. Бу максаттан чыгып, башта ДНК зонды рСР—111 булдырылды. Бу зонд ДНКның катнашма молекуласы (рекомбинантная молекула ДНК) буларак үз эченә рВР—322 плазмидасын һәм хламидияләрнең пситтаки атамалы төреннән алынган хромосома ДНКсының үзенчәлекле кисәген ала. Диагноз кую максатында, файдалану өчен рСР—111 ДНК-зондына дезокси — α - P^{32} АТФ (Обнинск шәһ.) ярдәмендә НИК—трансляция ысулы буенча (Маниатис һ.б., 1984) радиоактив тамга салынды. Хламидияләрне биологик объекттан эзләп табу өчен төкьдим ителгән ысул түбәндәгечә башкарыла. Башта биологик материалдан (кан, әгъза, тукума кисәкчеге һ.б.) тоташ ДНК (тотальная ДНК) аерылып алына. Аннан соң бу ДНК органик филтрга урнаштырыла, ныгытыла һәм радиоактив тамгасы булган рСР—111 ДНК-зонды белән гибридлаштырыла. Уңай нәтижә булса, ягъни хламидияләр табылган очракта, рентген тасмасында радиорәсем сурәте (радиоавтография) барлыкка килә һәм жиңел укыла. Тискәре нәтижә булса, ягъни хламидияләр табылмаса, радиосурәт булмый.

Төкьдим ителгән рСР—111 ДНК-зондының үзенчәлекле сыйфатлары, ягъни хламидияләр-

не генә аеру, таба белү сәләте күп тапкырлар тикшерелдә, нитроцеллюлозалы филтрларда гибридлаштыру ысулы белән һәм Саузерн төкьдим иткән ысул буенча блотт-гибридлаштыру төжрибәләре уздыру аша расланды.

ДНК-зондының сизгерлеге, хламидияләрне эзләп табу сәләте нокталарда ДНК гибридлаштыру юлы белән тикшерелдә. Тикшеренүләр күрсәткәнчә, зондны куллану хламидияләр ДНКсының күләме бик аз, 1 нг тирәсе булган очракта да, аларны ялгышсыз табу мөмкинлеген бирә. Болардан тыш үзенчәлекле рСР—111 зонды ярдәмендә, дот-гибридлаштыру төжрибәсе аша, йогыш кузгаткычның сан ягыннан күплеген дә билгеләргә була. Бу максаттан нитроцеллюлозалы филтрга тикшереләсе объекттан алынган билгеле күләмдәге ДНК урнаштырыла һәм билгеләнгән күләмдә хламидияләр ДНКсы булган контроль үрнәк белән гибридлаштырыла. Нәтижәдә, гибрид кушылманың һәм контроль үрнәкнең нисбәтле радиоактивлыкларын чагыштыру юлы белән йогыш кузгаткычның сан берәмлеген, күплеген хисаплап чыгарырга мөмкин.

Хламидияләрне биологик объектлардан табу һәм тиңләштерү өчен билгеләнгән ДНК гибридлаштыру ысулы үзенә сиземлеге, үзенчәлеге, ягъни хламидияләрне генә таный алуы һәм ышанычлы булуы белән барлык таләпләрне тулысынча канәгатьләндерә, шунлыктан лабораторияләр гамәлендә киң кулланылуға төкьдим ителә ала. Бигрәк тө, авыру кузгаткычның организмда чыдамлы, берөзлексез таралуы яки яшерен, йокымсыраучы йогыш чорында (хламидияләрне башка иммунитетны ачыклаучы яисә химик ысуллар белән табу мөмкин булмаганда) бу ысул алыштыргысыз булып кала. Төкьдим ителгән ысул хламидияләрне йогыш белән авыручы организмның тукумаларында, әгъзаларында, биологик сыекчаларында, бүленмәләрендә, хайваннардан алынучы продуктларда, чималда һәм йогыш элөккән паразитик организмнарда табарга һәм тиңләштерергә мөмкинлек бирә.

Хламидиоз йогышын рСР—111 кушылмалы ДНК—зонды ярдәмендә ачыклау процессы эш вакыты буенча 24 сәгать таләп итә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Авзалов Ф.З., Курбанова И.А. Ветеринария. 1987, 6.—34-36 с.
2. Гаффаров Х.З., Хамадеев Р.Х. Материалы Всесоюзн. научн. конф. по проблемам ветеринарии в животноводческих комплексах и хозяйствах промышленного типа. Казань. 1972.—107-108 с.
3. Курбанов И.А., Авзалов Ф.З., Лабутина Л.Ф., Зоткин Г.В., Курбанова И.А. Ветеринария. 1983, 2.—36-38 с.
4. Терских И.И., Громыко А.И. Вопросы вирусологии. 1966, 1.—80-84 с.
5. Хазипов Н.З., Равилов А.З., Гаффаров Х.З., Хамадеев Р.Х. и др. Хламидиозы сельскохозяйственных животных. М.: Колос, 1984.

ТАТАРСТАН ЖӨМҺҮРИЯТЕНДӘ БӘРӘҢГЕ ЖИТЕШТЕРҮНҮҢ ТӨБӘК ТЕХНОЛОГИЯСЕ

Ринат Габдрахманов

Ринат Кадыйр улы Габдрахманов – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт авыл хуҗалыгы академиясенең машина-трактор паркын файдалану кафедрасы доценты.

Абдрахманов Р.К. Зональная технология возделывания картофеля в Республике Татарстан.

Проведен анализ возделывания картофеля в Республике Татарстан и разработана новая технология производства товарного картофеля с минимальными затратами труда и средств.

БӘРӘҢГЕНЕҢ БАРЛЫККА КИЛУ ТАРИХЫ

Бәрәңгенең туган ягы булып Көнъяк Америка исәпләнә. Кешенең беренче тапкыр бәрәңгенең кыргый формалары белән танышуына һәм аны ашамлык итеп куллануына 15 мең елдан артык вакыт узган. Бәрәңге беренче тапкыр Европага 1565 елда алып кайтыла. Башта Испаниягә, аннан соң Италиягә һәм башка илләргә.

Бәрәңге Рәсәйгә 17 гасыр ахырында Петр I тарафыннан кайтарыла һәм бары тик 1765 елда гына утыртыла башлый.

Халыкта бәрәңгене «икенче икмәк» дип атыйлар. Бәрәңге кеше өчен ашамлык булып саналса, ә промышленность өчен ул кыйммәтле чимал.

Соңгы елларда безнең жөмһүрияттә бәрәңге житештерү югары урында түгел. Күп вакытта шундый сорау туа: «Нишләп Татарстан Республикасы бәрәңгене күп мәйданнарда үстереп тә, шәһәр халкын сыйфатлы бәрәңге белән канәгатьләндерә алмый»? Бу сорауга җавап итеп түбәндәге төп сәбәпләргә әйтәргә мөмкин.

1. Республикада бәрәңге житештерүнең үз төбәк технологиясе юк.

2. Чәчүлек бәрәңгене әзерләгәндә булган бик күп кимчеләкләр.

3. Бәрәңге житештерүче хуҗалыкларының матди-техник базасы бик түбән дәрәжәдә булу.

4. Бәрәңге уңышын жыюда комбайннарны житәрлек дәрәжәдә кулланмау.

5. Саклаганда бик зур югалтуларга дучар булу.

6. Бәрәңге житештергәндә күп вакытта агроталәпләренң бозылуы һәм басуларны дәрәс сайламау.

7. Кайбер хуҗалык житәкчеләренең бәрәңге житештерүгә һәм саклауга җавапсыз карашлары.

Югарыда күрсәтелгән сәбәпләргә анализлап, фәнни-техник прогресс таләпләреннән чыгып һәм күп еллык тәҗрибә күрсәткечләрен искә алып, Республикада бәрәңге үстерүнең файдалылыгын күтәрүнең төп юлларын түбәндә күрсәтелгәнчә билгеләргә мөмкин.

1. Бәрәңге игүдә киеренке технология куллану.

2. Планлы хуҗалык нигезендә авырусыз (вирусыз) чәчүлек орлыклар житештерү.

3. Рациональ итеп ашламалар куллану.

4. Үсемлекләргә авырулардан, чүп үләннәреннән һәм корткычлардан саклау эшләрен үз вакытында һәм дәрәс итеп алып бару.

5. Бәрәңге игүче хуҗалыкларның матди-техник базасын ныгыту.

6. Хуҗалыкларда бәрәңге үстерү буенча махсуслаштырылган оешмалар булдыру.

7. Шәһәр предприятиеләре һәм оешмалары белән авыл хуҗалыгы коллективлары арасында тыгыз элемтә урнаштыру.

Чит илләрнең махсус фәнни тикшеренү оешмаларының, берләшкән дәүләтләр берлегенең һәм Татарстан җөмһүриятенең алдынгы хужалыкларының бәрәңге үстерү буенча булган казанышлары нигезендә, хезмәт һәм матди чыгымнарны киметүгә юнәлдерелгән, шулай ук һәр

гектардан зур уңышлар алырга мөмкинчелек бирүче төбәк технологиясенең гыйльми нигезләмәсе төзелде.

Бу технологиянең төп өлешен технологик карта төшкил итә.

БӘРӘҢГЕ ҖИТЕШТЕРҮНҮҢ ТЕХНОЛОГИК КАРТАСЫ

Утырту ысулы — тигез.

Бәрәңгене көзгә культуралардан соң утыртырга кирәк. Биредә чиста пар кырында игелгән көзгә бодай алына.

№	ЭШ ИСЕМНӨРЕ	АГРЕГАТЛАР	АГРОТАЛӘПЛӘР
1	Көзгә эшләр. Камыллы жир өстен көпшәкләндерү	ДТ-75М+ЛДГ-10А	6...8 см
2	Органик ашламалар төяү	ДТ-75М+ПФП-1,2	—
3	Органик ашламалар керту	Т-150К+ПРТ-10	60 т/га
4	Ашламаларны каплату	ДТ-75М+ПЛН-4-35	25...27 см
5	Язгы эшләр. Чөчүлек орлык эзерләү	ТЗК-30+КСП-15В	50...80 гр
6	Бәрәңге орлыгын шыттыру	АПСМ-17 (модуль)	30...35 кен.
7	Туфракның өске катламын эшкәртү	МТЗ-82+КБМ-10,5	6...8 см
8	Туфракны утыртуга эзерләү	ДТ-75М+ПЛН-4-35 (Мальцев корпусы)	25...27 см
9	Минерал ашламалар ташу	ГАЗ - 53	Н,Р,К
10	Чөчүлек бәрәңгене микроэлементлар белән эшкәртү	Гумотокс - С	—
11	Чөчүлек бәрәңгене төяү	КУН-10+ТЗК-30	—
12	Чөчүлек бәрәңгене ташу	ГАЗ-САЗ-3507	3...5 км
13	Буразналар еру, ашлама керту	МТЗ-82+КРН-5,6 (ярсулы ергычлар)	12...14 см
14	Бәрәңге утырту	МТЗ-82+КСМ-4	8...10 см 56..60 мең данә
15	Жир өслеген тигезләү	ДТ-75М+СП-11 +12РБЗСС-1,0	тырмаларны әйләндереп
16	Бәрәңге тишелеп чыккач тырмалау	ДТ-75М+СГ-21 +5+БСО-4	4...5 см
17	Жәйге эшләр. Бәрәңге араларын эшкәртү һәм берәз күмдерү	МТЗ-82+КРН-5,6Р (әйләнгеч жайланмалар белән)	6...8 см
18	Колорад бөжәгенә һәм фитофторозга каршы эшкәртү	МТЗ-82+ОП-1600-2	
19	Икенче тапкыр рәт араларын эшкәртү	МТЗ-82+КРН-5,6Р	8...10 см
20	Рәт араларын өю	МТЗ-82+КРН-5,6 (өйгечләр)	12...14 см
21	Көзгә эшләр. Химик юл белән бәрәңге сабакларын көйдерү (магний хлораты белән)	МТЗ-82+ОП-1600-2	20 кг/га
22	Бәрәңге сабагын чабу	МТЗ-82+БИР-4	8...10 см
23	Бәрәңге уңышын алу	МТЗ-82+КПК-2-01	20...25 см
24	Бәрәңгене саклау һәм чүпләү урыннарына ташу	М ТЗ-82+2ПТС-4М	-

ЧЫГАНАКЛАР

1. Интенсивная технология производства картофеля. / Сост. К.А.Пшеченков – М: Росагропромиздат, 1989.
2. Лорх А.Г. Улучшение картофеля. – М., 1924.
3. Бишоп К.Ф., Мондер У.Ф. Механизация производства и хранения картофеля. /Пер. с англ. А.Г.Каменского – М.: Колос, 1983.

КАДЕРЛЕ УКУЧЫЛАРЫБЫЗ!

Бездә яшьләр һәм балалар өчен төрле журналлар чыгып килә: «Сабыйга», «Салават күпере», «Ялкын» һ.б. Әмма, алар барысы да матур әдәбият, сәнгать һәм поэзия жанрларына багышланганнар. Ә техника, фән белән кызыксынуучылар яки кул белән берәр җайланма эшләргә яратучы яшьләр һәм мәктәп укучылары өчен татар телендә бернинди дә басма юк дияргә мөмкин. Рус телендә чыга торган «Техника молодежи» һәм «Юный техник» журналлары күп кенә китапханәләрдә юк та. Бу беренче яктан. Ә икенче яктан, соңгы 10 ел эчендә район үзәкләрендәге, шәһәрләрдәге яшьләр (пионер) сарайларында эшләп килгән төрле фәнни һәм техник түгәрәкләр ябылды. Шуны истә тотып, үсеп килгән яшь буын — безнең алмашчыбыз һәм киләчәгебез өчен яңа рубрика ачабыз. Ул «Фәнгә кереш» дип аталды. Анда фән һәм аның үсеше, уйлап табу һәм аның юллары, ничек итеп уйлап тапкан әйберләргә патент алу, мәктәп һәм класс өчен кайбер кирәк-яракларны үз кулың белән эшләү, файдалы киңәшләр, югары уку йортларына керү имтиханнары һәм аларга ничек әзерләнү һ.б.: ш. темаларны яктыртырга телибез. Билгеле, башка темалар да көн тәртибенә куелырга мөмкин — аларны бәлки сез үзегез язып җибәрегеز.

НӘРСӘ УЛ ФӘН ҺӘМ АНЫҢ ҮСЕШЕ

Фән — кеше эшчәнлегенә бер төре. Аның **төп функциясе** булып дөнья турында объектив белемнәр туплау, аларны теоретик рәвештә системалаштыру булса, **төп максаты** булып ачылган объектив законнар нигезендә чынбарлыктагы күренешләргә, процессларны сурәтләү, аңлату һәм алдан күрә белү мөмкинлеген ачып бирү тора.

Дөнья, тирә-як һәм кеше турындагы белемнәргә шартлы рәвештә өч төргә бүлсәк мөмкин: табигать, җәмгыять һәм уй-фикер йөртү (фәлсәфә) турындагы фәннәр.

Фән үзенә үсеш чорында табигый-эмпирик һәм чын фәнни этаплар үтте.

Шуны да әйтеп китәргә кирәк, яңа проблемалар, мәсьәләләр җәмгыятьнең, фәннең һәм техниканың үсеш процессында килеп чыга тора һәм аларга җавап бирү ихтыяҗы нәтиҗәсендә гыйльми проблемаларның тагын да яңаларын тудыра. Шулай итеп, фәннең яңадан-яңа тармаклары хасил булып, ул өзлексез рәвештә киңәя һәм үсә бара.

Хәзер кыскача гына фәннең үсеш юлына тукталып китик.

Борынгы заманнарда (Вавилон, Мисыр, Һиндстан, Кытай илләрендә) дөньяны өйрәнү табигый-эмпирик рәвештә бара. Чөнки ул чорда бернинди теория дә, система да булмаган — товар җитештерү һәм табигатьне үзләштерү процесслары янәшә барганнар. Белем, практик кулланма гына булып, төрле-төрле кагыйдәләрдән торган.

Әмма Борынгы Грециядә фән үзенә тиешле урынын ала, аны төрле теоретик системаларга да кертә башлыйлар. Билгеле булганча, Борынгы Грециядә геометрия (Евклид), механика (Архимед), астрономия (Птолемей) фәннәре туа. Алар төрле китапларга теркәлеп, аерым кагыйдә, абстракциялар аша дәлил итәрлек хәлгә җиткерелгән була.

Урта гасырларда фән үсешенә Урта Азия һәм Гарәбстан галимнәре Әбугалисина, Бируни, Фараби, Олугбек һ.б. зур өлеш кертәләр.

Европада бу чорда схоластика хөкем сөргән

вакыт була. Ләкин схоластиканың да бер уңай ягы була. Ул кешеләргә уйларга, бәхәсләр алып барырга өйрәтә.

Алхимия белән астрология турында да берничә сүз әйтеп китмиң булмый. Чөнки алхимия матдәләр һәм аларның бер-берсе белән кушылмаларын, ә астрология йолдызлар хәрәкәтен өйрәнүгә (диңгезләрдә йөзү өчен кирәкле мәгълүматлар туплауга) нигез сала. Мәгълүм ки, гыйльми тикшеренүләрдә тискәре нәтиҗә дә билгеле бер нәтиҗәгә китерә. Чыннан да, алхимия белән чын галимнәр дә шөгыйльләнгән бит. Шуның нигезендә металлларның һәм башка матдәләргә күп кенә үзлекләре билгеле булган, эшкәртү өчен күп төрле буяу һәм башка матдәләр ачылган. Алхимиклар пыяла, эмаль, эретмә, кислота, селте, дарулар алуның нигезен салганнар. Алар күп кенә приборлар (мәсәлән, матдәләргә состав өлешләргә аеру өчен, куу савытлары, кыздыру мичләре) уйлап тапканнар.

Үсеп килә торган капитализм фәнгә үзенә кырыс таләпләрен куя башлауга, схоластика төшөп кала һәм фән хәзерге заман рәвешенә кереп китә башлый. Җәмгыять тарафыннан куелган практик таләпләр беренче планга механика, астрономия һәм фәннең башка тармаклары үсешен китереп чыга.

XVI-XVII гасырларда механика һәм математиканың фундаменталь нигезләре инде салына. Бу чор шулай ук үзенә күренекле галимнәргә бирде. Коперникның гелиоцентрик системасы туу дин схоластикасын көн тәртибеннән төшөрә. Бу ачышларның давамы булып Р.Декартның аналитик геометриясе, ә Дж.Неперның логарифмнары дөньяга килә. И.Ньютон да механика фәннең математикадан башка берни эшли алмавын бик яхшы аңлый. Бу чорда И.Ньютон һәм Г.Лейбниц тарафыннан яңа математик ысуллар ачыла. Бу дифференциал һәм интеграл нигезләре була. Шуңардан хәзерге заман югары математикасы үсеп чыга.

Г.Галилей, Х.Гюйгенс һәм И.Ньютон оптика өлкәсендә дә зур ачышлар ясап, бу фәнгә нигез салалар. Шуңа күрә вакытта диярлек химия, геология һәм физиология фәннәре дә мөһтәбәткә белем бүлекләренә айланган.

Бу чорны чын фәнни революция заманы дип әйтәргә була да инде. Фәннең үсешен күтәргә күп кенә өлеш керткән түбәндәге галимнәрнең исемнәрен искә алып китмичә булмый: Л. да Винчи, И. Кеплер, Л.Эйлер, М.В.Ломоносов, П.Лаплас. Моңа кадәр фәннең үсеше тик гади күзәтүләр белән генә чикләнгән булса, шушы чордан соң фәнни экспериментлар кую киң колач ала. Беренче экспериментаторлар булып Г.Галилей һәм Ф.Бэкон исәпләнә.

XV-XVII гасырларда фәннең җәмгыятьтә булган урыны гәҗәеп югары күтәрелә. Бу чорда механика фәне зур үсеш алганлыктан, дөньяга караш ниндидер «механистик сурәтләр» аркылы тасвирлана башлый да инде. Бу хәл физика, математика фәннәре өлкәсендә генә булмыйча, хәтта биология, физиология кебек фәннәргә дә үтәп керә башлый.

Ләкин бу чорның алдынгы галимнәре дөньядагы барлык күренешләрнең һәм хәрәкәтләрнең бер-берсе белән төрле формадагы бәйләнештә булуын, катлаулы процессларны бары тик гади «механистик сурәтләр» аша гына тасвирлап булмавын ачык күрәләр. Алар арасында күренекле галимнәр һәм фәлсәфәчеләр Р.Декарт, М.В.Ломоносов, И.Кант, К.Ф.Вольф һ.б. бар. Аларның гыйльми эшләре дөньяны күзаллауда «механистик сурәтләр»дән баш тартуга китерә.

Ә инглиз уйлап табучысы Дж.Уаттның пар машинасын дөньяга тудыруы (1774) һәм якынлашып килә торган сәнагый революция фәнни эшләренә тагын да алга этәрә.

Физика, химия, оптика һәм башка өлкәләрдә зур ачышлар ясала. Аларны санап китүе генә дә зур урын алып торыр иде. Әмма бик әһәмиятлеләрен әйтмичә булмый. Алар: электр тогы һәм аның тәэсире (А.Вольта, Г.Дэви, А.Ампер һ.б.); яктылыкның чын табигате, дулкын теориясе (Т.Юнг, О.Френель); энергиянең саклану һәм әверелү законны (Р.Майер, Д.Джоуль); организмнарның күзәнәк теориясе (Т.Шванн, М.Я.Шлейден); химик матдәләрнең периодик законы (Д.И.Менделеев); Н.И.Лобачевский һәм Б.Риман тарафыннан яңа төр геометрия ачышы (Евклид геометриясе кануннарына сыймаган); термодинамика фәнең нигезләре салынуы (Р.Клаузиус, Л.Больцман).

Бу ачышлар табигатьне өйрәнүдә мәңгелек нигез тапы булып калдылар.

Зур ачышлар эпохасы XX гасырның башында һәм уртасында тагын дәвам ителде. Электрон, радиоактивлык, квантлар теориясе, генетика фәне нигезләре салыну, безнең дөнья турында күзаллауыбызны бөтенләй үзгәртте, яңа төр фәнни революциягә китереп җиткерде. Хәзер инде фән үзе

бер яңа җитештерү көченә әверелә дип расларга мөмкин.

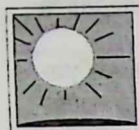
Компьютерлар турында аерым сүз әйтмичә булмый. Компьютер сүзе инглизчәдән «санаучы» дип тәрҗемә ителә. Шуның өчен без аны киләчәктә «сана» дип йөртәчәкбез. Иң беренче санау булып гади төймәле хисаплау җайланмасы (счетов) тора: аның яшә 1500 елдан да күбрәктер. Билгеле, бу гади хисаплау җайланмасы техник проблемалар, мәсьәләләр чишкәндә зур ярдәм күрсәтә алмый. 1641 елда Б.Паскаль механик хисаплау өчен беренче прибор уйлап чыгарган. Аның ярдәмендә Б.Паскаль унарлы саннарны бик тиз кушкан. Ә 1673 елда Г.В.Лейбниц барлык дүрт арифметик гамәлне башкара торган арифмометр уйлап чыгара. Шуннан соң яңа хисаплау машиналары эшләп чыгару 300 елга якын үзгәрешсез кала. Бары тик XX гасырның урталарында гына иң беренче санаулар дөнья күрә башлый: 1941 елда Германиядә инженер Конрад Цузе; 1943 елда АКШта «IBM» фирмасында инженер Г.Эйкен; 1943 елда иң беренче лампалы санаулар АКШта Дж.Мочли һәм П.Экерт тарафыннан чыгарыла. Ә 1945 елда математик һәм физик Дж. фон Нейман программаны үзенең хәтерендә саклый торган яңа төр хисаплау машинасы турында гыйльми доклад ясы. 1949 елда инглиз галиме Морис Уилкс хәзерге заманда кулланыла торган иң беренче санауны эшкә җибәрә. Ул Нейман принципнарына нигезләнеп җыелган була да инде. Хәзер санау кулланылмаган өлкәгә күз алдына да китереп булмый.

Яшә укучыларыбыз! Без тарих катламнарын шартлы рәвештә генә аркылы кисеп, фән һәм фән үсешенә бик өстән генә күзәтү үткәрдәк, кайбер шәхесләрнең, галимнәрнең исемен искә алдык. Ә кешелек тормышында күпме шәхесләр гыйльми-техник ачышлар ясаганнар, өр-яңа җайланмалар, корылмалар һ.б. уйлап тапканнар һәм төзегәннәр. Ләкин аларның исемнәре тарих катламнарында югалып калганнар һәм калалар. Бу хәл бүгенге көнгә дә хас. Чөнки күп шәхесләр, үзләрен ачышларына игътибар итмәгәнлектән, үзләрен ачыш авторлары булу хокукыннан мәхрүм калалар. Ә фәнни-техник ачыш ул интеллектуаль байлык, һәм югарыда әйтә киткәнчә, фән үзә җитештерү көчләренә бер төрә. Ачышлар һәр илнең милли байлыгын тәшкил итәләр. Бу байлыкны саклау һәр авторның изге бурычы.

Бәлки сезгә фән һәм техника өлкәсендә берәр яңалык уйлап чыгарырга туры килер яки сезнең хәзер үк башыгызда төрле фантастик идеяләр, фикерләр бардыр.

Шуңа күрә киләчәк рубрикада уйлап табылган яки табылачак әйберләр турында кыскача гына мәгълүматларга һәм авторларның хокуклары турындагы законнарга тукталып китәрбез.

*Сәхифәне Казан дәүләт архитектура-төзү академиясенең архитектура кафедрасы доценты
Ильяс Мифтахетдинов әзерләде*

© Жиһаншин М. Г., 2000

ЯКТЫЛЫК БЕТҮЕМЕ, АХЫРЗАМАН ЖИТУЕМЕ?

Малик Жиһаншин

Малик Гарифжан улы Жиһаншин — Казан дәүләт архитектура-төзөлеш академиясенең жылылык, газ белән тәэмин итү һәм жилләтү кафедрасы доценты. 1972 елда Ленинград төзүче-инженерлар институтын тәмамлый һәм шунда ук аспирантурада укып, 1976 елда кандидатлык диссертациясен яклый. Шуннан соң Казанга кайтып, төзүче-инженерлар институтында эшли башлый. 1980-85 елларда Казах политехника институтының Каратау филиалында эшләп кайта. Төп фәнни юнәлеше — һаваны житештерү калдыкларыннан саклау алымнарын тикшерү. 40тан артык фәнни хезмәтләре бар. «Тузаннан һәм газдан чистарту аппаратларын проектлау» исемле, 1998 елда чыккан күләмле китапның төп авторы.

Жиһаншин М.Г. Конец света или конец жизни?

Физический смысл термина «конец света» сопоставляется с экологической возможностью существования человечества. Приводятся сурь Корана, посвященные проблеме существования жизни на Земле, а также трактовка этой проблемы Ф.Энгельсом.

2000нче елда дөнья бетәчәге хакында язучылар аз түгел, якын арада аларның саны тагын да артыр, ахрысы. Шаярткан булып язсалар да, бу язмалар укучыда азмы-күпме шик тудыра. Шик-шөбһәдән арыныр өчен, мәсьәләне нигезеннән ачыкларга кирәк. Барыбызга да билгеле булган мәгълүматларга таянып, мәкаләбездә бу мәсьәләгә кагылышлы төшенчәләрне ачыклап карарбыз.

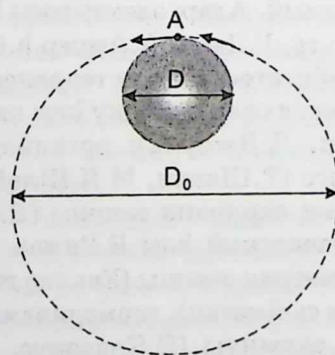
Билгеле ки, яктылык тизлеген $c = 3 \cdot 10^8$ м/с. Яктылык кисәкчәләре — фотоннар — шул тизлектә галәмдә таралалар һәм шуның белән галәмнең киңәю рәвешен билгелиләр булса кирәк. Матди кисәкчәләр буларак, фотоннарның билгеле бер массасы бар һәм алар гравитация законнарына буйсыналар.

Ясалма иярченнәрнең әйләнү орбиталарын хисаплай торган алымнар белән (релятив төзәтмәләр кертеп), яктылыкның әйләнү траекториясен (1 рәс.) табып була.

Галәмнең хәзерге уртача тыгызлыгын 10^{-26} кг/м³, ә күләмен 10^{79} м³ дип чамалаганда, яктылык әйләнәсенең диаметры D_0 якынча $3 \cdot 10^{26}$ м, ягъни $32 \cdot 10^9$ яктылык елына тигез була. Бу үлчәм «гравитация диаметры», «Шварцшильд диаметры» яки «офык» дип йөртелә. Әйтик, Галәм үлчәме шул параметрга якынлашса, аннан чыккан яктылык Галәм тирәсендә генә әйләнергә мәжбүр була, читкә китә алмый. Рәсемнән күренгәнчә, Галәм туганнан соң A нок-

тасыннан чыккан яктылык бу очракта 100 миллиард (ягъни, $\pi \cdot D_0$) елдан шул ук ноктага әйләнеп кайтачак.

Big Bang, ягъни «Зур шартлау» дан соң берәз вакыт (якынча 300 мең ел) узгач, Галәмдә яктылык тарала башлаган дип исәпләнелә. Димәк, Галәмнең беренче мәртәбә яктылык күренгән мизгелен «яктылык башлану мизгеле» яки «яктылык башлану» дисәк, аның кире әйләнеп кайту

1 рәс. Яктылык әйләнү траекториясе

мизгелен «яктылык азагы» дип санарга була.

Галәмнең яшен 12...18 млрд ел дип, ә D диаметрын якынча 15...20 млрд яктылык елга тигез дип чамалыйлар. Димәк, галәм өчен яктылык азагы 2000нче елларга туры килә алмый. Шунлыктан, Галәмнең киңәю мөмкинлекләре дә әле шактый күп булырга тиеш.

Вәләкин, чынбарлыкта Галәм без кабул иткән-

нән тыгызрак булса, аның киңәе акрыная башларга да мөмкин. Ул чакта, Галәмнең бүгенге үлчәменнән чыгып, аның әйләнә озынлыгы 50...60 млрд яктылык еллар тирәсе дип чамалый алабыз. Шуңа нигезләнеп, яктылык азагы әле барыбер якын түгел дип әйтеп була.

Аерым алганда, Кояш системасы өчен яктылык азагын Кояш сүнү вакыты белән бәйләп була. Кояшка 5 млрд яшь дип санала. Аның массасы якынча $M=1,99 \cdot 10^{30}$ кг, нурлану куәте $N=4 \cdot 10^{26}$ Вт. Водородны гелийга әйләндереп, Кояшка куәт бирә торган реакция тыныч хәлдәге масса энергиясенә якынча 0,0075 өлешен бүлөп чыгара ала. Кояш башта водородтан гына торган дип фараз кылсак, аның $E=7,5 \cdot 10^{-3} \text{ Мс}^2 = 13,4 \cdot 10^{44}$ Дж энергия бирә алуын табабыз. Нурлану куәтенә бүлөп, гомерен дә чамалап була:

$$t=E/N=3,35 \cdot 10^{18} \text{ с} = 106 \cdot 10^9 \text{ ел.}$$

Шулай итеп, Кояшның энергетик мөмкинлегенә туры килгән гомере һәм шуның белән бәйлә яктылык азагы шул ук 100 млрд ел тәшкил итә икән. Бу чор Кояшның узган гомереннән 20 тапкыр артык.

Галәм хәлен тикшереп, анда әлегә тәртип бозылмаганлыкны күрдек. Якын елларда һәм ерак киләчәктә дә дөнья бетә дип борчылуға сәбәп күренми. Бу борынгы заманнарда ук билгеле булган: эллинар Галәмне «Космос», ягъни «Матур тәртип», дип атаганнар.

Әмма, гүзәл күктән аерылып Җир йөзенә күз салдыкмы, гомуми тәртип бозылу сизелә башлый. Бигрәк тә табигатьтәге тискәре үзгәрешләр күзгә ташлана. Аны җан-тәннәребез дә көн саен сизеп тора. Табигать шулай итеп үзе турында искә төшерә, борчылырга мәжбүр итә кебек.

Без өченче меңьеллыкка пычрак сулар агызып, шакшы калдыклар ташлап кереп барабыз. Һавага агу очырабыз. Боларның күләмнәре дистәләргә миллиард тонналап исәпләнә. Табигый байлыкларыбыз бетү, үзбөз бөлү дәрәжәсендә. Ниһаять, табигатьбезнең 80-нче елларда очраклы гына бозылмый калган бердәнбер байлыгы – радиоактивлыкның табигый фоны үзгәрергә тора. Чөнки Русиядә 2005нче еллардан башлап АЭСлар төзүне яңадан җөп җибәргә әзерләнеләр, ә булган газ ягулыгын читкә сатып бетерергә тырышалар.

Табигать саклануның 4 төп шартларының кайсы да булса берсе – җирнең чисталыгымы, Һава һәм суларның сафлыгымы, радиоактивлыкның табигый торышымы – бозылса, халкыбызны харап итәр өчен шул җитә. Чөнки ул шартлар кеше яшәшән турыдан-туры билгелиләр. Җир, Һава, суларыбыз бүгенге рәвештә бозылып барса, шуңа югары радиоактивлык та өстәлсә, 15...20 елдан кешелек дөньясы диваналар өеренә әверелергә мөмкин.

Бу гипербола түгел. Билгеле фактлар һәм саннардан аны һәркайсыбыз чамалый ала. Тик бу факт һәм саннарны кеше яшәше күзлегеннән чыгып кына анализларга кирәк.

Мисал өчен, Һава пычрануын гына алып карыйк. Безнең организмыбызның материалы әйләнә-тирә матдәдән ясала һәм андагы аксым өч ай саен яртылап яңарып тора¹.

Кешенең уртача авырлыгын 50 кг дип алсак, татарстанлыларның гомуми авырлыгы 200 мең тоннадан артмый. Шуңа ук вакытта, Һавабызга бер ел эчендә кимендә 500 мең тонна зарарлы ташландыклар очырыла. Шулай итеп, кешенең һәр килограммына ел дәвамында Һавадан 2,5 кг шакшы матдә төшеп тора. Димәк, кеше гәүдәсенә һәрбер килограммы аша аның уртача гомере эчендә 150 кг чамасы шакшылык-агу үтә.

Әлбәттә, Һава пычрагы тулысынча эчезгә керми. Кермәгәнә кайда китә соң? Шуңа ук территориянең җиренә сеңә, суларында эри. Җиргә кунганы җир асты суларын пычратып, үсемлекләр һәм хайваннар тарафыннан үзләштереләп, берәз соңра булса да, барыбер кешегә әлгә. Агым суларга төшкән агуның бер өлеше читкә китүе мөмкин. Әмма бу күренеш тә әллә ни шатландыра алмый. Чөнки читтә дә кешеләр яши бит. Ә елгалар безгә күршеләребезнең шакшысын китереп тора.

Тиернәрәк уйласаң, табигатьнең ташландыкларны юкка чыгару мөмкинлегенә бар кебек. Шакшы матдәләрен кайберләре беренчел хәлдә озак сакланмый, төрле физик әверелешләр һәм химик реакцияләр аркасында үзгәрәләр. Әмма, беренчедән, табигатьнең үз-үзен чистарту мөмкинлегенә бик чикле, икенчедән, реакция продуктларының күбесе үзләре дә агулы, өченчедән, күп кенә реакцияләрен нәтижеләрен дә, юлларын да белмимебез әле. Тик шуңа гына төгәл билгеле – ташландык матдәләр үзгәрәләр дә, үзгәрми калсалар да, тискәре эзләрен калдыралар.

Хәер, Һавага, суга, җиргә ташланган агуларның кеше гомере эчендә аңа эләмми калганнары да бардыр. Алары кемгә кала соң? Җавабы апачык: киләчәк буыннарда. Киләчәк яшәшкә ни кала, киләчәккә күпме мөмкинлек, күпме вакыт калдырабыз? дигән сораулар безне һаман борчып торырга тиеш бит.

Мондый сораулар биргәндә, милләттәшләребез еш кына «ахырзаман...» дип җавап бирә яки эченнән уйлап куя. Бу хактыр.

Коръән Кәрим буенча, Мөһәмәт салиаллаһу галәйһи вәссәллам – ахырзаман пәйгамбәре, ә шуңа чакта Җирдә торучылар – ахырзаман бәндәләредер. Димәк, соңгы 1400 елның һәр мизгеленә фани дөнья азагы, ягъни ахырзаман була алгандыр. Вәләкин, булмый калган һәм ул иртәгә була

дип Жирдә торучыларның берсе дә әйтә алмый.

Әмма, ахырзаман барлыгын, ягъни, фани дөнъя кайчан булса да бетүен без тәҗрибәбезгә таянып та исбат итә алабыз. Чөнки мәңгелек матди объектлар кешегә билгеле түгел. Барысы да ярала, үсә, картая һәм таркала. Кояш-йолдызлар, хәтта Галәм дә вакытлыдыр. Ләкин Кояшның, Галәмнең гомерләре әле байтак, ә кеше кавеменәң шактый кыска булып чыгуы ихтимал.

Моның турында Коръән Кәрим юллары да сөйли. Мәсәлән:

«И кешеләр, әгәр Аллаһ теләсә сезне алып китәр һәм башкаларны алып килер. Хак Тәгалә моңа кадир бит» (4:133).

«Һәр кешенең дәрәжәсе аның эшлөгәннәренә тиң. Вә синең Раббың аларның ни эшлөгәннән игътибарсыз калдырмас» (6:132).

«Раббың синең бай, вә рәхмәт иясә; әгәр Ул теләсә, сезне харап итәр һәм сезне Үзе теләгән нәрсәгә алыштырыр, сезне дә башка кавемнәр буыннарыннан үстәрәп чыгарган кебек үк» (6:133).

Бу аятьләр матди дөнъяда дәрәслек юлыннан гына бару зарурлыгы һәм, әгәр кешеләр кавеме туры юлдан тайпылса, башка акыл иясә затларга урын бирәчәге турында кисәтүдәр.

Галәм вә акыл ияләре язмышларына багышланган түбәндәге өзеңләргә дә игътибар итү урыны булыдыр.

«Менә ул матдә хәрәкәт иткән мәңгелек әйләнеш — үз траекториясен жир елы белән һич тә үлчәп булмый торган вакыт эчендә генә төмәмләнгән торган әйләнеш...», һәм дәвам:

«Бу әйләнештә... үз-үзләрен һәм табигатьнең аң белән сизә алган затларның гомерләре, нәкъ яшәеш һәм аң өчен мөмкин булган урыннар кебек үк, җитәр-житмәс кенә итеп үлчәп бирелгән...», һәм соңгысы:

«... элегрәк күпме генә бихисап төрле җан ияләре туып юкка чыккан булса да, алар мохитеннән, үзләре дә шулай ук рәхимсез юкка чыгарылу өчен, миләре фикер йөртүгә сәләтле хайваннар үсеп чыгып, кыска гына вакытка яшәү шартларын таба алсалар да, без инанабыз: матдә... кайчан булса да җирдәгә үзенең иң югары үсешен — фикерләүче рухны, «тимер» зарурлык белән юкка чыгарып, һәм шундый ук зарурлык белән аны кайсыдыр икенче урында, бүтән вакытта тудырырга тиеш булыр».

Бу өзеңләр аятьләргә матди яктан ачыклаган кебек тоела. Чынбарлыкта алай түгел, ә лбәттә. Хөрмәтле укучыбыз таныгандыр инде — өзеңләр Ф.Энгельсның «Табигать диалектикасына кереш»еннән алынганнар алар (К.Маркс, Ф.Энгельс. Избранные произведения в 2-х томах, т.П. М.: ОГИЗ, 1949, с. 68-69).

Монда гажәпләнергә урын юк. Кешеләргә Хак

Тәгалә тарафыннан индерелгән Каләми Шәриф аятьләренә 700дән артыгы табигать турында. Аларны 1400 ел буе барча мөселман галимнәре, христиан һәм башка конфессия әһелләре, табигатьне тикшерүчеләр, фән эшлеклеләре өйрәнгәннәр һәм төрле яклардан тикшергәннәр. Каршылыклар яки хаталар табылмаган. Шуңа күрә табигать мәсьәләләрен чын күңелдән тикшерүче һәм тирәнтен эзләнүче материалистның хакыйкәткә якынлашуы бик ихтимал.

Хәлне ахырына кадәр төшенү өчен *дин* сүзенң төп мәгънәсен искә төшерергә кирәк. Аны *религия* (лат. *religio* — бәйләп кую) дип кенә аңлату дәрәс түгел. Гарәп телендә *дин* хисап алып баруны аңлата. Димәк, кеше яшәеше һәм табигать турындагы Коръән аятьләре, ягъни, табигатьне хисапта тоту, файдалану алымнарына, бүгенгечә әйткәндә, экономика һәм экологиягә² өйрәтәләр.

Фән һәм җәмгыять үскән саен, Коръән Кәрим аятьләрендә элек аңлашылмаган урыннар ачылып, ачык тоелганнары өстәмә әңгәлек белән баетылып бара. Әдәбиятта моңа байтак мисаллар табып була, киләчәктә дә шулай булсын иде, иншаллаһ.

Бүген «алай булмас» дип әйтергә бер нигез дә юк, шөкер. Мисал өчен түбәндәге аятьләргә мөрәҗғәгать итик:

«Эчкән суыгызны беләсезме? Хәбәр бирегез» (56:68).

«Ул суларны болыттан сез индердегезме, Без индерәбезме?» (56:69).

«Без теләсәк, ул суны ачы итәр идек, нигә соң сез рәхмәтләр укымыйсыз?» (56:70).

Сынап карыйк әле: бу аятьләрдә үзәккә, нәкъ бүгенге чорга туры килгән, безнең буыннарга юнәлтелгән кисәтү хәбәрен сизәсезме?

Аятьләргә беренчеләп игътибар итеп алайк әле. Эчкән сулар төзелеше турында Н₂O-дан башка төгәл ни әйтә алабыз? Элегрәк, сулар бөтенләй пычранып бетмәгән чорда, аларның сыйфаты турында берәз мәгълүмат тупланган иде. Ә бүгенге көндә эш ничек тора соң? Йөзләргә мең төрле ташландык матдәләр арасынан кайсы да булса берсе берәүнең эчкән суына эләктә ди, аның үзлекләрен белеп һәм хәбәр биреп өлгөрмәскә дә мөмкин...

Инде икенче аять турында уйлап карыйк. Су индерү мәсьәләсенә килгәндә, күккә пушкадан атып, болыттан берәз су чыгара алабыз, ләкин мондый «мөмкинлеккә» калуны Ходай язмасын. Табигатьтә суның өзлексез хәрәкәтен булдыру һәм саклау өчен безнең белембез дә, куәтебез дә юк бит. Суларны булдыру гына түгел, булганның кадерен белсәк иде. Әмма ул да кулыбыздан килми әле.

Алайса, нигә чиксез тупас итеп табигать эш-

ләренә кысылабыз, һавага миллиард тонна ачыткылар чөеп, «ачылы-кислоталы» яңгырлар яудыртабыз? Аятьләренң өченчесендә әйтелгәнчә, бу эш табигать өчен яраклы булса, су баштан ук ачы итеп яратылып иде. Шөкер-рәхмәт белән, сабыр итеп кенә, тупланган белемнәребезгә таянып кына табигатьтән файда күрәп була ич.

Безнең фикеребезчә, табигатьнең 4 хәлиткеч ингредиентларын үзләштерүне бүгенгегә караганда байтак чикләү зарур. Җәмгыятьбез һәм фән-белембез үсешенә туры килгән бер чикләү варианты, безнеңчә, шуннан гыйбарәт (кыскартып бирәбез).

Файдалану мөмкинлегенә карап, табигать байлыкларын өч төркемгә: 1) бөтенләй тыелган, 2) шартлы тыелган (ягъни, иң мөһим очраклар өчен файдалану рөхсәт ителгән), 3) шартлы тыелмаган (килчәк буыннар өлеше буларак тулы күләмдә исәпкә алынып, аны туздыру тыелган, шуннан калганны рациональ куллану рөхсәт ителгән) төркемнәргә бүленсә иде. Беренче төркемгә радиоактивлык торышын һәм озон катлавын, икенчесенә һава-сулар сафлыгын, өчөнчесенә жир, үсемлекләр вә хайваннар, жир асты байлыкларын кертәргә иде.

Ләкин бу яки башка моңа охшашлы проектларның законга әйләнеп тормышка ашырылуы әлегә утопия булып күренә. Чөнки, беренче чиратта, моның өчен үз жиребезгә үзбез чын хужа булырга тиешбез. Башка юл юклыгын Декларацияне, Конституцияне кабул иткәннән соңгы еллар ачык күрсәтте. Бер генә мисал: моннан 12 ел элек, әле Совет хужалыгы чорында, ТИУнең беренче корылтаенда, кайбер заводлар санитария чикләреннән йөзләргә тапкыр арттырып канализациягә металл кушылмаларын түккәннәре мәгълүм булган иде. Былтыр, октябрь аенда, Казанда булып киткән Greenpeace лабораториясе шуңа охшаш матдәләр Казан суы һәм Иделдә нормадан 5...10 тапкыр артканы исбатланды. Җитештерү куәтләребез шактый кимегәнне искә алсак, хәзер инде ташландык сыекчаларны бөтенләй чистартып азапланмыйлар дигән нәтиҗәгә киләбез.

Мондый күренешләр бездә генә түгел, бөтен дөньяда күзәтелә. Табигатькә мөнәсәбәт сүздә

яхшырса да, гамәлләребездә сизелми әле. Мәсәлән, 80нче елларда БМО Генераль Ассамблеясе оештырган, әйләнә-тирә мохит һәм үсеш буенча халыкара комиссия («Брундтланд комиссиясе»): «әйләнә-тирә мохиттә куркыныч тенденцияләр бар. Алар жир кыяфәтен радикаль рәвештә үзгәртүгә юнәлтелгән һәм күп төрле жан ияләре, шулар арасында кешеләр кавеме яшәвенә яный»,— дигән нәтиҗәгә килгән иде. Шулу вакытта, комиссия: «... кешеләрнең үз килчәкләрен чәчәк аткан, гадел һәм ышанычлы итү мөмкинлекләре бар»,— дип санап, БМОга күп тәкъдимнәр белән чыкты. Комиссиягә дөньяда танылган йөзләргә экологлар, башка белгечләр катнашуга карамастан, бүген бер генә тәкъдим булса да тулысынча үтәлгән микән?

Дөньяда моннан да мәртәбәле комиссияне жыю мөмкин түгел. Кешелек дөньясына тагын нинди хәбәр кирәк инде? Нигә канәгатьсезлеккә бирелдек, табигатьтән ерткычларча йолкып алырга, дөньяны таларга керештек? Теге дөньяга берни дә алып китеп булмый ич.

Килчәктә яшәеш өчен мөмкинлекләр барлыгын һәм күплеген Коръән аятьләре дә, төгәл фәннәр дә, иң авторитетлы белгечләр дә әйтә торалар. Без үзбез, үз кулларыбыз белән ул мөмкинлекләргә юкка чыгарырга ашыгабыз, шуның аша дөнья бетү юлларын җайлыйбыз, ахырмакчан тизләтәбез.

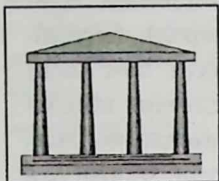
Яктылык азагы 2000нче елга туры килмәсә дигән фаразлар намусны йоклатып, «Максатына карап чарасы да», «Дөнья беткәнчә йолкып кал» һәм шуларга охшаш шигарьләр астында гамәл итү өчен яраклыдыр. Яшәеш дөвамын теләсәк, намусны уяу тоту, нәфесең тыю, ил тормышын үз акылыбыз белән алып бару сорала. Ә шигарьләр булмаса да бәла юк — үгетләү вакыты узган, аның хәҗәте беткән. Кем нәрсә сайлый, нинди юлны уңай таба, үзеннән генә тора:

«Диндә мәҗбүр итү юк. Инде туры юл ялгышлыктан ачык итеп аерылды» (2:256).

Йортыбыздагыны дәрәҗә яки ялган хисапта тоту алымнары да ап-ачык булып аерылып тора. Инде, шуңа карамастан да, табигать байлыкларын дәрәҗә файдаланмаса — нәтиҗәсә үзбезгә булып, туры юлны тапсак та — үзбезгә.

¹ Билгеле инглиз фән һәм җәмәгать эшлеклесе Дж. Бернал үзенең «Фән җәмгыять тарихында» (Дж.Бернал. Наука в истории общества. М.: ИЛ, 1956) дигән китабында «Гәүдәбезнең молекулалары һаман торгызылып бара, ә атомнар тәнебез аша туктаусыз агып торалар. Бездә яши башлаган чактагы атомнарның берничәсе генә сакланып калуы бик ихтимал. Олыгайгач та без берничә айда җисмез безнең шактый зур өлешен алыштырабыздыр әле»,— ди.

² Экономика, экология төшенчәләре грекларның ойкос+номос (йортыбыздагыны хисапта тоту) һәм ойкос+логос (йортыбыздагыны өйрәнү) сүзләреннән төзелгәннәр.

© Лотфуллин М.В., 2000

ТУГАН ТЕЛДӘ БЕЛЕМ АЛУГА ШАРТЛАР ТУДЫРУ КҮРСӘТКЕЧЕ

Марат Лотфуллин

Марат Вазыйх улы Лотфуллин – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан шәһәренең мәгəриф идарəсе башлығының урынбасары.

Лотфуллин М. В. О создании условий для обучения на родном языке.

Для оценки уровня организации образования на родном языке предлагается ввести интегральный показатель — отношение числа обучающихся на родном языке детей к общей численности детей данной национальности. На основе такого показателя оценивается результативность работы в этом направлении по районам г. Казани.

Безнең илдә бүгенге көндә туган телдә уку ирекле, ә гомуми белем алу мәжбүри. Бу шартларда милли мәгəрифтә көчле педагоглар, заманга яраклы жиһазлар, яңа биналар, кызыклы дәреслекләр һәм фәннәр булырга тиеш. Милли мәгəрифнең үсешендә башка факторлар да зур роль уйный. Хəлиткеч фактор булып туган телдә белем бирү өчен шартлар тудыру тора: туган телдә укутуны алып барырга житәрлек дərеслекләр, укутучылар, биналар һәм финанслар булдырырга кирəк. Туган телдә белем бирүгə шартлар булуның интеграль күрсəткече итеп туган телендә укучы балалар санының шул милләттəгə балалар санына чагыштырмасын алырга була.

Теге яки бу милләтнең мəктəптə укуган балалары санын исəпкə алуда зур проблемалар бар. Мəsələn, Россиядə күпме татар яки башка милләт балалары укуы билгеле түгел. Татарстанда моны ачыклау эше алып барылса да, проблемалар килеп чыга. Төп проблема – катнаш гайлə балаларын исəпкə алуда. Һәм, шуңа нигезлənеп, бу бала-

ларга əтисенəң дə, əнисенəң дə туган телендə белем алырга шартлар тудырылуда.

Казанда татарларны ассимиляциялəү зур темп-лар белəн алып барылу сəбəпле, катнаш гайлə балалары елдан-ел арта бара. Шунлыктан, əгər дə туган телдə белем алуға шартлар тудыру күрсəткечендə катнаш гайлə балалары исəпкə алынмаса, югарыда билгелəнгəн күрсəткеч елдан-ел үсəр иде. Татар мəктəплəрə һәм класслары саны артмаса да, килəчəктə ассимиляция аркасында күрсəткеч 100% ка житəргə мөмкин. Шуңа күрə, туган телдə белем алуға шартлар тудыру күрсəткечен хисəплағанда, катнаш гайлə балалары да исəпкə алына.

Казан шəһəрендə төп ике милләт булып руслар һәм татарлар тора. Хəзергə вакытта рус балалары өчен туган телдə белем алуға шартлар 156% тудырылган (катнаш гайлə балаларын исəпкə алып), ә татар балалары өчен — 28% кына (шулай ук, катнаш гайлə балаларын исəпкə алып). Бу нəрсəне аңлата? Беренче класска керүчə рус баласы татар баласына караганда 5 мəртəбə күбрəк мəктəп һәм укутучы сайлый ала дигəн сүз.

Уку телен сайлау формаль рәвештә ирекле булса да, реаль тормышта шулай булып чыга. Бу факт рус мәктәбенең яхшырак укытуы турындагы мифның да нигезе булып тора. Чөнки 5 мәртәбә күбрәк мәктәпләр арасында яхшырак мәктәпләр саны да күбрәк.

Әгәр дә туган телдә белем алуга шартлар тудыру күрсәткечен районнар кисешендә карасак, түбәндәгелә күрәбез (1 жәдвәл).

Совет районында 30дан артык мәктәп арасында 3 кенә татар мәктәбе булганга, беренче карап-

ка, татар балаларының туган телдә уку күрсәткече кимеми кебек. Әмма, рус телендә эшләүче мәктәпләр саны арту сәбәпле, аларның туган телдә уку шартлары чагыштырмача начарая бара. Шуңа күрә Совет районында туган телдә укуга шартлар тудыру буенча кичекмәс чаралар күрергә кирәк.

Халыкларны ассимиляцияләүгә юнәлдерелмәгән мәгариф системасы булганда һәр халыкка якынча 100% туган телдә укырга шартлар тудырылган булырга тиеш. Россия күләмендә бу күрсәткечкә кергү өчен барлык мәктәпләрдә дә укучы төрле милләт балаларының санын исәпкә алу кирәк.

Иңче жәдвәл

Казан шәһәрәндә русча һәм татарча укучы балалар саны

Районнар	Тел	1998/99 еллар	1999/2000 еллар	Татар балалары (2000 ел)	Рус балалары (2000 ел)	К атнаш гаилә балалары (2000 ел)
Авиатөзелеш	рус	161	158	6453	6890	1301
	татар	27	27			
Вахитов	рус	153	151	6742	8072	2347
	татар	20	23			
Киров	рус	148	147	4639	6963	449
	татар	33	32			
Мәскәү	рус	146	142	6604	10742	708
	татар	28	35			
Яңа Савин	рус	153	152	10831	13348	607
	татар	35	36			
Идел Буе	рус	174	171	13214	13492	553
	татар	25	29			
Совет	рус	158	160	10608	11860	3173
	татар	17	17			
Барлыгы	рус	157	156	59091	71367	9138
	татар	25	28			

МИЛЛИ МӘГАРИФ СИСТЕМАСЫНДА ТАБИГАТЪ БЕЛЕМЕ ФӘННӘРЕ

Жәүдәт Хөсәенов

Жәүдәт Абдулла улы Хөсәенов — Казан шәһәре Киров районының 4нче татар гимназиясе укытучысы, география фәне буенча укытучы-тикшерүче, халык мәгарифе отличнигы, педагогика фәннәре кандидаты.

Хусаинов Д. А. Естественные науки в системе национального образования.

Организация современной системы национального образования и воспитания невозможна без учёта традиций, привычек-обрядов и многовекового опыта народной педагогики. Особенно важно это при преподавании естественных наук, в частности, природоведения, охраны природы, основ здорового образа жизни.

Билгеле булганча, республикабыз үзенең дәүләтчелегенә таба атлый. Татар теленең дәүләт теле булуы — дәүләтчелеккә баруда чираттагы олы адым. Шуңа нисбәттән, һәр дәүләтнең үз милли мәгариф системасы булуы мәгълүм. Татар халкы да гореф-гадәтләре, традицияләре, педагогик мирасы, тәҗрибәсе аша үз телендә, ата-бабаларыбыз рухында яшъ буынга тәрбия биреп, аны милли белемнәр белән коралландырырга тиеш.

Татар халкы гасырлар дәвамында табигать күренешләрен күзәткән, табигатьне саклау буенча күнекмәләр туплаган һәм көндәлек тормышында кулланган. Боларның барысы да аның тормыш тәҗрибәсендә, традицияләрендә, гореф-гадәтләрендә чагыла. Безгә алар халыкның әйтемнәре, мәкальләре, табышмаклары, легендалары, җырлары, бәетләре, мөнәҗәтләре, әкиятләре, мифлары, һ.б. аша килеп җиткән: алар бер үк вакытта халыкның белеме дә [1, 2]. Шуңа белемне олы буын яшъ буынга авыз иҗаты аша бирә килгән, аны халкыбыз рухында әхлакий, экологик яктан тәрбияләгән.

Әлеке заманда татар халкының үз тәрбияләү системасы булган. Ул баланың әнисе һәм әбисенең мәхәббәтенә, әтисенең таләпләренә буйсынуга, аннан яклау табуга нигезләнгән. Гаиләдәге әти-әни, әби-бабай бергәләп баланы төрле күңелсезлекләрдән, җайсызлыклардан саклаган,

аңа әхлакий-экологик тәрбия бирүгә өлеш керткән. Шуның өстенә, алар баланы әйләнә-тирә мохитны яратырга, кешеләргә мәрхәмәтле булырга күндүргәннәр. Ул вакытта күнүрештәге төрле тыюлар табигатьне саклау өчен зур әһәмияткә ия булганнар. Мәсәлән, табигать һәм тереклек дөньясына карата экологик тыюлар булган. Халык билгеле бер вакытта гына хайваннарны аулаган. Аларның үрчемнәренә зыян салмаган. Хәтта ул заманнарда «тыю атналыклары» да булган.

Кошларның ояларындагы йомыркаларга тотынырга ярамаган. Бу турыда әти-әниләр үз балаларына болайрак аңлатканнар. Әгәр кош йомыркасына кагыласыз икән, сезгә кошлар төрле авырулар җибәрәчәкләр, кош балаларын имгәтсәгез, аларның ияләре сезне төрлечә җәзалаячак, дип аңлатканнар. Шуңа сәбәпле, яшъ буын мондый эшләргә бармаган, башкалар шуңа бара башласалар да бер-берсен тоткарлаганнар. Әлбәттә, бу беренче чиратта кошларга кагылган, чөнки күгәрченнәр, сыерчыклар, чыпчыклар, һ.б. кошлар халыкның күз алдында очканнар. Болар белән беррәттән бөҗәкләр дә читтә калмаганнар. Кырмыскалар, бал кортлары, коңгызлар, үрмәкүчләр һ.б. игътибар үзәгендә булганнар. Аларга карата аерым бер «та бу» — үтермә дигән закончалык барлыкка килгән. Аларны үтерү, төрле авырулар, бөхетсезлекләр алып

киләсе булгач, аларга кайсы бала кагылсын инде. Мәсәлән, «әгәр кырмыска оясын туздырсаң, кулың корый», «үрмәкүчкә бассаң, аягың корый», дигән тыюлар әлеге бөжәкләрне саклап калуга ярдәм иткән. Тереклек дөнәясын саклап калуга хезмәт иткән әйтеһәр, мәкальләр, куркытулар һ.б. даими булган. Тереклек дөнәясын саклап калуда аларның тәәсире аеруча зур булган. Нәтижәдә, яш буын экологик мәдәниятлы булып үскән. Шулай итеп, табигатькә сак караш рухи яктан тәрбияләнгән һәм ул халыкның тәрбия системасына әйләнгән. Тәрбия эшендәге тыюлар — телдән күрсәтмәләр — кошларны, жәнлекләрне, үсемлекләрне юк ителүдән саклап калганнар. «Кызыл китапның» кирәге дә булмаган.

Бала үсә төшкән саен аның дөнәяга карашы үзгәргән, уйлау-фикерләү сәләте камилләшкән, тәрбия бирүнең чираттагы баскычы шуңа нигезләнгән. Бу баскыч «гәнаһ» төшенчәсенә таяна һәм ул бердәм тәрбия бирү системасының аерымы бер компонентын тәшкил иткән.

Кеше гәнаһлы булмас өчен тулы бер йола, горейф-гадәтләрне үтәргә тиеш була. Нәкъ шул инде кешенең табигатькә карата аерымы бер, аны саклау юнәлешендәге карашын формалаштырган. Аның нигезе булып шәфкатьлек, киң күңеллек, мәрхәмәтлек яткан. Ходай каршындагы җаваплык аларның хәрәкәт, эш юнәлешен билгеләгән.

«Гәнаһ»ны эченә алган тәрбия системасы — кеше тәртибендәге төп норма булып торган, аның әхлакый тотрыклыгын билгеләгән. Әгәр бала гәнаһ эшләсә, ул җәмәгыять һәм Ходай каршында җавап тотасын белеп торган. Мондый тәрбия системасы табигать һәм социаль тормыш белән нык бәйләнгән була. Ул турыдан-туры табигатьнең үзеннән туа, һәр гаиләнең көнүзәсен билгели. Аның нигезендә язылмаган әхлакый тәртип кагыйдәләре, табигатьне саклауның матди һәм мораль чыганаclarы яткан.

«Ана гадәте — кыз өчен өлге», — диелә халык мәкалендә. Ата-баба гадәте дә ир балалар өчен шулай булган. «Оясында ни күрсә, очкасында шул була», — дип тикмәгә генә әйтмәгәннәр. Әле дә булса балалар, олылардан күрмәктә, аларны кабатлыйлар. Үз эшләрен түбәндәгечә баян иткән очраклар шактый күп: «Миңа бабай болай сөйләде», «Әти агачларны шулай утырта иде», «Әни безне йорт эшләренә шулай өйрәтте», — дип сөйләү гадәти күренеш. Күренекле украин педагогы Сухомлинский В.А. бу хакта: «Бала — гаиләнең көзгәсе, су тамчысында кояш нурлары ничек чагылса, әти-әни-

нең әхлакый чисталыгы да балаларда чагыла», — дип әйтүе белән бик хаклы [3].

Шулай итеп, татар халкының үзенә генә хас тәрбия бирү системасы, юллары, ысуллары булган. Ул башка халыклардан милли үзенчәлекләре, тарихи яктан барлыкка килгән горейф-гадәтләре, көнүзәсе, тормышы, этнопсихологиясе белән аерылып тора. Халыкның үзенә генә хас булган традицияләре буыннан-буынга күчә килгән. Ул ана телебездә генә сөйләшкән, халык традицияләрендә тәрбия алган. Әле вакыт татар халкында әби-бабайларның культы бик зур булган. Гаиләдә олы малай, киләтә, картлар сүзен закон дип санаганнар, алар сүзеннән чыкмаганнар. Әле дә булса, мондый культ сакланган татар авыллары бар.

Авыл җирендә, үз өе белән яшәгән балага табигать бик якин булган. Ул кече яшәтән үк туган як табигатенең матурлыгына сокланып караган, табигать аңа изге җир булган һәм аны сакларга кирәклеген яшәтән үк олылар тәрбиясе нигезендә аңлаган. Шуннан инде экологик яктан мәдәниятле кеше формалашкан.

Әби-бабайның авторитетлы булуы бала тәрбиясендә әһәмиятле роль башкарган. Гаиләдә алар белән барысы да санлашканнар, алар белән киңәшләшкәннәр, кунакта аларны иң мәртәбәле урыннарда гына утыртканнар. Олыларны хөрмәт итү, аларны дәрәжәле итү, олы кешеләрнең зур тәҗрибәсе, белемле булуыннан килеп чыккан. Алар һәрвакыт оныкларын тәрбияләүдә актив булганнар. Үз гаиләләрендә генә түгел, авылда да хөрмәткә ия булып яшәгәннәр. Алар барлык яшьләр өчен дә үрнәк булганнар. Гаиләдәге мәрхәмәтлек, шәфкатьлек, ихтирамлык, бер-береңә ярдәм итү — бу инде экологик мәдәниятлыкның бер билгесе булган. Картларның сүзе закон булу мәҗбүри рәвештә алып барылмаган, ә табигый рәвештә тормышка ашырылган. Балалар татар халкының әхлакый кыйммәтләре нигезендә тәрбияләнгәннәр, ә алар язылмаган табигый законнарда нигезләнгәннәр.

Гаилә әгъзалары гаиләдә бер-берләрен ихтирам итәләр икән, биредә уңай психо-эмоциональ сфера барлыкка килә. Бу очракта олыларның балаларга, аларның табигать белән аралашуларындагы мөнәсәбәтләрен формалаштыруга вакытлары күп кала. Бигрәк тә авыл җирендә яшәгәндә, өй тирәсендә тәртиптә һәм чиста булуы картлар күзәтүендә булган. Андагы чисталык һәм тәртип яш буынның тәрбияле, әхлаклы һәм экологик мәдәниятле булуына юл ачкан.

Бала тәрбияләүдә олы кешеләрнең балаларга үрнәгә әһәмиятле тәрбия методы булып торган. Аларның роле баланы экологик әхлаклы итеп тәрбияләүдә зур була. Бу турыда халыкның хикмәтле сүзе бар: «Ана сөте белән кермәгән, тана сөте белән керми».

Татар халкының ислам дине йолаларын үтәвә дә экологик тәрбия бирүдә гаять зур роль уйнаган: олыларга ихтирам, хезмәт сөючәнлек, чисталык, тәртип, тугрылык, пөхтәлек һ.б. — дини кануннарда барып тоташа.

Югарыда баян ителгәннәрдән чыгып, шуны билгеләп китергә кирәк: әгәр без бүген милли мәгариф системасын яңартырга телибез икән, бала тәрбияләүдә гаилә, олыларның ролен, ислам кануннарын, халыкның табигать турындагы белемнәрен, педагогик тәҗрибәсен, гореф-гадәтләрен, традицияләрен читләтеп уза алмыйбыз. Шуңа сәбәпле, табигать турындагы фәннәрен, алар халкыбызның рухи мирасы белән бәйлә булганда гына, чын-чынлап милли татар мәгариф системасының бер компоненты итеп күрә алырбыз. Әгәр табигать белеме, биология, география шикелле фәннәренә элеккеге идеологиягә нигезләнеп, татар халкының табигать турындагы белемнәрен исәпкә алмыйча гына, бүгенге яшә буынга җиткерсәк, милли мәгариф системасы дип сөйләү буш сүз генә булачак.

Нәрсә соң ул халыкның табигать турындагы белемнәре һәм алар кайда чагыла?

Әйткәнбезчә, халыкның зирәклегенә чиксез. Халкыбыз педагогикасын, белемнәрен бүгенге яшәешкез кануннарына көйләргә кирәк. Татар халкының олы мирасы — ата-бабалар сүзе, халык акылы, өлкәннәр кисәтүе. Алар күп мәртәбәләр сыналганнар, инанылганнар һәм яшәеш дәрәсләре булып торалар. Шуңа сәбәпле, алар табигать белеме белән бәйлә фәннәренә җиткәндә урын алырга хаклылар. Әйтик, «Татарстан географиясе» дәрәсләгендә «Татарстанның сулары» темасы сөйләнелә икән, ни сәбәпле әле халкыбызның хикмәтле сүзләре дәрәсләктән читтә калырга тиеш. Әйтик: «Коега төкермә, кайтып суын эчәрсәң», «Тәм татыган коеңа төкермә», «Төкермә иске коега, яңасын казыйсы бар», «Үзең эчәсе коега бер вакытта да чүп салма», «Агар су кер тотмас», «Ару су үзе дару», «Ишек алдыннан

аккан суның кадере юк», «Кул пычранса су белән юарсың, су пычранса ни белән юарсың?» һ.б. Әгәр дәрәсләктә «Татарстанның урманнары» турында сөйләнелә икән, ни өчен әле без түбәндәге халык белемнәрен читтә калдырырга тиеш: «Урмансызлык — уңайсызлык», «Агач башы өкрән искән җилгә тәсбих әйтер», «Агач утырткан — ага булган» һ.б.

Татар халкының табигать турындагы белеме мәкаль, әйтемнәрдә генә түгел, ә бәлки табышмак, легенда, мәсәл, әкият, җыр, бәет, мөнәҗәт һ.б. авыз иҗаты әсәрләрендә дә гаять күп. Нәкъ менә шуңа белемнәр килчәк гасыр дәрәсләкләрендә урын алырга тиеш. Шунсыз без ничек итеп яшә буынны табигатьне яратучы, аны саклаучы, яклаучы, мәдәниятле, экологик яктан грамоталы кеше итеп тәрбияли алабыз?!

Башта карап үткәнчә, халыкның табигать турындагы белемнәре кыска, бер-ике сүз белән, ачык кына итеп бик тирән, күп мәгънә бирә алалар. Алар кыска булсалар да, тулы бер китаплык акыл һәм хисне үзләренә сыйдыралар. Халкыбызның бу җәүһәрләрендә татар халкының зур зирәклегенә, тапкырлыгы, табигатьне аңлай алуы, экологик мәдәнияте чагыла. Нәкъ шуңа белемнәр аша килчәк яшә буын табигатьне яратучы, аны саклаучы, яңартучы булып үсәргә тиеш. Шуңа вакытта гына безнең халыкның милли мәгариф системасы бар, аңа табигать турындагы халык белемнәрен чагылдырган биология, табигать белеме, география шикелле фәннәр керә дип саны алабыз. Аларны татар милли мәктәпләрендә милли программалар, укыту әсбаплары һәм дәрәсләкләр аша килчәктә күрербез дип ышанырга кирәк. Шунсыз, татар милли мәгариф системасы дип сөйләнү ул, күренекле акыл иясе Ф.Энгельс сүзләре белән әйткәндә: «Йонлы булуына карап, киём шеткасын имезүчеләр классына кертүдән, аңарда сәт бизләре үсми».

Һәр милләтнең үзенә генә хас укыту, белем һәм тәрбия бирү системасы булырга тиеш. Карап киткәнбезчә, татар халкында ул инде күптән булган. Хәзер безгә шуны яңадан кире кайтарырга һәм, бүгенге тормышка җайлаштырып, яшә буынга белем һәм тәрбия бирергә кирәк.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. I том.—Казан: Тат. кит. нәшр., 1959.— 915 б.
2. Татар мифлары: ияләр, ышанулар, ырымнар, фаллар, им-томнар, сынамышлар, йолалар.—Казан: Тат. кит. нәшр., 1999. — 432 б.
3. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям.— Киев: Рад. школа, 1981. — с. 38.

ТЕОРЕТИК МЕХАНИКАНЫ ТАТАР ТЕЛЕНДӘ УКУҢУ ТӘҖРИБӘСЕ

Абрик Камалов

Абрик Закир улы Камалов — физика-математика фәннәре кандидаты. Казан дәүләт архитектура-төзелеш академиясенең теоретик механика кафедрасы профессоры. Ул татар телендә югары белем бирү юнәлешендә иң актив эшләүче һәм иң югары нәтижеләргә ирешкән татар галиме.

Абрик әфәнде югары мәктәпләр өчен татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслегенең, 5 уку кулланмасының, күп кенә методик кулланмаларның һәм 100дән артык фәнни хезмәтнең авторы.

Камалов А. З. Опыт преподавания теоретической механики на татарском языке.

В статье обобщается опыт преподавания на татарском языке с 1991 года такой общенаучной дисциплины, как теоретическая механика. Дается анализ учебно-методической литературы на татарском языке, изданной по этой дисциплине в 1992–99 гг.

Татарстан Республикасы Конституциясенең 4нче һәм 20нче матдәләренә нигезләнеп, архитектура-төзелеш академиясендә кайбер белгечләрне татар телендә хәзерләү эше 8 ел дәверендә даими рәвештә алып барыла. Профессор В.Ш. Фәтхуллин житәкчелегендә академиянең бер төркем энтузиастлары тарафыннан 1990-1991 елларда татарча югары белем бирү программасы төзелде, ә кайбер фәннәр буенча татарча лекцияләр конспекты, методик күрсәтмәләр хәзерләнде. Ә инде 1991 елда академиянең төзелеш факультетына татарча уку өчен бер төркем кабул ителде һәм югары белем бирү уңышлы гына башланып та китте.

Билгеле, 8 ел аз вакыт түгел. Бу өлкәдә башкарылган эшләр буенча нинди нәтижеләр, йомгаклар ясарга мөмкин соң?

1991 елдан алып бу өлкәдәгә беренче адымнар Татарстандагы югары уку йортларында татарча югары белем бирү системасын төзү өчен зур әһәмияткә ия булган практик нәтижәгә — татар телендә белем бирү концепциясе төзүгә китерде. Концепциянең проекты 1998 елны «Югары уку йортларында татарча укуы мәсьәләләренә багышланган республика конференциясендә каралды [1].

Уку-укуту процессының төп факторы була-

рак, һәрбер конкрет фәнне татар телендәгә методик күрсәтмәләр, дәреслекләр, мәсьәлә җыентыклары белән тәмин итү тора. Шушы максаттан безнең тарафтан 1992-1998 елларда гомуми күләме 1100 битләп булган, теоретик механика фәннең барлык бүлекләрен эченә алган дәреслек, мәсьәлә җыентыклары, методик күрсәтмәләр нәшер ителде [2–8].

Кызганычка каршы, теоретик механика фәннең, физика һәм математика кебек фундаменталь фән булуына, аның тирән белемле техник белгечләр хәзерләүдә мөһим урын алып торына карамастан, уку-укуту программаларында фәнне өйрәнүгә бирелгән вакытның өзлексез кимүе күзәтелә.

Теоретик механиканың башка техник фәннәренә өйрәнгәндә, төп кануннарын киң һәм урынлы куллану максатыннан, теорияне төпләүләштерү белән беррәттән, тормышта киң кулланылган катлаулы корылмаларга, җайланмаларга якынлаштырылган гамәли мәсьәләләр чишүдә дә зур осталыкка ия булу кирәк [11]. Шуны күздә тотып, кафедра тарафыннан татар телендә кайбер яңа методик алымнар да тәкъдим ителде [7].

Югарыда күрсәтелгән кулланмаларның [2, 5, 7] күләмнәре шактый булса да, аларның ти-

ражлары зур булмады (50–100 генә данә иде). 1990-1991 елларда фәнни китапларны яхшы сыйфатлы итеп татарча бастыру техникасы да техник югары уку йортларында юк яки бүгенге көн техникасыннан гажәп түбән дәрәжәдә иде.

Теоретик механика фәне буенча татарча уку әсбаплары, татарча фәнни терминнар булмау сәбәпле, әүвәл нәшер ителгән уку кулланмаларының [2]-[5], сыйфатлары да яхшы булмады диярлек.

Барлык эшләрнең автор жылкәсенә төшкәнән дә искә алыык. Эш башында аны тәнкыйтьләүчеләр дә гажәп күп булды. Фундаменталь һәм техник фәннәргә татарча укытуның киләчәгә юклыгын исбатлаучылар да шактый иде. Ана телендә укучы студентларны татарча дәрәсләкләр белән тәэмин итеп, аларны дәртләндерү, бу эшнең киләчәгә булуын күрсәтү, ул чорда көн тәртибенә куелган проблемаларның иң мөһиме булып тора иде дияргә мөмкин.

Теоретик механика буенча элегрәк (1992-1993 елларда) нәшер ителгән уку әсбаплары [2]-[5] уку-укыту дәверендә таушалу, китапханәләргә кире кайтарылмау сәбәпле, калмады диярлек.

Шунлыктан, бүгенге көндә дә дәрәсләкләр проблемасы [9,10] катгый рәвештә көн тәртибендә тора. Шушы өлкәдә академиядә кайбер гамәлләр кылына. Академиянең татарча укыту методик комиссиясе тарафыннан тупланган тәҗрибә нигезендә расланган фәнни терминнар кулланып бай әчтәлекләр һәм сыйфатлы кулланмалар төзәргә һәм нәшер итәргә дигән карар кабул ителде.

Шуны гамәлгә ашыру ниятеннән “Теоретик механиканың статика бүлегенә буенча мәсьәләләр җыентыгы” дигән уку кулланмасы иҗат ителде һәм бастырылды [8].

Шулай ук укыту, методик әсбаплар өстендә эшләү тәҗрибәләрен башка югары уку йортлары коллективлары белән уртаклашу максатыннан, алар белән тыгыз иҗади элемтәләр дә урнаштырылды. Мәсәлән, авыл хужалыгы академиясе коллективлары белән берлектә теоретик механикадан лаборатор эшләр үткәру буенча 4 методик күрсәтмә язылды һәм нәшер ителергә тапшырылды. Бүгенге көндә кинематика буенча мәсьәләләр җыентыгы өстендә эш алып барыла.

Шулай итеп, уку-укыту әсбаплары турында түбәндәгеләр нәтиҗәләр ясап була. Югарыда күрсәтелгән проблема безнең академиянең теоретик механика кафедрасына гына хас булмыйча, югары уку йортларының төрле кафедраларына да хас проблема. Димәк, китапларга карата мөнәсәбәт кискен үзгәрергә тиеш.

Татар телендә югары белем бирү турында сүз барганда, студентларның татарча белем алуга мөнәсәбәтен дә онытырга тиеш түгелбез. Бу мәсьәлә буенча нинди йомгаклар, нәтиҗәләр ясарга мөмкин соң? Мондый сорауга җавапны 1992 һәм 1998 елларда студентлар арасында үткәрелгән кайбер анкета аша бирергә мөмкин. 1992 елда анкета-соруларда архитектура-төзөлеш академиясенең 30 студент катнашкан булса, 1998 елда шул ук соруларга архитектура-төзөлеш һәм авыл хужалыгы академияләренең 56 студент аноним рәвештә җавап бирде. Анкета сорулары һәм җаваплары түбәндәгеләр җәдвәлдә китерелгән.

Җавапларны анализлап, шундый нәтиҗәгә киләбез: югары уку йортларында татарча белем бирүгә карата студентларның мөнәсәбәтләре үзгәрешсез кала, яки даими дияргә була.

1992 елда бирелгән җавапларда уку-укыту процессындагы төп кимчелекләр итеп татар те-

№	Соруларның куелышы	1992 ел Җаваплар			1998 ел Җаваплар		
		әйе	юк	белмим	әйе	юк	белмим
1.	Академиягә керергә үз теләгегез белән килдегезме?	29	1	-	53	3	-
2.	Татарча уку сезне канәгатьләндерәме?	26	4	-	47	6	3
3.	Татар телендә укысагыз белемне төплерәк үзләштерер идегезме?	27	2	1	43	-	12
4.	Югары техник уку йортларында татарча укытуның кирәге һәм киләчәгә бармы?	26	4	-	54	-	2
5.	Татарча уку сезнең тел байлыгын арттырырга, аның матурлыгын аңларга ярдәм итәме?	26	4	-	49	2	3
6.	Уку йортына керү юлын яңадан кабатлар идегезме?	23	5	2	48	-	6
7.	Киләчәк яшь буынны (балаларыгызны) татар телендә укытыр идегезме?	20	-	10	43	1	13
8.	Уку-укыту процессында кимчелекләр бармы?	20	6	4	30	15	11

лендә уку әсбаплары юклыгы, кайбер укыту-чыларның фәнне өстәнерәк һәм җиңелчә аңлатуы, татарча фәнни телләрнең аңлаешсызлыгы, кайбер фәннәрнең авырырак бирелүе, шуңлыктан фәннәр буенча күбрәк консультацияләр үткөрү кирәклегә күрсәтелә. Ә 1998 елгы җавапларда китаплар, методик күрсәтмәләрнең теге яки бу фәннәр буенча гына җитешмәве күрсәтелә. Кайбер фәннәрне укытканда иске татар, гарәп, төрек сүзләре, терминнары кулланылуы һәм аларның күбесе аңлашылмавы да ачыклана.

Югарыда куелган сорауларга студентлар тарафыннан бирелгән җаваплар нигезендә түбәндәгеләр нәтиҗәләр ясарга мөмкин.

1. Яшь буыныбызның татар телендә уку һәм белем алу теләге зур һәм аның киләчәгенә, кирәклегенә зур өметләр бар. Безнең төп бурыч – шушы өметләрне аклау, бу өлкәдә туплаган тәҗрибәне югары уку йортларында татар милли педагогиясенең дәрәҗәле бай хәзинәсенә әверелдерү. Аны яшьләрне тәрбияләүдә бетмәс-

төкәнмәс чыганакка әйләндерү.

2. Соңгы елларда барлык фәннәр буенча да диярлек терминнар сүзлегә төзелде. Сүзлекләре, вузара терминология комиссиясе утырышында дикъкат белән тикшерелгәннән соңгына нәшер итәргә дигән карар кылынды. Димәк, укыту кулланмалары язганда бу сүзлекләрдәгеләр терминнарны куллану зарури. Бердәй терминнар куллануны тизләтү өлкәсендә Республика күләмендәгеләр үзәк булдыру да кирәк.

3. Мәктәп укучылары өчен дәрәҗәләр төзүчеләр дә югары уку йортларында кулланылган яңа фәнни терминнардан файдаланырга тиешләр.

4. Татар телендә югары белем бирүче фидакар галимнәребезгә хөкүмәтебез тарафыннан мораль һәм мөмкин кадәр матди ярдәм күрсәтелергә тиеш.

5. Студентларның уку әсбапларына карата мөһимәсә дә уңай якка үзгәргә, дәрәҗәләрне фәнни китапханәләргә кайтармаучыларга карата кискен чаралар күрелергә тиеш.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Фәтхуллин В.Ш., Шакирҗанов Р.Ә., Нарбеков А.И. Татар телендә югары белем бирү концепциясе. «ФӘН һәм ТЕЛ» журн., №1, 1999, 10–15 б.
2. Камалов А.З., Сиразетдинов Ф.Г. Теоретик механика (Статика). КИСИ, Казан, 1992. –130 б.
3. Камалов А.З., Сиразетдинов Ф.Г. Теоретик механика буенча мәсьәләләр җыентыгы (статика). КИСИ, Казан, 1992. –56 б.
4. Камалов А.З., Сиразетдинов Ф.Г. Теоретик механика буенча мәсьәләләр җыентыгы (кинематика). КИСИ, Казан, 1992. –100 б.
5. Камалов А.З., Сиразетдинов Ф.Г. Теоретик механика буенча мәсьәләләр җыентыгы (динамика). КИСИ, Казан, 1993. –103 б.
6. Камалов А.З. Теоретик механика. Казан: “Мәгариф”, 1996. –551 б.
7. Камалов А.З. Теоретик механика буенча курс эшләре биремә һәм аны үтәүгә методик күрсәтмәләр. Казан: “Яңа белем”, 1997. –32 б.
8. Камалов А.З., Шигабутдинов Ф.Г., Ильязов Р.Н. Теоретик механиканың статика бүлегеләр буенча мәсьәләләр җыентыгы. Статика. Уку кулланмасы. Казан: КДАТА, 1998. –128 б.
9. Камалов А.З. Бу чүлмәкне вату шундый җиңел. “Идел” ж-лы, №9, 1995.
10. Камалов А.З. Эше күп, ярдәм юк. “Татар иле” №31(148), 1995.
11. Камалов А.З. Студентларның теоретик механика буенча мөстәкыйль эшләрен оештыруның кайбер алымнары. “Югары уку йортларында татарча укыту мәсьәләләре” Респ. конф. мат. Казан, 1998. 102–103 б.

© Мəслимов И.Б., 2000

БДБ ИЛЛƏРЕНДƏ КƏГАЗЬ БАЗАРЫ, БАЗАР КИШТƏЛƏРЕН БИЛƏУ ҺƏМ КƏГАЗЬДƏН ТОРМЫШ-КӨНКҮРЕШ ТОВАРЛАРЫН ЖИТЕШТЕРҮ

Ильяз Мəслимов

Мəслимов Ильяз Булат улы — атом-тəш физикасы белгечлеге буенча Мəскəу инженер-физик институтын тəмамлаган. Ун ел инде целлюлоза-кəгазь бизнесы белəн шəгыльлənə. Целлюлоза-кəгазьдən эшлənгən товарлар чыгару Һəм сату өлкəсэндə эшлəгən эре предприятиелər Һəм фирмалар тарафыннан гəмэлгə куелган «Папирус» берлəшмəсə президенты. «Папирус» акционер жəмгыяте бугенге кəндə Россиядə иң эре кəгазь сəудəсə йортларының берсə.

Мəслимов И. Б. Тенденции развития рынка бумаги в России и других странах СНГ: занятие рыночных ниш и производство рыночной продукции.

В статье, представленной как доклад на четвёртую Международную конференцию «Целлюлозно-бумажная промышленность в России и странах СНГ», рассматриваются состояние и перспективы развития рынка бумаги в России и других странах СНГ. Подчёркивается ведущая роль на этом рынке Акционерного общества «Папирус», учредителями которого стали ведущие отраслевые предприятия России: Архангельский ЦБК, Краснокамский ЦБК, Волгоградское ПО «Каустик» и фирма по торговле бумагой «Мифист» (Москва). Основной целью создания объединения «Папирус» были снабжение целлюлозно-бумажных комбинатов химическим сырьём и последующий сбыт их продукции. На протяжении последних лет крупнейшие целлюлозно-бумажные комбинаты России (Архангельский ЦБК, Сыктывкарский ЛПК, Котласский ЦБК, Советский ЦБЗ, Краснокамский ЦБК и др.) без срывов, точно по графику получают сырьё для своих производственных нужд; взамен идёт отгрузка широкого ассортимента целлюлозно-бумажной продукции. По прямым договорам «Папирус» работает со всеми крупными целлюлозно-бумажными предприятиями России и с ведущими фирмами ближнего и дальнего зарубежья. Такое взаимовыгодное сотрудничество даёт возможность не только обеспечить жизнь целых регионов, но и открывает широкую перспективу для развития в будущем. В план работы АО входит также участие в совместных разработках проектов по модернизации ряда производств, строительство современных перерабатывающих бумажных комплексов. На сегодня Акционерное общество переросло в ранг крупного целлюлозно-бумажного объединения и является ведущим торговым домом бумаги в России.

1998 елның 17 августында Русия милли валютасының (рубль) кыйммəте кинəт тəште: 1 сум Америка доллары каршында узкыйммəтен дүрт тапкырга югалтты, Русиядə целлюлоза-кəгазьдən житештерелгən товарның валютача бəйлəнəшсə дə якынча ике тапкырга очсызланды. Читтən товар кертү, шул исəптən кəгазь Һəм целлюлоза-кəгазьдən житештерелгən товар кертү дə, безгə экономик яктан фəйдəсыз-оттырышлыгə əйлəндə.

Үзбездə чимал табуга, товар житештерүгə,

хəзмəт өчєн түлəүгə, йөк ташуга, энергобайлыктары фəйдалануга тотылган чыгымнар зур үзгəреш кичермəдə. Шуннан күрєнə индє — целлюлоза, кəгазь, катыргыны читкə чыгару, хəттə дөнъякүлəм бəйлəрдən түбəнрəк бəягə чыгарсак та, Русия целлюлоза-кəгазь предприятиелəрə (ЦКП) табыш алачак.

Бүгєн читтən кергən кəгазь белəн эш итүчє, аны сату-алу белəн шəгыльлənүчє фирмалар, кəгазьдən төрлє товар ясаучылар, китап-журнал нəшєр итүчє оешмалар кинəт бик кыєн хəлдə

калдылар. Аларга арзан баяле кәгазь кирәк. Инде алар читтән түгел, Русиядә житештерелгән кәгазьне сатып алырга мәжбүрләр. Ә житештерүче — тырышыбрак эшләргә мәжбүр.

Әлеге хәл бездәге эш тармакларының күпчелегендә күзәтелә. Финанс кризисыннан соң Русиядә экономика хәрәкәткә килде, хәлсез калган, сүнөп барган эшләр дә күпмедер җанландылар — табыш китерә башладылар.

Целлюлоза-кәгазьдән үзбездә житештерелгән товар киң кулланышка керә. Аңа сорау арту — кирәклеке һәм кирәкнең житешмәве — товарны күпләп житештерергә этәргеч булды. Туктап калган ЦКПлар да эшләп киттеләр, кәгазь бәясе дә әкрән генә күтәрелә.

Русия базарларында целлюлоза-кәгазьдән эшләнгән әйберләр бәясе дөнья базарларындагы бөядән күпкә калышса да (бездә кайчакларда целлюлоза бәясе шушы целлюлозадан эшләнгән кәгазь бәясе белән бертигез була), күзәтергә һәм күрергә мөмкин — гомумән алганда, безнең кәгазь бәясе күтәрелә бара.

Бүгөн көнкүрештә кәгазьдән эшләнгән әйберләрнең күпмедер җитмәве, аларның кулланышка керү күләме һаман арту, гомумдөнья база-

рында мондый әйберләрнең бәясе күтәрелү — болар һөммәсе якын киләчәктә Русиянең целлюлоза-кәгазь базары җанлануына, куәт алуына мөмкинлек бирә.

Якын киләчәктә Русия базарларына чит илләрдән целлюлоза-кәгазь товарлары күпләп керүгә өмет баглау дөрес булмас. Мондый фикер әйтергә ике сәбәп бар — бездә әлеге алдан ачык күрөп һәм әйтеп булмый торган гомумсәяси хәл һәм безнең экономика өлкәсә дә ачык максатка юнәлгән бер юлга кереп җитмәгән. Исәбем — сәяси тотырыклыкка ирешмәгән якларыбыз турында түгел, ә экономика өлкәсендә фикер йөртү. Бүгенге целлюлоза-кәгазь житештерү-эшкәртү тармагына карасак, Русиядә целлюлоза, кәгазь, катыргы — дөнья базарындагы бөядән 30\$ — 50\$га калышса. Күп кенә Көнбатыш ширкәтләре, товар йөртүчеләре, житештерүчеләре 1998 елның август кризисы нәтижәсендә Русиядә һәм ВДБның башка илләрендәге базарларда югалтуларга юлыгуларын әлеге онытмыйлар. Алар кәгазе белән эш иткән оешмалар — сатучылар да, алуучылар да ярлыландылар, күп кенә ширкәтләр, фирмалар бөлгенлеккә чыктылар — әйләнешкә кертү өчен товар сатып алу мөмкинлекләре юк

«Папирус» фирмасының үзәк офисы

дәрәжәсендә калды. Мисал өчен шуны әйтергә була: элек «Папирус» берләшмәсеннән товар алган оешмалар бурычларын бүген генә түлиләр, сум белән — бүген дә элеккегә хисап белән — 12 сумны бер доллар бәйсезә санап түлиләр. Шулай булгач, көнбатыш компанияләренәң инде сатып түләү, бигрәк тә киләчәктә түләү шарты белән Русиядәге компанияләргә товар бирергә ашыкмаулары гажәп түгел: һәр якта бушлык, бүген сатып алырга акчабыз юк, киләчәктә түләребезгә ышанмыйлар.

Русиядә һәм, гомумән, БДБда бүген «Папирус» — сатып исәп-хисап ясау шарты белән дә, түләү вакытын кичектереп торы шарты белән дә товар бирүче, тәвәккәлләккә баручы бердәнбер кыю оешма.

Русия һәм БДБның башка илләре импорт керүдән файда күрү мөмкинлегенәң якын киләчәгә бик шикле, мин моны Мәскәүдә күптән түгел узган «Банки и офисы» күргәзмәсендә төшендем. Андагы күренеш — 2000нче елның барометры кебек булды. Финляндиядән, Швециядән һәм башка илләрдән күргәзмәгә тәкъдим ителгән офис кәгазьләре — сыйфаты, төре һәм күләме белән дә аз иде, ярлы иде. Алар янәшәсендә үзенең «Балет»ы белән Светогорск өстенлек итте... Светогорск комбинатыннан башка, әйтерсез, беркайда да ксерокс һәм принтерлар өчен кәгазь ясаучы калмаган?! Соңгы жөмләне махсус, игътибарыгызны «Папирус» берләшмәсенә ныграк юнәлтү өчен генә китердем. Бу күргәзмәдәге урыны, дәрәжәгә, товар төрлеләгә, байлыгы белән «Папирус» берләшмәсә аерым сөйләшүгә лаек. Аның шәхси марка белән билгеләп товар житештерүенә, сату-алу эшенә, базарлар биләгән мәйданына караганда, «Папирус» БДБ өчен бердәнбер оешма. Без бик вакытлы рәвештә «MoDo Paper Corporation», «Fin paper Corporation» берләшмәләренәң кәгазьләреннән арзанрак һәм сыйфаты белән аларныкыннан ким булмаган кәгазьне Индонезиядән таптык.

Русия житештерүчеләренә һәм сатуучыларына керем китерә торган бизнес — ким дигәндә 2000нче елның жәенә хәтле — экспорт булгач. Мондый нәтижә ясарга өч сәбәп бар:

- 1) Европа илләрендә сәяси тотрыксызлык.
- 2) Дөнья базарында бәяләр үсү.
- 3) Милли валюта — сумның бәясе төшү.

Сату-алу эшендә бай тәҗрибә туплаган «Папирус» берләшмәсә элеккегә СССРга кергән Эс-

тония, Литва, Белоруссия, Украина, Молдавия, Азәрбайҗан, Үзбәкстан, Казахстанга кәгазь һәм кәгазьдән эшләнгән товар чыгара. Дәрәжә, әлегә илләренәң экономикасының бүгенге торышы чагыла. Әмма, шикләнмичә шуны әйтергә була, Русиянең кәгазьдән эшләнгән товары БДБ илләренәң базарларында үзбәкнең базарлардагы бәядән 20\$-га югары.

Дөнья базарында күтәрелә барган бәягә тәҗрибә итүче финансы кризисы — товар житештерүчеләргә, бигрәк тә житештергән әйберләрен чыгару белүчеләргә уңай йогынты ясады. Банклардан кредит алган күп кенә оешмалар бурычларын сум белән түли алдылар. Әйләнешкә кертер акча, товар пәйдә булды. Эшчеләр хезмәтләре өчен вакытында акча ала башладылар, димәк, целлюлоза-кәгазь белән эш итүче оешмаларның алда үсешкә ирешергә өмөтләре һәм мөмкинлекләре яңарды. Шушы уңайлыктан житештерүчеләр нинди тизлектә файдаланыр? Бу якындагы берничә ел эчендә ачыклангач. Инде хәзер үк үтә елгы оештыручылар һәм оешмалар пәйдә булдылар. Мәселән, В.Я. Крупчак (Архангельск целлюлоза-кәгазь комбинаты), йә Сушкин әфәнде («Илим-палм Интерпрайзес») — үз оешмалары кысасын күпкә киңәйтә, холдинглар, концерннар куәтенә житекерә, целлюлоза-кәгазьдән эшләнгән төрлән-төрлән затлы товарлары белән яңадан-яңа базарлар биләләр.

Кәгазь һәм аннан эшләнгән әйберләр белән сату-алу итүчеләренә киләчәктә авыр конкуренция-ярыш шартлары көтә. Базарлар, киштәләр биләү өчен барган көрәштә көчле-зур оешмалар, житештерүнең төрлән тармакларында яхшы сыйфатлы товар муллыгы тудыра белүчеләр житеңер. Кечкенә фирмаларның да хәрәкәт-чәнлек, чослык төшенчәләренә таяна һәм файдалана белгәннәре булып, алар да отышка-уңышларга ирешерләр... Йомгаклап әйткәндә, Русиядә һәм башка БДБ илләрендә целлюлоза базарындагы үзгәрешләренә 2000нче ел уртасына хәтле уңай дип күзалларга була, ә кәгазь һәм аннан ясалган әйберләр әйләнешенә килгәндә, бусына тагын да уңайрак үзгәрешләр юрыйсы — 2000нче елның ахырынача шулай булып дип ышанасы килә.

ФӨННИ-ПРАКТИК КОНФЕРЕНЦИЯ

Узган елның 28–30 октябрдә Ижевск шәһәрндә «Удмуртия татарлары» дигән фәнни-практик конференция уздырылды. Аның эшендә Удмуртия Республикасы Дәүләт Советының фән, мәгариф, мәдәният һәм яшьләр сәясәте даими комиссиясе рәисе А.Г.Красельников, УР милли сәясәт министры урынбасары Н.П.Смирнова, «Удмурт кенеш» Бөтенудмурт ассоциациясе рәисе В.К.Тубылов, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе академик И.Р.Таһиров, УР Татар иҗтимагый үзәге рәисе Р.Г.Габдуллин, УР мәгариф министрының беренче урынбасары Г.Н.Васильева, Татарстан Республикасы мәгариф министрының беренче урынбасары И.Б.җадиуллин, УР матбугат һәм мәгълүмат министры С.В.Васильев, ТР мәдәният министры урынбасары Р.М.Вәлиев, ТР Министрлар Кабинеты каршында Дин эшләре Советы рәисе профессор Р.А.Нәбиев, УР Милли музееың татар бүлегә мөдире Р.Н.Әхмәтвәлиева, Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының өлкән фәнни хезмәткәре Ф.С.Баязитова, Казан дәүләт университетының археология һәм этнография кафедрасы мөдире профессор А.Г.Мөхәммәдиев, Тарих институтының этнография бүлегә мөдире Р.К.Уразманова, «Саф ислам» газетасының редакторы И.С.Хисаметдинов, Удмурт дәүләт университеты студенты М.В.Кулаков катнаштылар.

БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫ БАШКАРМА КОМИТЕТЫНЫҢ УТЫРЫШЫ

11 ноябрьдә Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының утырышы булды. Утырышта башкарма комитетның еллык эшчәнлегә һәм алда торган бурычлар каралды, БТК БКның «Татар мәдәнияте һәм рухи мирас даими комиссиясе», «Татар мәгарифе һәм фәне даими комиссиясе» эшчәнлекләре турында докладлар тыңланды. Фикер алышуда Башкарма комитет әгъзалары Ф.Харисов (Татарстан), Ә.Хәмитов (Башкортстан), Р.Әмиров (Башкортстан), Р.Сибәгатов (Башкортстан), Г.Ниязова (Төмән), Ф.Сафиуллин (Татарстан), Р.Ягафаров (Татарстан), Р.Ягудин (Самара), Ф.Мусин (Татарстан), Р.Хамидуллин (Татарстан) катнаштылар.

Түбәндә «Бөтендөнья татар конгрессы» иҗтимагый берләшмәләренең Халыкара Берлеге Башкарма комитеты рәисе И.Таһиров һәм югарыда аталган комиссияләр рәисләре Разил Вәлиев һәм В.Фәтхуллинның чыгышларын берәз кыскартып бирәбез.

Индус Таһиров: Башкарма комитет утырышын ачык дип игълан итәм. Бу утырышыбыз Устав нигезендә ел саен үтә торган утырыш. Без, һәр елдагы шикелле үзбездә ел дәверендә эшләгән эшләребезгә нәтиҗә ясарга тиешбез. Һәм, әлбәттә, киләчәккә перспективалар билгеләү. Сөзгә көн тәртібе билгеле, шулай да мин аны кабатлап үтәм. Көн тәртібендә беренче пункты: «Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының 1998 елның августынан 1999 елның ноябренә кадәргә эшчәнлегә һәм алда торган бурычлар». Икенчесе: «Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының «Татар мәдәнияте һәм рухи мирас даими комиссиясе эшчәнлегә турында» комиссия рәисе Р.И.Вәлиев һәм «Татар мәгарифе һәм фәне даими комиссиясе эшчәнлегә турында» комиссия рәисе В.Ш.Фәтхуллин докладлары. Башка мәсьәләләр дә карала: Бөтендөнья татар конгрессына яңа әгъзалар кабул итү. Монда Иваново өлкәсе татарларының милли-мәдәни мөхтәриятте, Мәскәү шәһәре татарларының региональ милли-мәдәни мөхтәриятте истә тотыла, Түбән Новгородның «Якташлар» исемле мәдәни-агарту үзәге шулай ук үзенең гаризасын безгә тапшырды, Чиләбе өлкәсе татарларының конгрессы, Азәрбайжан республикасының «Яшьлек» исемле татар яшьләр үзәге каралачак. Тагын кайбер мәсьәләләр белән дә фикер уртаклашырбыз дип уйлыйм. Шушы оешмалар үзләренең конгреска керү теләген белдерделәр һәм тиешле документларны безгә ирештерделәр. Өчөнкө: «Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты бюро составын тулыландыру». Ул турыда шулай ук сезнең белән фикер алышырбыз, аңлашып эш итәрбез. Әгәр рөхсәт итсәгез, беренче мәсьәлә буенча мин 15 минут вакыт сорыйм, башка докладчыларыбыз да 15 минутка сыяр дип уйлыйм, 15 минут эчендә бик күп

нәрсәләргә әйтә була бит, шул ук вакытта бер-ике сәгать эчендә бер нәрсә дә әйтә алмаска мөмкин. Сөзгә рәхсәт белән, сүземне башлап җибәрәм.

Алдыгызда, мөхтәрәм Башкарма комитет әгъзалары, тиешле документлар, тиешле мәгълүматлар һәм Башкарма комитет тарафыннан эшләнгән эшләр турында бөтен кирәкле материал бар. Алар белән танышкансыздыр, һәммәсен сезгә кабат сөйләп торук кирәк түгел дип саныйм. Иң әһәмиятлесе — татар дөньясында безнең Конгрессыбызның эшләгән эшләре һәм шушы дөньядагы сыйфатый үзгәрешләргә бәя бирү. Чыннан да, нинди да булса үзгәрешләр бармы безнең татар дөньясында, әллә без бер урында таптанып торабызмы, әллә инде кайбер мәсәләләрдә артка да чигендекме? Болар берсе дә җиңел генә җавап ала торган сораулар түгел. Ни өчен дигәндә, безнең чыннан да чигенер урыныбыз юк, алга күпме адымыбыз бар — шулай ук киң җәмәгатьчелеккә мәгълүм. Беренчедән, татар дөньясының географик кысалары киңәйдә. Без бүген әйтә алабыз: 1998 елның маенда башлап җибәрелгән милли-мәдәни мөхтәриятне төзү дәвам итә, бүгенге көндә 3 миллионнан артык татар яшәгән регионны үз кысаларына кертте. Димәк, без хәзер шушы автономия аркылы, аның региональ советлары аркылы — шушы кадәр татар халкына йогынты ясый алабыз һәм безнең моңа тулы хакыбыз бар. Чөнки региональ автономияларның ундүртте һәм Федераль автономия Советы үз Мәскәүдә юстиция Министрлыгында регистрация үтеп, бүгенге көнгә легитим оешмага әверелде. Бүгенге көнгә татар мәнфәгатьләрен җирле хакимиятләр белән бергә, Мәскәү хөкүмәте, Федераль хөкүмәт белән бергә закон нигезендә алып бара алабыз һәм без шулай эшлибез дә. Бу юнәлештә җирле хакимиятләр белән аңлашу шактый алга китте. Агымдагы ел дәверендә Мәскәү шәһәрәндә үзбөзнең автономия Советы һәм Башкарма комитетның утырышын үткәрдек. Безнең мондый утырышыбыз быелгы җәй көне Астрахань шәһәрәндә үтте, аңа кадәр региональ автономиянең һәм Башкарма комитет бюросының утырышы Омск шәһәрәндә үткән иде. Шушы өлкәләргә губернаторлары белән, һәммәсе белән татар проблемаларын бергәләшәп тикшердек. Полежаев та, Россель дә (аның белән махсус очрашу булды), шулай ук Аяцков һәм башка хөкүмәт дәирәсенәң җитәкчеләре (әйтәп үтәр идек — Удмуртиядә дә хөкүмәт башлыгы белән шушын-

дый очрашу булды) белән сөйләшүләрдә алар шушы өлкәләрдә татар мәнфәгатьләрен югары урынга куя башлаганлыклары күренеп тора. Ул җирләр, әлбәттә, татар өчен изге җирләр, чөнки татарлар анда — Себердә дә, Идел буенда да диаспора түгел — үз җирендә яшиләр, алар төп халык, аларның шушы хокукларын тану ул искиткеч зур фактор. Менә шулай бергә эшләү, җирле хакимиятләр белән, Федераль хөкүмәт белән бергә татар проблемаларын хәл итү һәм безнең җыелган тәҗрибәбезне куллану июнь аенда Гомумроссия киңәшмәсе үткәру мөмкинлеген тудырды. Бу киңәшмә — дәүләт органнары, иҗтимагый оешмалар бергәләшәп ни рәвештә татар мәнфәгатьләрен хәл итәләр дигән проблемага җавап булды. Без моны Россия федераль хөкүмәтенәң Милләтләр һәм федерация министрлыгы, Татарстан Президенты аппараты һәм хөкүмәте белән берлектә әзәрләгән идек. Җыелышыбызга 39 регионнан вәкилләр килде, вәкилләрнең икешәр булып килүе шулай ук яхшы иде: җаваплы җирле хакимият работниклары, җитәкчеләре һәм инде безнең оешмаларыбызның җитәкчеләре. Алда нинди проблемаларны чишәргә кирәк, аларның кайсысы бүгенге көнгә беренчел булып тора — шуларны ачыктан-ачык билгеләдек. Дөресен әйтәргә кирәк: без төрле очрашулар вакытында да, киңәшмәдә дә Федераль хөкүмәткә үзбөзнең дәгъваларыбызны белдерә килдек. Чыннан да, Омскидагы утырышыбызга Милләтләр һәм федерация министрлыгыннан вәкил чакырган идек. Килде. Көч хәл белән, үз акчасына бер вәкил килеп төште. Аның бернинди вәкаләтләре юк иде, ул безнең сүзләргә тыңлады һәм кайтып та китте. Ә инде менә бу Бөтенроссия киңәшмәсенә, гомумән, мин үзем Михайлов белән иртәгә утырыш башлана дигән көнгә сөйләштем. Ул вәгъдә бирде — үзеннең урынбасарын җибәрәм һәм телеграмма җибәрәм дип. Шулай булуга да карамастан, министрлыктан беркем дә юк иде. Һәм шуны әйтәргә кирәк, бүгенге көнгә, ничек кенә булмасын, Федераль хөкүмәт шактый проблемаларыбызны таныды. Беренчедән, гомутатар газетасын булдыру. Икенчедән, радио һәм телевидениедә — татар каналы булмаса да (әгәр дә монысы мөмкин түгел икән) татар тапшырулары өчен махсус вакыт билгеләү. Менә шушы карарны кабул итәп, без Россиянең мин әйткән министрлыгына җиткердек һәм без һәрвакыт аның ни рәвештә алга баруы турында исләренә төшереп торабыз. Һәм без генә түгел, моны бөтен җәмә-

гатычелек эшләргә тиеш, кайда гына булмасын, без бөтенез без дә шушы сорауны Федераль хөкүмәткә һәм жирле хакимиятләргә житкерә торырга тиешбез. Чөнки үзәк каналларда гына түгел, Мәскәүнең үзәндә генә түгел — һәммә жирдә безнең татарча тапшыруларыбыз булса да, татар газеталары күп жирдә чыга торса да, аларның һәрберсенә нинди дә булса куркыныч яный килә. Күп урыннарда тапшыру вакытын кыскарталар, бик күп урында кыскарттылар инде, хәтта безгә бик лояль булган Удмуртиядә дә шушы хәл: безгә Россия үзәнең каналын, вакытын кыскартты, шуныктан сезнең тапшыруларга да зарар килде, диләр. Ләкин без моның белән һич кенә дә ризалашып тора алмыйбыз, чөнки татарлар бүгенгә көнне, сан буенча, икенче милләт буларак кына түгел, Россиядә үзәнең йогынтысы буенча да шушы икенче урынны алып тора. Һәм моны һәммә жирдә таний киләләр: бүгенгә көнне Россиядә татар факторы — стабиллек факторы. Татар факторы — тынычлык факторы. Мин моны ни өчен әйтәм — чөнки кайбер журналистлар тарафыннан телевидение һәм радио тапшыруларында Татарстанны гаепләү, татарларны гаепләү, ваххабчылыкта гаепләп чыгулар ешайды, һәм боларның чеп-чи ялган икәнлеген без сезнең белән күреп торабыз һәм аны һәрвакыт фаш итә торырга тиеш булабыз.

Үзгәрешләрне алга салып сәйләшкән вакытта, татар Конгрессының абруе артуын махсус рәвештә күрсәтеп үтәр идек. Беренчедән, Россия министрлыгында теркәлү факты, автономиябезнең һәм конгрессыбызның теркәлүе. Икенчедән, безне БДБ илләренәң Парламентара ассамблеясының культура комиссиясендә күзәтүче булып кабул итү, һәм шушы утырышларда катнашуыбыз. Һәм шуның аркасында кайбер бюро әгъзалары, шул исәптән Камил Шамилович Исхаков, берничә мәртәбә шушы комиссия утырышында катнашып, безнең проблемаларны БДБ илләренәң вәкилләренә ачыктан-ачык сөйләп бирә алды. Форсаттан файдаланып, шунысын да әйтергә кирәк: менә бүгенгә көнне Казанның 1000 еллык юбилеена әзерләнгән чорда, Татар конгрессы, без Казанны чын мәгънәсендә бөтен татар дөньясының башкаласына әверелдерү эшен үзәбезнең төп максатларыбызның берсе дип карыйбыз. Һәм инде конгресс шушы өлкәдә эшли дә. Мәскәү, Санкт-Петербург, Астрахань, Саратов шәһәрләре белән Казан инде туганлашты, аның тиешле килешүләре һәм шартнамәләре дә бар. Тагын бер-

ничә шәһәр безнең абруйлы Казаныбыз белән туганлашасы килә, шул исәптән Екатеринбург шәһәре дә, аның мэры да берничә мәртәбә безгә мөрәжәгать иткәне бар. Казанның, Татарстанның абруе артканнан арта бара. Күптән түгел Финляндиядә Татарстанның дәүләт делегациясе булып, без Финляндия татарларының яшәү рәвеше белән танышып, анда да күрдәк: Татарстан факторы, гомумән, татар факторы дөньяда артканнан арта бара. Татар халкы чыннан да Россия сәяси майданына гына түгел, дөнья сәяси майданына чыга. Татар менә шушы рәвештә стабиллек факторы буларак таныла һәм бу безнең өчен бигрәк тә әһәмиятле. Чөнки — әгәр дә кайсыдыр вакытларда тарих фәнендә һәм башка гуманитар фәннәрдә татарларны ерткычлар, ниндидер артка калган варварлар итеп күрсәтү алга сөрелгән булса, бүгенгә көнне татар үзә икенче рәвештә, цивилизацияле халык итеп игълан итә һәм исбатлый. Казанның 1000-еллыгына әзерләнү уңаеннан дүрт конференция булып үтте һәм аларның жыентыклары, материаллары чыгып, дөнья җәмагатычелегенә барып житте. Новосибирск шәһәрендә «Себер татарлары: кичә, бүген һәм иртәгә» дигән конференция оештырылды. Екатеринбург шәһәрендә Татарстанның даими вәкиллеге (житәкчесе, безнең Башкарма комитет әгъзасы Р.З.Бикбов) тырышлыгы белән андагы университетта татар проблемаларын тикшерү үзәге төзелеп, Урал татарларына багышланган семинар үткәрелде. Күптән түгел генә Удмуртия татарларына багышланган конференцияне бергәләп үткәреп кайттык. Менә шушындый гуманитар акциялар артканнан арта бара.

Әлбәттә, бүгенгә татар дөньясындагы сыйфатый үзгәрешләр турында сөйләгән вакытта без мәдәниятыбызны, мәгарифебезне, иҗтимагый эшләребезне тулысы белән тикшерергә тиеш булыр идек. Ләкин, бүген әле безнең тыңлыйсы докладларыбыз күп һәм чыгыш ясаучылар да төрле проблемаларга ныклап кагылачак, аларның бөтенесенә дә тукталырга уйламыйм.

Шуны да әйтәм: безнең Башкарма комитет эшендә шактый кыен моментлар да бар. Бюроны сезнең белән бергәләп сайладык, ләкин аны, тиешле кворум рәвешендә җыеп, ай саен үткөрү — зур проблемага әйләнде. Үткән утырышыбызда сораган идек: әгәр дә безнең шушы уңайсызлык дәвам итә икән, бүгенгә житәкчелеккә бюро составын үзгәртүне тапшыру кирәк. Сез ул вәкаләтне биргән идегез һәм без, сезнең һәммәгез белән

киңәшәп, моны тәгаен хәл итәрбез дип уйлыйм. 19 кешелек бюроны һәрвакыт жыю бик кыен. Икенчедән, без сезнең рәхсәт белән (ул Уставка туры килә) бюроны ай саен түгел, ике айга бер үткәргәнә сорар идек. Чөнки телибезме, теләмибезме — жәй айлары бар, бар елның башка уңайсыз айлары: эйтик, январь, февраль. Елдан елга күчеш чоры. Вакыт-вакыт бюроны үткәргән бик кыенлаша. Менә үзегез карагыз, Алтынбаев безнең күренекле кешебез, ләкин бүген ул Мәскәүдә. Шушында килергә тиеш иде, бик теләп киләм диде, ләкин аны тракторлар төзү мәсьәләләре белән Себергә командировкага жибергәннәр. Нишләсәң? Ул Россия авыл хужалыгы министрының урынбасары булып эшли. Галиев — вакытында «Татнефть»нең генераль директоры иде — бүгенге көнгә ул эшеннән китте, лаеклы рәвештә, мактаулы рәвештә, чөнки зур эшләр эшләде. Форматтан файдаланып шуны да әйтсәм килә, без аңа рәхмәтле, чөнки безнең конгрессыбызга ул һәрвакыт ярдәм итә килде: машина бирде, барып кайту өчен самолет та бирде, башка ярдәмнәре дә күп булды, сезнең исемнән аңа рәхмәт белдерәсе килә. Ләкин аңа да бүгенге көнгә бюро составында эшләү авырайды, менә бүген дә ул безнең утырышыбызга килә алмады. Шунлыктан, әгәр дә бюрода кайбер үзгәрешләр була икән, сез аларны мине аңлау рәвешендә кабул итәрсез дип уйлыйм.

Проблемалар, әлбәттә, һаман шул — безнең телебез. Татар телен саклау, аны, бигрәк тә шәһәрләр өчен яшәү теле итү кыенлашканнан кыенлаша бара. Казанның мэры да конгресска әзерләнүнең беренче жылышында татар телендә доклад ясап яхшы үрнәк күрсәтте. Бик күп мәртәбә Казан шәһәр советының сессияләрен татар телендә үткәрде. Ләкин аңа ияреп барырга теләүчеләр әллә ни күп түгел. Үзем Казан университетында докторлык һәм кандидатлык диссертацияләре яклау Советының рәисе булып торам. Татарча диссертацияләр яклаттык. Ләкин, үзегез уйлап карагыз, күпчелегә татарча белмәгән халык алдында татарча диссертация яклау ничек була инде ул? Проблемамы? Шулай булса да үткәрәбез. Проблемалар бар икәннән без бөтенәбез дә аңлап эш итергә тиешбез. Конгресс менә шушы тел мәсьәләсенә махсус игътибар бирә килде. Югары уку йортларында татар теленең торышы, аны укуы мәсьәләләре безнең бюробызда махсус рәвештә тикшерелде һәм ул һәрвакыт тикшереләчәк. Гомумән, бюроларда иң мөһим һәм иң кискен мәсьәләләр тикшерелә,

ул һәрвакыт план нигезендә эшләнә һәм бу моннан соң да шулай булыр.

Сөйләгәннәрем — кайбер йомгаклар гына, кайбер уйланулар гына, сөйләшүне тирәнәйтү һәммәбезнең бурычы дип санарга тиешбездер.

Разил Вәлиев: Бу мәртәбәле утырышта татар мәдәнияты һәм рухи мирас комиссиясе тарафыннан кылынган гамәлләр хакында хисап тотарга жыенгач, берәзгә югалып калдым. Ни өчен дигәндә, кыска гына 10–15 минут вакыт эчендә мәдә-

ният һәм рухи дөнья дип аталган искиткеч зур даирәне колачлау мөмкин булмаганны, икенчедән, кайсы гамәлнең мөһимрәк икәннән аерып алу гажәеп тә катлаулы икәнне аңладым.

Татар телең саклау, өйрәнү һәм үстерү проблемаларын беренче урынга куярга, әллә жыр һәм музыка сәнгатенә өстенлек бирергәме, әллә китапханә, музей, архив эшчәнлеген алга чыгарырга, әллә мәдәни, тарихи һәм язма мирасыбызга зуррак басым ясап сөйләргәме? Татарның рухи дөньясы гажәеп бай һәм, иң мөһиме, соңгы елларда бу өлкәдә эшләнгән эшләр, кылган гамәлләр турында сезгә бик озаклап сөйләп булыр иде.

Татар мәдәнияты һәм рухи мирас өлкәсендә эшләүче министрлыklar, оешмалар һәм учреждениеләр күп. Шуңа күрә Бөтендөнья татар конгрессы һич кенә дә бердәнбер һәм алыштыргысыз лидерлыкка дөгъва итмичә, шушы фикердәш һәм теләктәш оешмалар белән кулга-кул тотынып эшләде, халкыбызның рухи яңарышына үзенең өлешен кертте һәм кертәчәк, дип тулы ышаныч белән әйтеп була.

Казанны татар халкының уртак башкаласы дип, Татарстанны татар халкының рухи кыйбласы дип атыйбыз икән, без, билгеле, иң беренче чиратта милләтебезнең шушы төп йортын ныгытырга тиеш икәнлегемизне яхшы аңлыйбыз. Ә моның өчен иң элек без дәүләтчелегемизне ныгытырга, милләтебезне һәрьяклап үстерердәй кануннар кабул итәргә тиешбез. Әгәр соңгы елларда Татарстан Дәүләт Советында татар мәдәниятын, аның рухи мирасын саклау һәм үстерүгә хезмәт итүче, аңа мөмкинлек тудыручы шактый закон-

нар кабул ителгән икән, монда, һичшиксез, Бөтендөнья татар конгрессының, бигрәк тә Башкарма комитет әгъзалары булган халык депутатларының өлеше зур. «Мәдәният турында», «Архивлар һәм архив эше турында», «Татарстан халыкларының телләре турында», «Китапханәләр һәм китапханә эшчәнлеге турында», «Мәдәни һәм тарихи байлыklарыбызны файдалану һәм саклау турында», «Латин әлфависы нигезендәге татар алфавитын торгызу турында»гы һәм тагын дистәлөгән башка законнарыбызны хәзерләүдә һәм кабул итүдә актив катнашкан депутатларыбыз үзләренең парламент эшчәнлекләрендә Бөтендөнья татар конгрессы корылтаенда, аның даими утырышларында күтәрелгән фикер һәм теләкләрне гәмәлгә ашырырга тырыштылар. Конгресс әгъзаларының парламент эшчәнлегендә актив һәм максатчан катнашуларын истә тотып, булачак сайлауларда да үзезнең вәкилләрне Дәүләт Советына, җирле Советларга һәм Россия Дәүләт Думасына үткәрә алсак, бу хәрәкәт киләчәктә дә уңышлы дәвам итәр иде.

Татарстанда һәм Россиянең татарлар яши торган төбәкләрендә уздырылган олы мәдәни чараларда катнашуны, аларга кулдан килгән кадәр ярдәм күрсәтүне БТК үзенең төп бурычларының берсе дип саный. Иҗтимагый оешманың бер ялгызы гына милләт күләмендәгә зур проблемаларны хәл итә алмаганын яхшы белеп, БТК хакимият органны һәм БТК бүлекләре катнашында Бөтенроссия киңәшмәсе үткәрдә. 80нче еллар ахырында уянган милли хәрәкәтнең романтик чоры үтеп, бүген без яңадан гадәти буразнага төшөп барабыз. Ул елларда шактый мәсьәләләрне урамнарда, төрле җыелышларда һәм митингларда да хәл итеп булса, бүген инде андый мөмкинлегебез юк. Зур проблемаларны гына түгел, хәтта көндәлек мәсьәләләрне дә без бүген урыннардагы хакимияттән башка хәл итә алмыйбыз. Шуңа күрә без, урындагы һәм БТКдагы көчләрне бергә туплап, җирле хакимиятләр белән бергәләп эшләргә, җирле халыкның конституцион хокукларын, милли мәнфәгатьләрен яклау өчен законлы юллар белән хәрәкәт итәргә тиешбез.

Бөтендөнья татар конгрессы шушы яңа бинага күчеп, кирәкле эш шартлары булдырылганнан соң, безгә мөрәҗғәгать итүчеләрнең, килүчеләрнең саны да күпкә артты. Узган елны менә шушы залда «Фикердәш» клубы бик актив эшләп китте, аның утырышлары чын мәгънәсендә татар зыялылары клубына әверелеп бара дисәк тә, арттыру

булмастыр. Аның утырышларында татар телен югары уку йортларында укыту, татар җыры һәм татар моңы, Сөембикә ханбикә, Казан тарихы, Себер татарлары һәм тагын дистәлөгән шундый проблемалар күтәрелде, дәлиллек докладлар һәм чыгышлар тыңланды, кызу-кызу бәхәсләр булды.

Татар халкы — гомер-гомергә укымышлы халык булган, дәүләтсез һәм хокуксыз халыкны үлемнән ислам дине, татар моңы һәм китапка мөхәббәт, укымышлык саклап калды дисәк, ялгышмабыздыр. Халкыбызның искиткеч зур һәм бай рухи мирасының төп өлеше энә шул язма һәм басма китапларда, архив документларында сакланып калган. Бүгенге көндә аларны барлау, туплау, саклау һәм өйрәнү — безнең милләт һәм дәүләт күләмендәгә бурычыбыз. Бу нисбәттән Татарстан Милли архивы соңгы елларда алып барган эшнә атап үтмичә мөмкин түгел: төрле илләрдә сакланып калган тарихи документларыбызны эзләп табып Татарстанга кайтару, аларны фәнни кулланышка кертү, үзезгә генә билгеле чыганаclarны дөньяга чыгару — татар халкы тарихына объектив караш булдыру, милли горурлыгыбызны һәм бөтенлегебезне ныгыту өчен әйтеп бетергесез зур хезмәт күрсәтә. Нигездә Милли архив көчә һәм галимнәребез ярдәме белән нәшер ителә торган «Гасырлар авазы» журналы бүгенге көндә төрки халыклар арасында зур мәртәбәле басмалардан исәпләнә.

Соңгы дистә ел эчендә Россия субъектларында йөзләгән театрлар, меңләгән китапханәләр ябылганда, Татарстанда бер театр, бер китапханә, бер музей да юкка чыкмады. Ул гына да түгел, без татар халкына хезмәт күрсәтә торган Татарстаннан читтәгә китапханәләргә дә кулдан килгән кадәр ярдәм итәргә тырышабыз. Америка, Канада, Финляндия, Австралия, Төркия, Литва, Швеция татар җәмгыятьләре белән даими элемент урнаштырып, һәр ай саен аларга дистәлөгән татар газеталары һәм журналлары, яңа китаплар җибәрәп торабыз, мәгълүмат алмашабыз.

Соңгы ике елда Татарстан Милли китапханәсе Россиядәгә һәм БДБ илләрендәгә татар китапханәләрен барлау белән шөгыльләнә. Меңнән артык китапханәнең адреслары һәм аларның күпме татар халкына хезмәт күрсәтүе турындагы мәгълүматлар тупланды.

Татар театрларының һәм сәнгать коллективларының, аерым җырчыларның милләттәшләребез яшәгән төбәкләргә гастрольләргә чыгуы да туктап тормады. Эмма иктисад кризисы чорын

да бу эшнә тиешле дәрәжәдә оештыру өчен урындагы хакимият органнарының һәм хәллә-бай милләттәшләребезнең булышлыгы кирәклегә барыбызга да көн кебек ачык. Бу яктан караганда, июнь аенда Ялта шәһәрәндә уздырылган «Сөембикә варислары» дип аталган балалар сәнгать фестивален атап китәргә кирәк. Россиянең һәм Украинаның төрле төбәкләреннән җыелган талантлы татар балалары өчен чын сәнгать ярышы, рухи бәйрәм оештыруның финанс чыгымнарын безнең Башкарма комитет әгъзасы Ринат Абдуллин тулысынча үз өстенә алды. Киләчәктә бу фестиваль ел саен үткәрелер, аның масштаблары тагын да зураер дип өметләнәп калабыз.

Татар мәдәнияты һәм рухи мирас өлкәсендә әле быел башкарылган эшләрне генә санап чыгу өчен генә дә шактый вакыт кирәк булыр иде. Аларның иң мөһиме, билгеле, «Татар энциклопедиясенең» дөньяга килүе булгандыр. Энциклопедияне тәкъдир итү вакытында ТФА президенты, БТК Башкарма комитеты әгъзасы М.Х.Хәсәнов хаклы рәвештә: «Бу — тарихи вакыйга, бу басмага татар халкының биографиясе сыйган», — дип әйтте. Шунысы куанычлы: энциклопедик басмага Татарстан татарлары белән бергә дөньяның бик күп төбәкләрендә гомер сөргән атаклы милләттәшләребез һәм татар халкы тарихында эз калдырган башка милләт вәкилләре хакында да мәгълүматлар тупланган.

Казан каласының тарихын ачыклау, фәнни аргументлар белән аның 1000 еллыгын исбатлау эшендә Башкарма комитет әгъзасы, Казан шәһәре хакиме Камил Исхаковның өлеше искиткеч зур.

Бөтендөнья татар конгрессы үзенең эшчәнлегендә Татарстаннан читтә яшәүче милләттәشلәргә ярдәм итүне, аларның милли вә рухи ихтыяжларын канәгатьләндерү өлкәсендә эшләүне үзенең төп бурычларының берсе дип саный. Римзил Вәлиев җитәкчелегендәге «Татарстан авазы» радио тапшырулары, бигрәк тә аның ерак төбәкләрдә яшәүче милләттәшләребез тормышына багышланганнары милли мохитебезне баета, мәгълүматыбызны арттыра, бердәмлек, бергәлек хисләрен көчәйтә. Ә инде яшыләр белән эшләү комиссиясенең яшь татарларны милли мохиткә тарту, аларга милли иман кертү, мәдәниятебез яңалыкларына якынайту, рухи мирасыбыз белән таныштыру нисбәтеннән башкарган эшләре барытик хуплауга гына лаек.

Санасаң, эшләгән эшләр, кылган гамәлләр бик күп, әмма эшләнәселәре аннан да күбрәк. Мин

бүген аңлы рәвештә бөтен эшләнгән эшләрне санап тормадым. Семипалатта һәм Мәскәүдә, Санкт-Петербуркта һәм Самарада, Астраханьда һәм Сарытауда, тагын бик күп төбәкләрдә үткән күчмә утырышларны, анда күтәрелгән проблемаларны, конкрет чараларны тәфсилләп сөйләп тормыйм, чөнки бу хакта инде матбугатта да язылды, БТК бюллетенендә дә басылып чыкты.

Әйткәнемчә, алда торган бурычларның, эшләнәсе эшләрнең иге-чиге юк. Заман белән бергә атлау өчен безгә БТКның ИНТЕРНЕТ хезмәтен тулысынча җайга салып, бөтен дөньяга татар турында объектив мәгълүмат тарату эшен башларга кирәк. Татар мәктәпләренең һәм татар китапханәләренең махсус компьютер челтәрен оештыру да сибеләп-чәчеләп яшәгән милләттәшләребезне бер-берсенә якынайту, интеллектуаль көчләребезне бер тирәгә туплау өчен бик кулай булыр иде. Россия төбәкләрендә һәм БДБ илләрендә яшәгән милләттәшләребез һәм милли оешмаларыбыз, БТК филиаллары Конгресс аша Татарстандагы мәдәни оешмалар белән элемтә урнаштырып, сүз һәм хис, теләк һәм хыял чорын узып, конкрет эшкә керешсәләр, безнең уртак эшчәнлегемизнең нәтиҗәләре күзгә күренеп ишәер иде.

Вагыйз Фәтхуллин: Татарстан жир йөзәндәге барлык татарларның рухи мәркәзе булып әверелү, анда татар теле дөүләти статус алу һәм башка тарихи үзгәрешләр — милли мәгариф системасын үстерүне таләп итәләр. Милләт буларак яшәргә, телен, мә-

дәниятен, тарихи тәҗрибәсен югалтмаска, аларны буыннан буынга тапшырырга һәм үстерергә теләгән һәр халыкның тулы мәгариф системасы булырга тиеш.

Бу мәсьәләне күптән күтәрәп киләбез. Кайбер төбәкләрдә татар телен өйрәнү оештырылса да, татар педагогия училищелары кабат ачылса да, югары уку йортларында татар бүлекләре эшли башласа да, татар телендә белем бирү әлегә түбән дәрәжәдә. Татар яшәгән башка төбәкләрдә генә түгел, ул әле Татарстанда да шулайрак. Шуңа күрә дә бу эшнә Татарстанда башларга кирәк иде, һәм безнең комиссия шуннан чыгып эшләргә тырышы да.

Башкарма комитетның соңгы утырышынан соң фән, мәгариф һәм тел даими комиссиясе

үткэргэн кайбер чаралар турында сезгә белешмә биреп китмәкче булам.

Башкарма комитет бюросы 1998 елның 11 ноябрендә Татарстан Республикасы Дәүләт Советының мәдәният һәм милли мәсьәләләр буенча даими комиссиясе һәм ТР Министрлар Кабинеты каршындагы «Татарстан халыклары телләре турындагы» законны гамәлгә ашыру комитеты белән бергә киңәйтелгән утырыш уздырды. Бу утырышта «Республика югары уку йортларында татарча укуының торышы һәм татар телендә югары белем бирү концепциясе» турында доклад ясадым. Концепцияне КДАТА укучылары Фәтхуллин В.Ш., Нарбеков А.И. һәм Шакиржанов Р.Ә. әзерләделәр.

«Татар телендә югары белем бирү концепциясе»нең беренче варианты 1998 елның апрель аенда КДПУда уздырылган фәнни—гамәли конференциядә каралган иде. Без анда әйтелгән тәкъдимнәрне, искәrmә һәм тәнкыйть сүзләрен исәпкә алып һәм структурасын да берәз үзгәртеп, концепциясенә икенче вариантын эшләдек. Концепция татар халкының тулы мәгариф системасын булдыруга, милли югары мәктәпне төзүгә һәм үстерүгә юнәлтелгән. Аның беренче өлешендә татар телендә югары белем бирүне оештыруның гуманитар-сәяси һәм социаль-иқтисади нигезләре карала. Икенче өлешендә ошбу зарур эшне гамәлгә ашыру юллары билгеләнә, югары белем бирү буенча Дәүләт программасының төп юнәлешләре күрсәтелгән. Алда искә алынган утырыш «Татар телендә югары белем бирү концепциясе» проектын хуплады. Проект Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетына тапшырылды.

Инде Концепцияне рәсмиләштерү вакыты килеп житте. Аның нигезендә аерым закон әзерлисә, аны Дәүләт Советында кабул итәрлек дәрәжәгә житкерәсе, Концепциянең эшли башлавын тәмин итәсе бар.

Әйтергә кирәк, әлегә Концепциянең бары тик бер пункты гына тормышка ашты. Ул да булса, Министрлар Кабинетының фән һәм югары мәктәп буенча Р.М.Вәлиев житәкләгән бүлгә киңәйтелде.

«Татарстан халыклары телләре турындагы» Закон кабул ителүгә алты ел узды. Киң жәмәгәтчелек тарафыннан нигездә хупланылган бу Закон әлегә тулысынча эшләмәсә дә, Татарстан хөкүмәте соңгы ике елда Законны үтәүгә игътибар итә башлады. Күп кенә югары уку йортларында инициатив рәвештә башланган, ике дәүләт телендә (татар һәм рус телләрендә) эш итә алыр-

лык белгечләр хәзерләүне дә республикабызның Министрлар Кабинеты таныды.

Дәүләт Советы, бигрәк тә аның ике даими комиссиясе (мәдәният һәм милли мәсьәләләр, яшьләр һәм социаль мәсьәләләр буенча комиссия) әледән-әле бу проблемага әйләнеп кайта: 11 югары уку йортын тикшерү комиссияләрендә безнең хөрмәтле депутатлар Разил Валиев, Фәндәс Сафиуллин һәм Илдар Ишковның катнашуы бу фикерне тагын бер мәртәбә дәлилли. Югары уку йортлары житәкчеләре арасында телләр турындагы Законга ачыктан-ачык каршы чыгучылар хәзер юк. Мәсьәләне ниндидер күләмдә аңлау барлык уку йортларында да сизелә ... Әмма татар телендә югары белем бирүне оештыру жиңел түгел. Монда укучыларны тупларга, дәрәсләкләр язарга һәм бастырып чыгарырга, укуының сыйфатын тиешле дәрәжәдә куярга кирәк, эшләр житәрлек. Бу эштә татарларның нинди дәрәжәдә үз милләтен кайгыртуы, башка милләт вәкилләренә татар халкына, аның ихтияжларына мөнәсәбәте бик ачык күренә.

1991 елны югары техник уку йортларында татарча укуыны башлап жибәргәндә без күп кенә проблемалар, эшләнмәгән эшләр башлыча сәнәгәткә, житештерүгә бәйле уку йортларына гына хас дип уйлый идек. Янәсе, элек-электән татар телендә эш итүче белгечләр, әйтик, төрле фәннәр буенча укучылар хәзерләү пединститутларда, дәүләт университетында чынлап та татар телендә алып барыла һәм бу өлкәдә әллә ни зур проблемалар юк дип белә идек. Соңгы елларда ачылган мәгълүматлар эшнең болай булмавын күрсәтә. Кызганычка каршы, татар телендә эшләргә тиешле укучы-мегаллимнәр дә физика, химия, математика фәннәрен татарча дәрәсләкләрсез укутканнар икән. Бу эшне техник югары уку йортларында эшләүче галимнәр үз өстенә алырга мәжбүр булдылар.

Әйтеп китик, хәзер Абрик Вәлиуллинның «Гамәли механика», Абрик Камаловның «Теоретик механика», Галим Хисамиевның «Гомуми химия», Садрислам Минулланың «Сызма геометрия» дәрәсләкләре дөнья күрдә. Боларга Татарстан Фәннәр Академиясенә әгъза-корреспонденты Гали Даутов житәкчелегендә язылган «Физика» һәм профессор Расих Сәлимов житәкчелегендә эшләнеп бетә торган «Математика» дәрәсләкләре дә өстәлсә, югары уку йортларының укуы планнарында каралган табигый һәм һөнәри фәннәр дәрәсләкләр белән тәмин ителер иде.

Шул ук вакытта, гуманитар фәннәр циклы (фәлсәфә, икътисад, социология һ. б. фәннәр) буенча татар телендә дәрәслекләр бөтенләй юк. Кайбер аз күләмле методик кулланмалардан тыш, гуманитар фәннәр буенча бастыру өчен эзерләнгән әдәбият күренми. Алай гына да түгел, бу эшнә бөтенләй эшләмәскә дигән фикерләр дә ишетелә. Янәсе, философия, социология, икътисад кебек фәннәргә татар телендә укытып булмый.

Терминология мәсьәләсендә дә әлеге проблемалар күп. Соңгы елларда күп фәннәр буенча термин сүзлекләре чыкса да, аларда оригиналь булып күренергә омтылып, бер үк терминның төрле сүзлекләрдә төрлечә бирелүен күрәбез. Термин комиссияләренәң начар эшләве, Республика комиссиясенәң үзәктән координациясе булмау, техник фәннәр белән таныш профессиональ эзерлекле терминологлар юклыгы эшнә тоткарлый.

Бүгенгә көндә Татарстанда 40-тан артык югары уку йорты бар (бу санга дөүләти һәм дөүләти булмаганнары да керә). Татар телендә югары белем бирү Республикабызның ике төр уку йортларында оештырылган. Беренчеләре — электән ана телендә белгечләр хәзерли торганнары (педагогика университеты һәм институтлары, дөүләт университеты, сәнгать академиясе, шушы ук төркемгә әле күптән түгел оешкан Казан дөүләт гуманитар институты да керә). Бу төр уку йортлары Татарстаннан читтә дә очрый: аерым төркемнәр, аерым татар бүлекләре ачылгалый башлады. Икенчеләре — сәнагать, житештерүнең төрле тармаклары өчен белгечләр чыгаручылары (архитектура-төзөлеш, авыл хужалыгы, ветеринар медицина академияләре, Кама политехник институты һәм Казан дөүләт технология университеты).

Әлеге бу эшкә тиешле әһәмият биреп житкermәүче югары уку йортлары да житәрлек. Әйттик, табибларга, юристларга, милиция хезмәткәрләренә ике телне белү кирәк түгел микәнни? Яисә безгә ике телдә дә эш алып барырылык икътисадчылар, финансистлар кирәк түгелме? Кайчанга чаклы дөүләт программалары, законнары, гомумән башка документлар башта рус телендә язылып, аннан соң гына татар теленә тәржемә ителү дәвам итәр икән? Ә бит 30нчы, 40нчы, хәттә 50нче елларда да Россия Федерациясенәң татарлар күпләп яшәгән төбәкләрендә рәсми документлар татар һәм рус телендә алып барылган. Хәзер без моны Татарстанда да күрмиз без диярлек.

Шулай итеп, татар телендә белем бирүне, аерым алганда, югары белем бирүне оештыруда уңай күрсәткечләр дә, тискәре күрсәткечләр дә житәрлек. Безгә, әлбәттә, тискәре күрсәткечләр хакында күбрәк сөйләшәргә туры килә. Чөнки алар бик мөһим:

1. Иң баштан, татар халкы үз мәгариф системасына әлеге шактый битараф. Гади халык кына түгел, күп кенә зиялыларыбыз да читтән күзәтеп, бу эштән берәр нәрсә чыгармы икән дип карап торалар. Шундый сәбәпләр нәтижәсендә, югары уку йортларының татар төркемнәренә керергә теллүчеләр аз, конкурс юк диярлек.

2. Хакимият әгъзалары да телләр турындагы законга чынбарлыкта битараф булып чыга. Дөүләт органнарында эшлүчеләр тарафыннан ике телне камил белә һәм куллана торган белгечлекләр исемлегә һаман кабул ителмәү дә бу эшкә зур комачаулык китерә.

3. Татар югары мәгариф системасы бүгенгә көнгә кадәр рәсмиләштерелмәгән. Министрлар Кабинеты тарафыннан концепция хупланса да, аның нигезендә кабул ителергә тиеш закон да, программа да эшләнелми әле.

4. Татар мәктәпләрендә һәм гимназияләрендә, бигрәк тә Казан шәһәрәндә, «ата-аналар сорый» дигән сылтау белән, төгәл фәннәргә рус телендә укыталар. Димәк, күпчелек абитуриентлар югары уку йортларында татарча укырга эзер түгел.

5. Сигез-тугыз ел дәвамында татарча укытуны оештырып, шуңа бөтен көчен сарыф иткән энтузиастлар күңелендә — дөүләт органнары һәм киң жәмәгәтьчелек тарафыннан тиешле бая алмагач — өметсезлек хисе туа.

6. Күп кенә югары уку йортларында татарча укыту урынына, татар теленә өйрәтәбез дигән формаль караш урын алып бара. Дөресен әйткәндә, мондый караш татар мәгариф системасын булдыруга, гомумән телләр турындагы законны үтәүгә каршы юнәлтелгән көрәш.

7. Телләр турындагы законның үтәлүенә жәмәгәтьчелек тарафыннан да таләп нык кимедә.

8. Билгеле булганча, Татарстан һәм Казандагы югары уку йортлары Россия Федерациясенә карый. Россия һәм Татарстан хөкүмәтләренәң югары белем бирү өлкәсендәге килешүнең 5 еллыгы 1998 елның 5 июнендә тәмамланды. Соңгы 2 – 3 елда бу килүшегә татарча белем бирү мәнфәгәтьләрен чагылдырган маддәләр керту турында даими сүз алып барсак та, бернәрсә эшләнмәде.

Югарыдагы моң-зарларыбызны без 1999 елның 5 һәм 19 февралендә Республика күләмендә, 28 апрелдә Россия Федерациясе күләмендә үткәрелгән конференцияләрдә жәмәгәтчылеккә житкердек.

Министрлар Кабинеты каршындагы «Татарстан халыкларының телләре турында»гы Законны гамәлгә ашыру комитеты әгъзалары, кайбер депутатлар һәм БТК Башкарма комитеты бюро әгъзалары белән берлектә Казан шәһәренең кайбер оешмаларында (Автовокзал, Елга вокзалы, Тимер юл вокзалы, Бауман урамы, ЦУМ һ.б.) законның үтәлеше тикшерелде һәм комитетның 1999 елның 24 апрелендә үткәрелгән утырышында бу оешмаларның эшендә законны тупас рәвештә бозу, ә шәһәр хакимиятенә тиешле органнары тарафыннан таләпчәнлек житмәү тәнкыйтьләнде.

Татарстанда эшләр шулай тора. Татар яшәгән башка төбәкләрдә эш тагы да катлаулырак. Анда әле татар мәктәпләре ачу, аерым сыйныфлар булдыру, татар телен өйрәнүгә бирелгән сәгәтләр санын киметмәү өчен чын-чынлап көрәш алып барырга туры килә. «Россия Федерациясе халыклары телләре турында», РФ «Милли-мәдәни мөхтәриятләр турында»гы законнарына нигезләнептә, артык зур уңышларга ирешеп булмый әле. Дөрөсөн әйткәндә, безнең комиссия дә бу мөһим эштә әллә ни катнаша алганы юк әле.

Татар телен дәүләт теле итү өчен, аны дәүләти һәм ижтимагый өлкәләренә һәрберсендә кулланырлык дәрәжәгә күтәргә кирәк. Бу үтә мөһим-зур эшне башкару күп төрле теоретик һәм практик мәсьәләләр чишүне сорый. Әйттик:

- 1) татар теленә мөмкинлекләрен ачыклау;
 - 2) татар галимнәрен барлау, алар турында даими сөйләү, башкарган хезмәтләрен халкыбызга һәм дөньяга таныту;
 - 3) шуларга таянып, татар халкының милли горурлыгын уяту, аның үз теленә мәхәббәтен, башка халыкларның татар теленә ихтирамын тәрбияләү;
 - 4) төрле өлкәләрдә татарча фәнни эш башлау, татарча фикерләү нигезендә фәндә яңа технология куллану, шуңа таянып фәнне үстерү;
 - 5) татарча югары белем бирү һәм фәнни эш алып баруны пропагандалау һәм оештыру...
- Шундый житди эшләргә теоретик нигезләү, башлау һәм оештыру өчен татарча фәнни журнал чыгарырга кирәк иде. Журналны «ФӘН һәм ТЕЛ» дип атадык. Ул фән нигезендә телне һәм

тел нигезендә фәнне үстерү, татар телендә интеллектуаль байлык туплау, шуның өчен техник һәм гуманитар өлкәдә эшләүче галимнәргә һәм зыялыларны берләштерү белән шөгыльләнәчәк. Аның беренче тәҗрибә саны 1997 елда Бөтендөнья татар конгрессының II съезды алдыннан чыгарылган иде. Инде менә, соңгы 2 ел эчендә утны-суны кичеп, жит торбалар аша үтеп, теркәлеп, журнал рәсми рәвештә чыга башлады.

Әйткәнемчә, без бу журналга зур өметләр багыйбыз. Төрле төбәкләрдә, төрле илләрдә яшәп, укыту, белем бирү, фән өлкәләрендә эшләүче, ижат итүче галимнәребезне туплап, туган телне, татар мәгарифен үстерү юлында уңышларга ирешербез дип өмет итәбез.

И.Тәһиров (йомгаклау сүзе):

Мөхтәрәм жәмәгәт, Башкарма комитет әгъзалары! Без инде чыннан да искиткеч тирән проблемаларны күтәрә алдык, аларга ачыклаулар керттек. Милли идея ул теге яки бу милләтнең дөньяда тоткан урыны. Әгәр дә без, «татар идеясе» дип әйтсәк икән, татарның бүгенге дөньяда тоткан урыны турында сүз алып барырга тиешбез. Һәм аның приоритетларын билгеләргә. Ул приоритетның беренчесе — Татарстанның мөстәкыйльлеге, суверенлыгы. Икенчесе — татарның башка милләتلәргә мөнәсәбәте: һәмме регионга да кагыла. Гомумроссиядә — татар һәм рус мөнәсәбәте, әйтик, Башкортстанда ул — татар-башкорт-рус мөнәсәбәте... Татарның төрки дөньядагы урыны — өченче. Төрки халыклар белән без ниндиди мөнәсәбәттә булырга тиеш, ничек яшәргә тиеш? Татар дөньясы һәм гомумтөрки дөнья нинди багланышта булырга тиеш? Һәм ниһаять, мөселман дөньясында татарның урыны, татар идеясе нидән тора? Русның идеясе — аның империалистик идея, чукар идеясе, империяны саклап калу! Әгәр дә без милли идея турында сүз алып барабыз икән, шушылардан чыгып эш итәргә кирәк. Халык аңламастай рәвештә «милли идея» гына дип сөйләп йөрү һич кенә дә дөрес түгел. Аның ни икән аңлатып бирергә кирәк. Шуннан соң программа гына төзеп бирергә мөмкин, пунктлап, татарны аякка бастыру программасы: шушы рәвештә безгә эшләргә кирәк, һәм инде тәкъдим керткән кешеләр үзләре дә һәрвакыт шушы эшкә катнашырга тиеш дип саным. Шөкер, андый кешеләребез, көчләребез бар.

© Максимов Н.В., 2000

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ УКУТУ, ТАТАР ТЕЛЕНӘ ӨЙРӘТУ БҮГЕНГЕ КӨНДӘ НИЧЕК ТОРМЫШКА АШЫРЫЛА

Николай Максимов

Николай Валентинович Максимов — Казан дәүләт технология университетының ике телдә укуыту үзәге директоры, филология фәннәре кандидаты.

Максимов Н.В. Обучение на татарском языке, изучение татарского языка: пути реализации.

Изложены подходы к обучению на татарском языке в Казанском государственном технологическом университете.

Казан дәүләт технология университетында укырга теләүчеләр саны арта бара. Университетның көндезге, кичке, читтән торып уку бүлекләренә 70 кә якын белгечлек буенча ел саен 3 меңнән артык егет һәм кызлар укырга алына.

КДТУ житәкчеләге, деканатлар, кафедралар, методик үзәкләр — барысы да бездә укырга теләк белдергән абитуриентлар белән база мәктәпләрендә, колледжларда ел дәвамында эшлиләр. Ягъни, безгә киләсе студентлар барлана, яхшырак әзерлекләләр сайлана.

Татар теле — татар баласына милли тәрбия бирүче корал гына түгел, ә теләсә кайсы фәнне укытуга ярakлы, тел галимнәре тарафыннан дистәләгән еллар дәвамында эшкәртелгән камил фән теле дә. Татарстан халыкларының — беренче чиратта татар халкының — телен саклау, үстерү юнәлешендә уйланып, университет житәкчеләге 1997 нче елда университетта ике юнәлештә эш итүче үзәк — татар һәм рус телләрендә укуыту үзәге ачты.

Үзәк университетта фәннәренә алып баручы татар галимнәрен, укытучыларын, аларның татар яки рус телендә язылган хезмәтләрен барлады. Уртақ нәтижә буларак, бүгенге көндә КДТУга үткән уку елында 1нче курска алынган татар группалары өчен (45 кеше) культурология, тарих, Татарстан тарихы, теоретик механика фәннәре, югары математика, физика, химиядән гамәли һәм лаборатор эшләр гел татарча укытыла.

Санап үткән фәннәренә бүгеннән ана телендә укырлык лекторлар, татар укытучы-галимнәре әзерләгән укуыту әсбаплары һәм дәрәсләкләр житә: 1–3нче курс өчен шулай дияргә нигез бар. Бу уку елыннан 4–5нче курстагы татар группалары үтәчәк кайбер фәннәренә үткәру өчен татар милләтеннән булган иң яхшы белгечләренә туп-

ладык, аларга үзләре укый торган фәннән туган телдә лекцияләр укуны, укуыту әсбаплары төзүне тапшырдык. КДТУның 1нче һәм 2нче курсында 1997–1999нчы уку елларында татар группаларында 40%ка якын лекция, 70% тирәсе практик дәрәсләр һәм лаборатор эшләр ана телендә бирелде.

Бүгенге көндә тиешле кафедраларда 5нче курста укыячак татар студентлары өчен укуыту әсбаплары төзелә.

КДТУда татар группаларына фәннәренә ана телендә укуытуга танылган фән галимнәре тартыла. Алар фәндә генә түгел, ижтимагый тормышта да зур эш алып бара.

Татар студентын ВУЗда милләтнең асыл егет һәм кызлары укытырга тиештер, безнеңчә, югары мәктәптә яхшы үрнәктә татарча укып тәрбияләнгән татар яшьләре киләчәк өчен жирлек булыр... Шулай әкрәнләп, ләкин эзлекле рәвештә эшләргә уйлыйбыз.

Бездә укырга теләгән һәр укучы — татар мәктәбен бетергәнме ул, рус мәктәбенме — керү имтиханнарын ана телендә тапшыра ала. Имтихан билетлары (1999нчы елдан башлап имтихан тестлар формасында төзелә) һәр фән буенча ике дәүләт телендә бирелә. Комиссиядә һәр фәннән татар милләтеннән булган имтихан алучы катнаша.

3нче һәм 4нче факультетларда бу елда ачылачак татар группаларына керүчеләр барлык керү имтиханнарын да ана телендә тапшырды. 1997-нче елда татар группаларына керергә теләп, 1 урынга 1,5 кеше гариза язган булса, аннан соңгы елларда гаризалар күбәя бара. Чөнки без Казан вузларында укучы Себер татарларының яшьләр төркеме белән очрашып, Себердә яшәүче милләттәшләренә дә КДТУда укуга тарту хәстәрән

күрдек. Ә Сембер һәм Киров өлкәсе яшьләре — үткән елда кабул ителгән студентлар арасында да бар иде.

3нче һәм 4нче факультетның 1–3нче курса-рында укучы татар группаларында 130 егет һәм кыз укый. Болардан тыш, 9нчы факультетның дәүләт идәрәсе белгечлегә алучы көндөзгә, кичке, читтән торып укучы 13 группасында (260 студент), магистрлар, секретарь-референт белгечлегә алучы 4 группада (80 студент), налог белгечлегә алучы 4 группада (80 кеше) татар телен ана теле буларак — тирәнтен, ә рус телендә сөйләшүче студентлар — чит тел буларак 3 ел дәвамында өйрәнә. Димәк, 1998–1999нчы уку елында КДТУнда фәннәрне татар телендә 88 кеше үзләштерә, 450 кеше татар телен чит тел буларак өйрәнә.

Фәннәрне татар телендә укыткан барлык укы-тучыга Татарстан Министрлар Кабинеты тара-

фыннан бирелгән акчадан хезмәт хакына өстәмә (15%) түләнә.

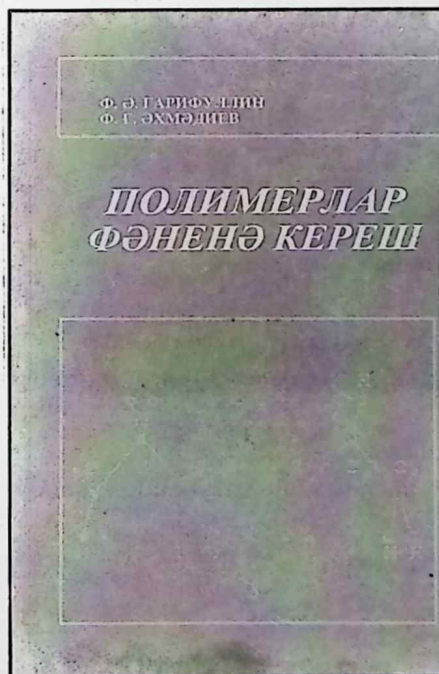
Ректорның махсус приказы буенча, татар те-лендә язылган укыту әсбапларының һәм мето-дик әдәбиятның һәр басма табагы өчен, автор-ларга 170 сум күләмендә өстәмә акча бирелә. Барлык җыю-басу-редакцияләү эшләре өчен то-тылган чыгымнар Республика тарафыннан би-релгән акча исәбенә эшләнә.

Ике телдә укыту үзгә нәтиҗәле эш өчен кирәк булган барлык әйбер белән җиһазланды-рылган: 2 компьютер, сканер, ксерокс, машин-ка, басма өчен кәгазь һ.б. Компьютерлар һәм машинкада татар шрифты урнаштырылган: гел татарча гына басыла. Укыту әсбапларының ма-кетына кадәр үзәктә җыела. Үзәктәге компью-терларда 2 кеше (берсе — техник, икенчесе — программист) укыту әсбапларының хәтта маке-тын да әзерлиләр.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Гарифуллин Ф.Ә., Әхмәдиев Ф.Г. Полимер-лар фәнненә кереш. Казан: Татарстан газета-жур-наллар нәшрияты, 1999. —160 бит.

ISBN 5-35247-085-4

Бу kitapта полимерлар фәнненең химик һәм физик нигезләре, полимерлар җитештерү техно-логиясе турында мәгълүматлар китерелә. Төрле төркемдәге полимерлар: эластомерлар, полимер сүсләр һәм пластмассаларның үзенчәлекле сый-фатлары тасвирлана, аларны эшкәртү ысулла-ры китерелә. Шулай ук, реология фәнненән дә кыскача мәгълүматлар бирелә.

Kitap полимерлар турындагы фәнне өйрәнә башлаучыларга — мәктәп укучыларына, студент-ларга аталган. Анда күп кенә иллюстрацияләр, фәнне аңлау өчен кирәк булган төрле гадиләш-терүләр, аналогияләр бирелгән.

Шулай да, kitapның эчтөлеген аңлар өчен физика һәм химия нигезләре белән таныш бу-лырга, математиканы мәктәп курсындагы кү-лөмдә белергә кирәк.

КАЗАН ДӘУЛӘТ ТЕХНОЛОГИЯ УНИВЕРСИТЕТЫНЫҢ ИКЕ ТЕЛДӘ УКЫТУ ҮЗӘГЕ ГАЛИМНӘРЕ ТАРАФЫННАН СОҢГЫ ЕЛЛАРДА ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ЧЫГАРЫЛГАН ФӘННИ ҺӘМ МЕТОДИК ХЕЗМӘТЛӘРНЕҢ ИСЕМЛЕГЕ

1992 ел

1. Вәлиуллин А.Х. Гамәли механика — 320 б.

1996 ел

2. Сәйфуллин Р.С., Хисамеев Г.Г. Физика, химия һәм химия технологиясе буенча русча, татарча, инглизчә аңлатмалы сүзлек-белешмә. — 272 б.

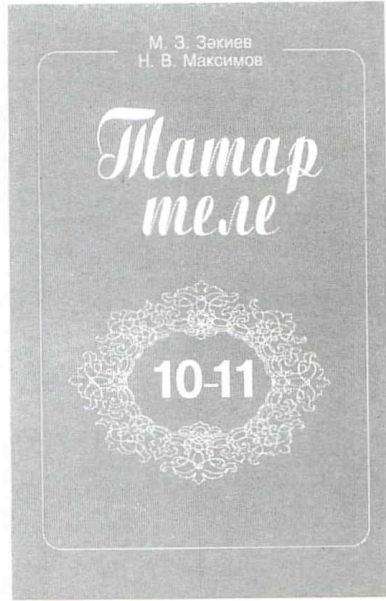
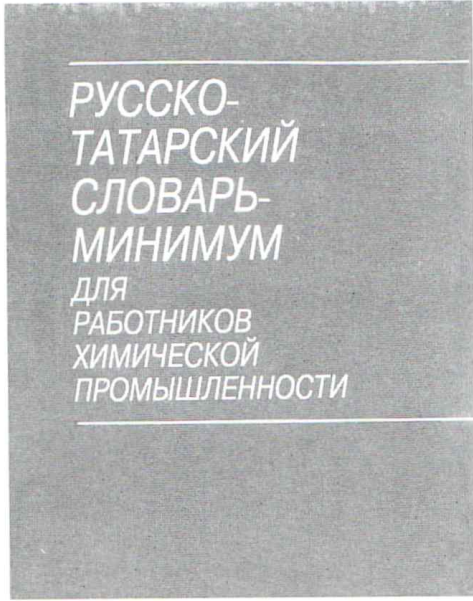
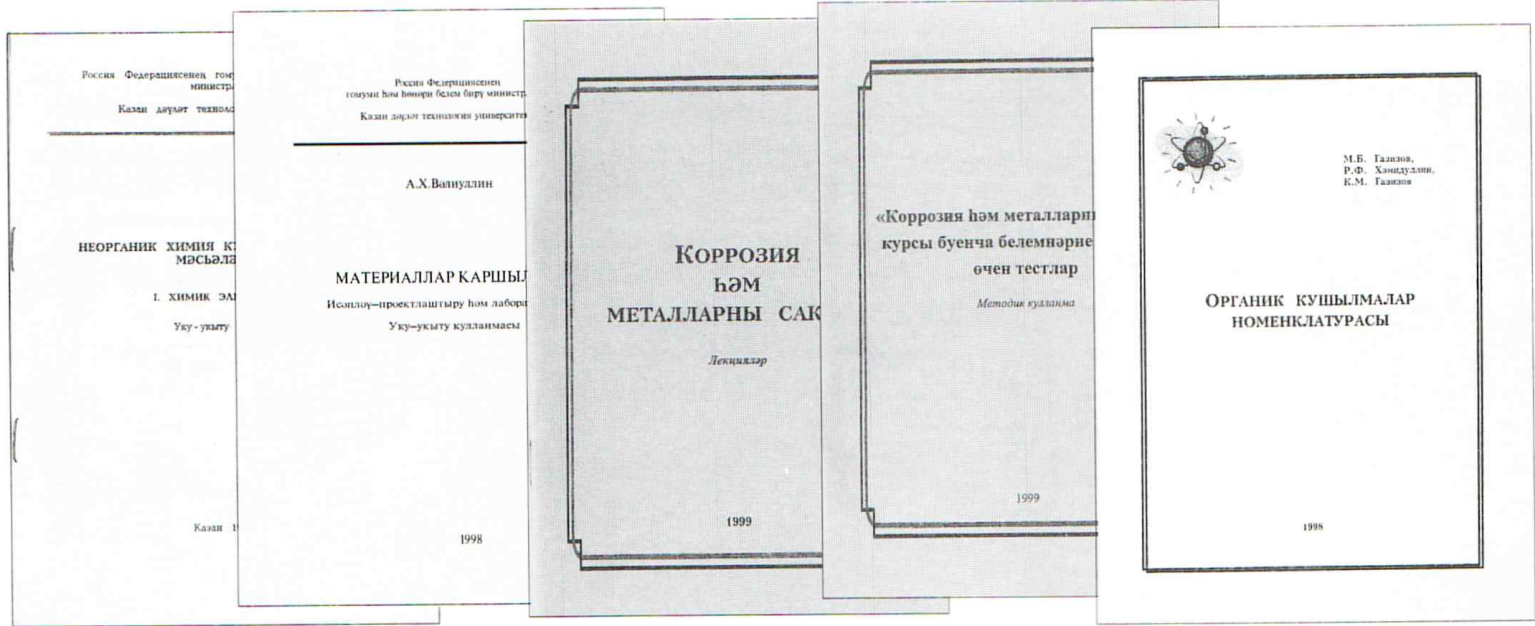
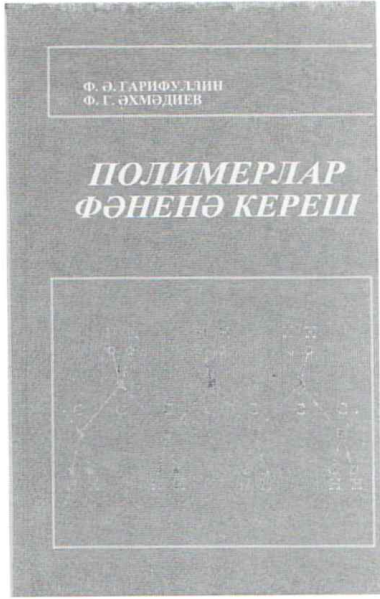
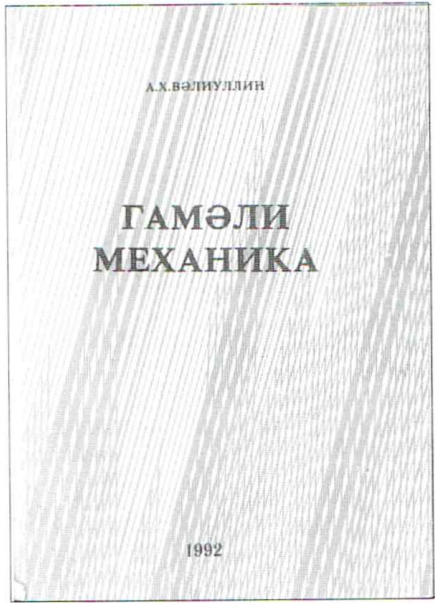
1998 ел

3. Әхмәдиев М.Г. һ.б. Кәкресызыклы интегралларны исәпләү. — 21 б.
4. Журбенко Л.Н. һ.б. Сызыкча алгебра. — 16 б.
5. Гайсин Н.К. Оптика һәм атом төзелеше. Яктылыкның интерференциясе. — 16 б.
6. Гайсин Н.К. Оптика һәм атом төзелеше. Яктылыкның квант табигате. — 27 б.
7. Гайсин Н.К. Оптика һәм атом төзелеше, яктылык дифракциясе. — 36 б.
8. Хөсәенов Р.Н. Сызма геометрия дәфтәре. — 24 б.
9. Вәлиуллин А.Х. Материаллар каршылыгы. — 135 б.
10. Мифтахова Н.Ш. Неорганик кушылмаларның төп класслары. — 38 б.
11. Мифтахова Н.Ш. Неорганик химия курсының актуаль мәсьәләре. — 23 б.
12. Газизов М.Б. Органик кушылмалар номенклатурасы. — 178 б.
13. Мифтахова Н.Ш. Гидролиз. — 27 б.
14. Гайсин Н.К. Идеаль газның халәте. Термодинамика нигезләре. — 51 б.
15. Гарифуллин Ф.Ә., Әхмәдиев Ф.Г. Полимерлар фәненә кереш. — 160 б.
16. Максимов Н.В. Калькирование в татарском языке. — 168 б.
17. Гайсин Н.К. Йөреш һәм әйләнеш хәрәкәт динамикасы законнары. — 28 б.
18. Гайсин Н.К. Физик үлчәүләргә эшкәртү методлары. — 48 б.
19. Гайсин Н.К. Газларда һәм сыеклыкларда күчәрү күренешләре. — 32 б.
20. Хөсәенов Р.Н. Сызма геометрия дәфтәре. — 25 б.
21. Гайсин Н.К. Оптика һәм атом төзелеше. Спектрларның элементар теориясе. — 26 б.
22. Нуруллина Л.Р. Коррозия һәм металлларны саклау курсы буенча белемнәргә тикшерү өчен тестлар. — 38 б.
23. Нуруллина Л.Р. Коррозия һәм металлларны саклау (лекцияләр). — 32 б.
24. Сәгыйтова Н.С. Методические указания и контрольные задания по татарскому языку для студентов заочников. — 24 б.
25. Сәгыйтова Н.С. Татар теленнән тестлар һәм контроль биремнәр. — 23 б.

1999 ел

26. Зиннәтуллин Н.Х. һ.б. Гидравлика һәм гидравлик машиналар. — 80 б.
27. Зиннәтуллин Н.Х. һ.б. Химик технологиянең гидромеханик процесслары. — 76 б.
28. Һадиев М.Б. Максимов В.А. Компрессорлар буенча терминнар сүзлеге. — 60 б.

Казан дәүләт технология университеты галимнәренең басылып чыккан кайбер хезмәтләре

«МӨҢАЖИР» сәүдә - финанс ширкәте —

«Кара Алтын» банкы гарантиясе белән:

- форфейтинг операцияләре;
- кыйммәтле кәгазьләр сату-алу;
- предприятияләрне финанс яктан тотрыкландыру

эшләрен алып бара

Адресы: 420015, Казан шәһ, а/ә 11.
Телефон: (8432) 37-73-91

«КАРА АЛТЫН» банкы — эшмәкәрләр банкы:

- Татарстанда кәсәбәчелек белән шөгыльләнүчеләргә ярдәм итә;
- хисап-касса эшләрен башкара;
- льготалы кредитлар тәкъдим итә;
- предприятиеләрне терки, хисап счёты ача һәм юридик адрес алуга булышлык итә.

Адресы: 420022, Казан ш., Әхтәмов ур., 1 й.
Телефон: (8432) 37-19-39, 37-23-01.
Факс: (8432) 93-44-12.

Банкның филиалы: 423400, Әлмәт ш., Төзүчеләр пр., 37 й.
Телефон: (8212) 3-89-59.
Факс: (8432) 79-82-94.